Ova knjiga objavljena je uz potporu
Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Marijana Hameršak
Pričalice: O povijesti djetinjstva i bajke

Copyright © Marijana Hameršak, Zagreb, 2011.

Ilustracija na naslovnici
Marina Leskovar
Na naslovnici je korišten dio naslovnice knjige *Pepeljuga: Pričalice*, V. s. a., Zagreb, Albrecht i Fiedler, 1882.

Urednica
Dubravka Zima

Marijana Hameršak

Pričalice

O POVIJESTI DJETINJSTVA I BAJKE

ALGORITAM
Zagreb, studeni 2011.
prvo izdanje

Sadržaj

1. Na početku... 7

2. Povijest djetinjstva 9

Preteče *Stoljeća djetinjstva* 12

Prijepori *Stoljeća djetinjstva* 14

Ariès – Stone – de Mause: paralelizam, partikularizam i evolucionizam 18

Recepcija Arièsove povijesti djetinjstva u Hrvatskoj 22

3. Povijest i književnost: djeca i bajke 25

Bajke i povijest 28

Tekst i kontekst 29

Književnost i društvo 32

4. Djeca i slušateljske prakse u 19. stoljeću 37

Rasprave o štetnom utjecaju priča 38

Školski udžbenici u službi savjetnika 41

Negativne predaje: predaje i priče upozorenja 45

Bajke 60

Izdvojeni dječji slušatelji i podjetinjeni žanrovi 64

5. Djeca i čitateljske prakse u 19. stoljeću 67
Rasprave o blagotvornom učinku priča 68
Nedječja književnost kao dječja književnost 72
Dječja književnost kao dječje-pučka književnost 76
Čitanje kao kolektivna praksa: djeca čitaju odraslima 80
6. Bajka, narod, nacija: dijete – puk 93
Bosiljak: bajke, djeca, prijatelji mladeži i sám puk 97
Negativne predaje – drugi dio 101
Modernizacija i integracija: slavensko, južnoslavensko i hrvatsko 104
7. Bajka i pouka: dijete – učenik 111
Primjer, pouka i zabava 114
Smilje i *Bosiljak*: djeca i odrasli 118
Vladanje i vrijednosti 123
8. Bajka i mašta: dijete – čitatelj – kupac 131
Djetinjstvo i dječja mašta 132
Odnosi teorije i produkcije 138
Slikovnice i ilustrirane knjige 147
9. Na kraju bez sretnog kraja 155

Bibliografija 161
Bilješke 195

1. Na početku...

Pepeljuge, Matovilke, Trnoružice i Snjeguljice danas se, kao i ranih osamdesetih kad sam i sama bila dijete, uspješno natječu s drugim manje ili više super, novim, svemoćnim, sjajnim akcijskim junacima i junakinjama. Kao i tada, i danas se djeci pričaju i čitaju bajke. Kao i tada, bajke igraju u kazalištima i kinima za djecu. Štoviše, danas se veza između bajki i djece ne dokida čak ni kad je se nastoji razvrgnuti. Navodna istraživanja o štetnosti bajki upotpunjena s komentarima *ad hoc* stručnjaka, u popularnim se medijskim napisima, u ime tzv. prava na drugu stranu priče garniraju s ništa manje proizvoljnom tezom da su bajke stoljećima, pa i tisućljećima uspješno zabavljale djecu.[1] Ostavljajući otvorenim odgovor na posljednjih godina u folkloristici aktualizirano pitanje ne bi li se starost bajki umjesto tisućama ipak trebala mjeriti tek stotinama godina, ova se knjiga bavi pitanjem: kada su i (što je još važnije) pod kojim uvjetima bajke ušle u hrvatsku dječju književnost? Nešto preciznije, ona se bavi mehanizmima i pretpostavkama pod kojima su bajke postale dijelom hrvatske dječje književnosti.

Pričalice se bave očekivanjima koja su se nekoć postavljala pred dječju književnost, napose bajke, kao i zahtjevima kojima je ona trebala udovoljiti, uloge koje je imala ili je trebala imati te, konačno, predodžbama djetinjstva koje je ona nasljedovala, prerađivala ili najavljivala. U razdoblju od početaka kontinuirane produkcije sekularnih knjiga za djecu na hrvatskom jeziku (*Abc knisicza* iz 1779. godine) do višestruko prijelomnih 1880-ih pokušat će se prepoznati tekstualne, produkcijske i konzumacijske prakse izravno ili posredno povezane s bajkom hrvatske dječje književnosti, kao i njihova uloga u procesu tvorbe znanja o

njezinu naslovljeniku. U skladu s ovako zadanim istraživačkim koordinatama u knjizi se osim o dječjoj književnosti raspravlja i o povijesti djetinjstva; osim o tekstovima, i o njihovim materijalnim realizacijama; osim o čitanju, i o slušanju; osim o književnosti, i o knjigama.

Nakon uvodnog poglavlja posvećenog porijeklu i ključnim smjernicama historiografskog pravca poznatog pod imenom povijest djetinjstva, slijedi poglavlje zaokupljeno nacrtom i problemima susreta povijesti djetinjstva i povijesti književnosti, te dva poglavlja o čitateljskim, nakladničkim i usmenim pripovjedačkim praksama koje su prethodile ili bile usporedne ulasku bajke u hrvatsku dječju književnost. U trima završnim poglavljima analiziraju se prve bajke hrvatske dječje književnosti s naglaskom na njihovim implicitnim i realiziranim čitanjima, odnosno, njihovim uporabama.

Od samodostatne, pa makar i funkcionalističke analize tekstova bajki odustala sam već pri samom početku istraživanja. Usredotočivši se na početke žanra, zatekla sam se u području u kojem su mnogi tekstovi danas fizički nedostupni. Umjesto nove teme, odlučila sam potražiti opise izgubljenih tekstova u sekundarnim publikacijama, najčešće katalozima. Gotovo paradoksalno, materijalna nedostupnost tekstova usmjerila je analizu prema materijalnim, fizičkim, verbalnim i neverbalnim aspektima knjige i književnosti. Papiri, uvezi, ilustracije, formati, kao i pitanja tko i kako čita, tko i za koga tiska, pohranjuje i distribuira pritom su se preobrazili iz marginalija u konstitutivna analitička čvorišta ne samo izgubljenih, nego svih tekstova.

U skladu s dakle višestrukom (metodološkom i tematskom) orijentacijom ove knjige na izvorišta, na samom kraju ovog uvoda tek ću istaknuti da se ona temelji na doktorskom radu koji sam obranila u prosincu 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Mentoru Deanu Dudi, učiteljima i kolegama s Odsjeka za komparativnu književnost, Ivi Pleše, Jeleni Marković i drugim kolegama, prijateljima i učiteljima s Instituta za etnologiju i folkloristiku, te kolegici i urednici Dubravki Zima zahvaljujem što su me izravno i posredno, predano poticali i usmjeravali, vodili i pratili u godinama njegove izrade i prerade. Ovu knjigu kojoj je taj rad dakle bio polazište, a nerijetko i utočište, posvećujem Filipu, Emi i Đuri.

2. Povijest djetinjstva

"Prvi zadatak povjesničara možda i nije toliko da pred čitateljima brani određenu tezu, već da ih učini osjetljivim, kao što je i sam bio, na boje i okus nepoznatog."
(Ariès 1989: 11)

Kako je to jednom prilikom ironično primijetio njemački povjesničar Thomas Nipperdey, opće je mjesto da danas gotovo "svaka skupina zapošljava vlastitog povjesničara" (prema Köstlin 2001: 34). Povijest žena, homoseksualaca, građanstva, radništva, kao i, što je za ovu knjigu osobito važno, djetinjstva danas su propulzivna i institucionalizirana područja historiografskog istraživanja. Pritom treba istaknuti da se djeca, budući da još uvijek imaju vrlo ograničene djelatne ovlasti, za razliku od drugih spomenutih skupina, nisu nametnula kao povijesna tema kako bi, riječima Nipperdeya, time ozakonila specifičnost svoje jedinstvenosti i stvorila vlastitu povijest (prema Köstlin 2001: 34). Umjesto zastupnika iz vlastitih redova, djecu je u historiografske tekstove uvela suvremena opčinjenost najranijim razdobljem života, kao i sve veći interes povjesničara za "obične ljude" i "svakodnevne teme".

Povijest djetinjstva danas u brojnim akademskim sredinama zapadnoga kruga funkcionira kao prepoznatljivo i priznato historiografsko područje s pripadajućim sveučilišnim kolegijima i udžbenicima, znanstvenim časopisima, ključnim naslovima i istraživačkim pravcima. Njegovi počeci vezuju se uz knjigu *L'enfant et la vie familiale sous L'Ancien Régime* (*Dijete i obiteljski život za Staroga poretka*) francuskog povjesničara mentaliteta i svakodnevice Philippea Arièsa.[2] Radi se o knjizi koja je, premda je inicijalno objavljena 1960. godine, sve do danas ostala jedna od neizbježnih referenci u području povijesti

djetinjstva. Tom knjigom Ariès je, riječima Hugha Cunninghama, većinu svojih čitatelja "uspio uvjeriti da djetinjstvo ima *povijest;* da se tijekom vremena i u različitim kulturama ujedno mijenjaju i predodžbe djetinjstva i iskustvo bivanja djetetom" (1998: 1197). Stoga ne čudi da se ona, desetljećima nakon prvotiska i dalje gotovo beziznimno pojavljuje na popisima literature iz povijesti djetinjstva, dječje književnosti i dječje kulture, kao i na prvim stranicama knjiga i zbornika iz tih područja.[3] Kako i ne bi, kad je upravo ona uvela novo područje proučavanja, odnosno, kad je upravo ona prva formulirala i iscrpno potkrijepila tezu o djetinjstvu kao povijesno i kulturno promjenjivoj kategoriji. Djeca nisu uvijek bila ista, tvrdio je Ariès, suprotstavljajući se narodnoj mudrosti i popularnoj percepciji djetinjstva kao biološke i univerzalne danosti.

U svojoj prijelomnoj knjizi Ariès je uočio u ranom novom vijeku rađanje dvaju novih i sve do danas dominantnih shvaćanja djetinjstva. Prvi od njih vezan je uz neposredan dodir s malom djecom u obiteljskom krugu, a drugi uz djelovanje odgajatelja i moralista iz crkvenih redova i državne uprave (Ariès 1989: 176-185). Prvi se očitovao "maženje" i odnos prema djeci kao prema izvoru zabave i užitka, a drugi kroz interes za djetetov unutrašnji život i ćudoređe, odnosno, kroz "zaštitu" i nadzor djeteta. Ova su dva shvaćanja neodvojiva od dvaju ključnih ranonovovjekovnih procesa: razdvajanja djece i odraslih, s jedne strane, te zatvaranja obitelji, s druge. U školama i internatima, u kojima su djeca i mladi djelovali, a u internatima doslovce i živjeli na poseban način u odnosu na ostatak društva, rođeno je prema Arièsu (1989: 189-218) moderno shvaćanje djetinjstva kao odjelitog životnog doba sa specifičnim potrebama. Još jednom je rođeno nakon što je obitelj, iz zajednice pojedinaca povezanih istim domaćinstvom, prerasla u zajednicu utemeljenu na krvnom srodstvu. Otprilike od 15. stoljeća obitelj je, prema Arièsu (1989: 221-304), u višim društvenim slojevima, a od 18. stoljeća i općenito, postala skupina pojedinaca izoliranih u odnosu na ostatak društva i međusobno povezanih snažnim osjećajem uzajamne pripadnosti. Tek u tako definiranoj, samodostatnoj obiteljskoj zajednici, dijete je, smatra Ariès, moglo postati njezin smisao, zalog i okosnica.

Treba, međutim, istaknuti da Arièsova knjiga nije svoje brojne čitatelje stekla opisima ranonovovjekovnih značajki djetinjstava. Nju

su proslavili, na razini cijele knjige, ustvari usputni, rubni odlomci o obitelji i djetinjstvu u srednjem vijeku koji su navodili na zaključak da je ranonovovjekovnim shvaćanjima djetinjstva, koja su u ključnim crtama bliska današnjima, prethodio izostanak bilo kakvog shvaćanja djetinjstva.

U srednjem vijeku naime prema Arièsovoj interpretaciji, među najsiromašnijim i najširim društvenim slojevima obitelj "nije bila ništa drugo do naseljavanje bračnog partnera u širu sredinu, selo, gospodarstvo" (Ariès 1989: 259). Ona je postojala tek kao "živa realnost – paradoksalno bi bilo negirati njezino postojanje. Ali, ona nije postojala kao osjećaj ili vrijednost" (1989: 304). U skladu s rečenim u istom razdoblju nije, prema Arièsu, postojala ni svijest o posebnosti djeteta, "o onome po čemu se dijete razlikuje od odraslog, čak i mladog odraslog. Takva svijest nije postojala u srednjovjekovnom društvu" (1989: 176). Srednjovjekovna umjetnost, otprilike do 12. stoljeća, u Arièsovoj interpretaciji, doslovce "nije znala za djetinjstvo" (1989: 58). Djecu se do tada prikazivalo s trbušnim i prsnim mišićima odraslih ljudi, pa tako na minijaturi iz 11. stoljeća umjesto osmero djece vidimo, prema Arièsu, "osam odraslih ljudi, bez ijedne djetinje crte: oni su jednostavno reproducirani u umanjenom obliku. Od odraslih se razlikuju jedino po visini, po stasu" (1989: 58). Ove su reprezentacije djece, zajedno s drugim (npr. autobiografskim, etnografskim) izvorima Arièsa upućivale samo na jedno: u srednjem vijeku nije postojalo shvaćanje djetinjstva kao odjelitog i za budućnost pojedinca konstitutivnog životnog doba. Zbog naknadnih reinterpretacija Arièsove knjige, na kraju ove brzopotezne rekapitulacije, treba istaknuti da izostanak svijesti o djetinjstvu u srednjem vijeku nije, prema Arièsu, značio "da su djecu tada zapostavljali, odbacivali i zlostavljali", nego tek da je "dijete, od trenutka kad je moglo živjeti bez stalne majčinske njege, dojilje ili dadilje pripadalo društvu odraslih, u kojem se nije izdvajalo" (1989: 176).

Preteče *Stoljeća djetinjstva*

Dakako, o povijesti se djetinjstva pisalo i prije Arièsa. Sam Ariès je, recimo, neposredno prije svoje znamenite knjige o djetinjstvu objavio nekoliko članaka na tu temu.[4] O problemima povijesti djetinjstva iscrpno je pisao i u jednom od poglavlja svoje knjige *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle* (*Povijest francuskog stanovništva i njegovih svjetonazora od 18. stoljeća*) iz 1948. godine u kojem je, oslonivši se na demografsku analizu, izložio sličnu interpretaciju povijesti djetinjstva kao i u knjizi o povijesti djetinjstva. I u spomenutom je poglavlju, kao i u knjizi, pisao o otkriću djetinjstva. Konačno, i u tom je poglavlju otkriće djetinjstva povezao s procesima kao što su jačanje nuklearne obitelji te rađanje novog odnosa društvene i intelektualne elite prema djeci. Dijete su, kako piše Ariès, "u 17. stoljeću ignorirali, u 18. otkrili, da bi u 19. postalo pravim tiraninom" (1971: 326).

Nekoliko je ipak ključnih mjesta razlike između ova dva Arièsova rada. U knjizi je primarno kvantitativna metoda ustupila pred kvalitativnom, demografska je analiza proširena ikonografskom, a samo je otkriće djetinjstva, ovisno o klasnim i geopolitičkim razlikama, pomaknuto stoljeće, dva ranije. Ili Arièsovim riječima: "Premda se demografski uvjeti nisu značajno promijenili od XIII. do XVII. stoljeća, i premda je smrtnost djece i dalje bila velika, jedno novo shvaćanje, za razliku od onog iz prošlosti, priznaje posebnost tim nejakim bićima, kojima prijeti opasnost: kao da je kolektivna svijest tek tad počela otkrivati da je i duša djeteta besmrtna. Očito je važnost koja je dana osobnosti djeteta vezana uz dublje prodiranje kršćanstva u običaje i shvaćanja" (Ariès 1989: 69).

Dosad spomenuti podaci o Arièsovoj knjizi (npr. godina izdanja, tema, metodologija), pa čak i terminologija prethodnog navoda (npr. *shvaćanje*, *kolektivna svijet*, *dublje prodiranje*), sugeriraju da rodno mjesto Arièsove knjige o djetinjstvu treba tražiti u okrilju nove francuske povijesti, pobliže, povijesti mentaliteta i svakodnevice.[5] Sugerira to i

sam Ariès u jednoj od izjava o njezinu nastanku prema kojoj je ona izrasla nakon susreta s Braudelovim radovima u kojima je, kako sam piše, naišao na "okvir kolektivnog života, šireg društvenog okružja, koji je iščeznuo iz naših obitelji" (prema Baskar 1991: 508-509).

Kad se govori o pretečama Arièsove knjige, ne treba zaboraviti ni na, doduše raspršeno, mnoštvo opsegom manjih radova koji su, najčešće iz suvremene perspektive, analizirali povijest institucionalnih oblika skrbi za djecu (u školama, vrtićima, jaslicama, nahodištima), zatim povijest zakonske regulacije dječjega rada, maloljetničke delikvencije, povijest kontrole začeća i praksi rađanja i sl.[6] No ti radovi nisu imali tematsku i interpretativnu širinu nužnu za inauguraciju novog historiografskog područja. Tu je zadaću možda mogla ispuniti tek knjiga *The Child in Human Progress* (*Dijete i napredak čovječanstva*) Georgea Henryja Paynea iz 1916. godine, koju neki povjesničari djetinjstva (npr. Vann 1982: 280) opisuju kao prvi pregled povijesti djetinjstva, da kojim slučajem ona sve do danas nije ostala gotovo potpuno nepoznata povjesničarima.[7]

Knjiga *O procesu civilizacije* Norberta Eliasa (1996) također je, unatoč tomu što djetinjstvo nije njezina središnja tema, eventualno mogla preduhitriti Arièsovu da je odmah nakon prvog (1939), a ne tek nakon drugog (1969) izdanja privukla pozornost stručnih i širih krugova (usp. Stargardt 1998: 5). Eliasova su zapažanja o povijesti djetinjstva, ali i metodološki postupci, naime, vrlo bliski Arièsovim. I Ariès i Elias posvetili su za ono doba znatnu pozornost analizi savjetnika o lijepom ponašanju. Osim toga, i jedan i drugi su isticali da je razlika između djece i odraslih u srednjem vijeku bila znatno manja nego početkom 20. stoljeća. No dok je Elias smatrao da su odrasli u srednjem vijeku bili s obzirom na današnja mjerila djetinjasti (Elias 1996: 189), Ariès je naglašavao da su djeca tada bila "mali ljudi". Ariès doduše, poput Eliasa, na jednom mjestu u knjizi piše da svijet odraslih u koji su se djeca u srednjem vijeku tako rano uključivala "nama danas vrlo često djeluje djetinjasto" (Ariès 1989: 176), ali drugdje u knjizi inzistira na shvaćanju djece kao umanjenih odraslih. "Sve do kraja 18. stoljeća nema djece, obilježene posebnim izrazom, nego samo umanjenih ljudi", pisao je Ariès (1989: 59). Razlika u načinu na koji su Elias i Ariès izrekli svoje teze odaje međutim tek raskorak u očištu, ali ne i u

detekciji fenomena. Ni Elias, niti Ariès u srednjem vijeku nisu naime uočili veće razlike između djece i (neobrazovanih) odraslih.

Prijepori *Stoljeća djetinjstva*

Uspjeh Arièsove knjige neodvojiv je, dakako, od njezine argumentacijske snage, interpretativne originalosti i retoričke umješnosti, ali i od cijelog niza čimbenika među kojima svakako treba istaknuti onodobna historiografska strujanja. Pojavivši se u trenutku kada je socijalna povijest pretekla političku i etablirala se kao jedno od prestižnih istraživačkih područja, njegova je knjiga američkim i britanskim povjesničarima, koji su se upravo tada počeli baviti temama kao što su obitelj, mladost i djetinjstvo, ponudila inovativno i široko ocrtan povijesni okvir utemeljen na uistinu raznovrsnim i brojnim izvorima.

Na prekooceanski uspjeh Arièsove knjige snažno je pak utjecalo njezino naknadno povezivanje s tadašnjom kraljicom znanosti: psihologijom. U Sjedinjenim Američkim Državama u širim su je krugovima zbog njezine teme nerijetko prepoznavali i pozdravljali kao prinos psihologiji. Iz istog razloga hvalili su je i povjesničari koji su tih godina zagovarali povezivanje povijesti i psihologije kao jedan od strukovnih prioriteta.[8]

Uglavnom, *Centuries of Childhood* – kako je glasio naslov njezina promptna (1962) prijevoda na engleski jezik, odnosno, *Stoljeća djetinjstva* koji ću dalje u tekstu rabiti umjesto naslova izvornika – već su se u 1970-ima prometnula u referentnu točku brojnih i ne samo historiografskih istraživanja djetinjstva. Do kraja tog desetljeća postala su obavezna literatura na sjevernoameričkim sveučilištima, te su se barem u obliku poticaja utkala u većinu suvremenih konstruktivistički usmjerenih antropoloških, sociooloških i psihologijskih teorija i studija djetinjstva. *Stoljeća djetinjstva* su nedugo zatim postala štivo čitano izvan znanstvenih ustanova i pritom su, važno je istaknuti, i unutar i izvan akademskih zidina nerijetko uživala ugled povijesnog izvještaja.[9]

* * *

Danas kad su u popularnoj svijesti, a donekle i izvan matične discipline, upravo *Stoljeća djetinjstva* sinonim za povijest djetinjstva, osobito začuđuje podatak da su i njihovo prvo francusko izdanje (1960), kao i promptan prijevod na engleski bili dočekani doslovce šutnjom. Kako je to američki povjesničar Richard T. Vann (1982) napisao povodom dvadeset i prve godišnjice objavljivanja Arièsove knjige, ugledni (ne samo historiografski) znanstveni časopisi uglavnom nisu zabilježili njezinu pojavu. U prvih pet godina, uključujući time i prve tri godine nakon što je prevedena na engleski jezik, tek su četiri časopisa iz područja antropologije, odgoja i obrazovanja, historiografije, psihologije i sociologije objavila njezin prikaz. Čak se i *Annales*, ključni časopis francuskih novih povjesničara, kako prenosi Vann (1982: 282), na Arièsovu knjigu osvrnuo tek dvije godine nakon što je izašla iz tiska, a i tada u kratkoj vijesti o njezinu prijevodu na engleski jezik.

Vann ovaj isprva skroman odjek *Stoljeća djetinjstva* tumači u kontekstu prakse da recepcija knjige koja zahvaća tematsko i metodološko obzorje više disciplina u nedostatku učinkovitijeg mehanizma ovisi o reakcijama u matičnoj disciplini. Nezainteresiranost matične discipline za Arièsovu knjigu Vann pak objašnjava pretpostavkom da su urednici historiografskih časopisa vjerojatno imali poteškoća s njezinim uklapanjem u već postojeća istraživačka polja, odnosno, s pronalaženjem prikladnih recenzenata (1982: 283). Šutnju s kojom je dočekana Arièsova knjiga Egle Becchi i Dominique Julia (1996: XVII) nadopunjuju s bilješkom o Arièsovu marginalnom položaju unutar struke.[10] Ariès je sve do 1978. godine, kad je na Foucaultov poziv prešao na sveučilište, bio voditelj dokumentacijskog odjela *Instituta za istraživanje kolonijalnog voća i agruma* (*IFAC*, kasnije *Institut za istraživanje voća*, *IRFA*) te je djelovao doslovce kao, kako se sam nazivao, "vikend-povjesničar" (prema Rushton 1999: 50).[11]

Uz Vanna možda najpoznatiji kritičar Arièsove knjige, Adrian Wilson upravo je Arièsovom izmještenošću iz analističke historiografske matice objasnio interpretativno najkrhkija mjesta *Stoljeća djetinjstva* (Wilson 1980: 135). Kao pravi povjesničar amater Ariès se, smatra Vann, ekstenzivno oslanjao na objavljene izvore: od dnevnika preko reprodukcija slika do kompilacija arhivskih materijala. Pritom je, posve amateristički, objavljene izvore katkada i mehanički tumačio

kao izraz svjetonazora aktualnog u trenutku kada su objavljeni, a ne napisani. Opis odnosa između dadilje i djeteta u "enciklopedijskom štivu" *Le Grand Propriétaire de toutes choses* (*Velikom vlasniku svih stvari*) protumačio je, recimo, kao izraz odnosa prema djetinjstvu u ranom novom vijeku (Ariès 1989: 178), premda tekst koji je analizirao ustvari potječe iz 13. stoljeća (Wilson 1980: 143-144). No to nije sve. Ariès (1989: 40-48) je, što Wilson previđa, iz *Velikog vlasnika* osim novovjekovnih shvaćanja (djetinjstva) iščitavao i srednjovjekovna shvaćanja (ljudskog života).[12] Drugim riječima, Ariès je isti tekst koristio kao izvor za reprezentativno novovjekovne i reprezentativno srednjovjekovne poglede na život, ne dvojeći ni trenutak o metodološkoj krhkosti svojega pristupa i postupka.

Na istoj je osnovi Wilson kritizirao, iz perspektive historiografske metodologije, možda najdojmljiviji Arièsov interpretativni postupak: interpretaciju slika, freski, minijatura i drugih vizualnih reprezentacija kao historiografskih izvora. Arièsovo tumačenje "otkrića djetinjstva" u vizualnim izvorima kao "otkrića" novih shvaćanja djetinjstva upitno je naime utoliko što Ariès prisutnost ili odsutnost djece na slikama, reljefima i ilustracijama nerijetko interpretira isključivo kao pokazatelja privrženosti, odnosno neprivrženosti prema djeci, previđajući da je renesansno vizualno "otkriće djetinjstva" neodvojivo od renesansnog povratka antici i svjetovnim temama općenito (Wilson 1980: 140-146). Wilsonovu kritiku nadopunili su drugi koji su, kako sažima Peter Burke (2003: 110-113), isticali da je Ariès i srednjovjekovne vizualne izvore interpretirao neovisno o umjetničkim konvencijama srednjovjekovne umjetnosti, ali i neovisno o činjenici da su se ranonovovjekovni portreti djece nastojali vizualno uklopiti u zbirku obiteljskih portreta te da su utoliko podatniji izvori za rekonstrukciju doživljaja obitelji, a ne djetinjstva.

Wilson je, konačno, Arièsovim *Stoljećima djetinjstva* zamjerao i prezentizam: tumačenje prošlosti iz naglašeno suvremene perspektive (Wilson 1980: 147-150; usp. i Ashplant i Wilson 1988: 256). No budući da je suvremena perspektiva u većoj ili manjoj mjeri neizbježan pratitelj svakog promišljanja i pisanja o prošlosti (usp. Hull 1979), nju ni u Arièsovu radu ne treba označiti kao propust. Tim više što je naglašena suvremena perspektiva *Stoljeća djetinjstva* Arièsov informirani izbor razumljiv u kontekstu istovrsnih nagnuća novih francuskih povjesničara

(usp. Gross 1996: 238), koji su prošlost također nastojali promatrati iz perspektive sadašnjosti. On je, štoviše, očekivan i s obzirom na Arièsov neko vrijeme doduše i politički sporan društveni angažman, odnosno, s obzirom na njegov ugled društveno angažiranog povjesničara.[13] *Stoljeća* otvaraju i zatvaraju refleksije o jazu između suvremenih i nekadašnjih shvaćanja djetinjstva. Taj je jaz, štoviše, njihov analitički otponac.

Sa zadrškom treba uzeti i Wilsonovu kritiku da je Ariès nevidljivost suvremenih shvaćanja i reprezentacijâ djetinjstva u srednjem vijeku jednostavno interpretirao kao negaciju, kao izostanak shvaćanja djetinjstva općenito. U skladu s time da je srednji vijek polazno, a ne središnje razdoblje Arièsove knjige i teza o izostanku djetinjstva u srednjem vijeku je ustvari njezina presumpcija, a ne zaključak. Upravo stoga je Ariès u uvodu u drugo francusko izdanje *Stoljeća djetinjstva* istaknuo: "Kad bih danas pisao tu knjigu, više bih se čuvao iskušenja apsolutnog podrijetla, nulte točke, ali bi osnovne linije ostale iste. Imao bih samo u vidu osnovne datosti, i više bih se zadržao na srednjem vijeku i njegovoj 'bogatoj jeseni'" (Ariès 1989: 20). Stoga je taj uvod i zaključio mišlju kako bi "odgonetanje stoljeća – tisućljeća! – koja su prethodila 16. stoljeću moglo otvoriti nove vidike. Upravo iz toga smjera trebamo očekivati odlučujuće napretke" (1989: 31).

I doista od 1970-ih naovamo objavljene su brojne studije upravo o djetinjstvu u srednjem vijeku.[14] Neke od njih su, potpuno suprotno od Arièsa, isticale da je djetinjstvo i u srednjem vijeku imalo status odjelitoga razdoblja života te da su roditelji, iz današnje perspektive posve očekivano, i tada "materijalno i emocionalno ulagali u svoje potomke" (Shahar 1990: 1). Čak i kada nisu ustrajale na povijesnom kontinuitetu shvaćanja djetinjstva, one su neumoljivo podsjećale da su djeca i u srednjem vijeku posjedovala, primjerice, posebne knjige, odjeću, igračke i namještaj, kao i da su medicinski traktati navodili specifično dječje bolesti, ali i da je i u srednjem vijeku bila općeprihvaćena podjela čovjekova života na doba, koja svoju suvremenu artikulaciju ima u shvaćanju djetinjstva kao niza faza.[15]

Ariès – Stone – de Mause: paralelizam, partikularizam i evolucionizam

Unatoč problematičnim izvodima, te mjestimice i zaključcima, Arièsova knjiga je, kako je već spomenuto, sve do nedavno izvan matične discipline nerijetko uživala ugled ključnog naslova u području. Za mnoge ona je, štoviše, bila i ostala neprikosnoveni povijesni izvještaj. Ili kako je to ne tako davno sažeo medievist Nicholas Orme: "Kad s ljudima koji se ne bave poviješću tog područja razgovaram o djeci u srednjem vijeku, oni najčešće odgovaraju s pitanjem jesu li tada djecu držali za umanjene odrasle, ili tvrdnjom da je to bilo tako. [...] Za to su popularno gledište, također, barem dijelom zaslužni i povjesničari iz 1960-ih i 1970-ih godina, koji su nastojali dokazati da je djetinjstvo u srednjem vijeku bilo bijedno i zanemareno u odnosu na današnja mjerila. Vodeći predstavnici tog gledišta su povjesničari Philippe Ariès, Lloyd de Mause i Lawrence Stone, među kojima je vjerojatno najpoznatiji Ariès" (2001: 3-4).

Autori koje Nicholas Orme smješta uz Ariès – Lloyd de Mause i Lawrence Stone – u svojim su radovima doista poput Ariès zastupali tezu o "revoluciji osjećaja". Djecu se, i prema njihovim interpretacijama, nekoć sasvim drugačije doživljavalo nego danas. No dok su Stone (1979) i de Mause (1974) povijesti djetinjstva pristupali u težnji da rekonstruiraju kako su djeca u prošlosti živjela i kako su se prema njima odnosili članovi obitelji, Ariès djetinjstvo nije promatrao isključivo kao "privatnu" ili "realnu" kategoriju. Njega nisu zanimali životi djece, nego doživljaj djetinjstva, te odnos između odraslih i djece. Osim toga, de Mauseov model jednoobraznog kretanja povijesti prema sve savršenijim oblicima, kojem se samo donekle priklanja i Stone, dijametralno je suprotan Arièsovoj povijesti djetinjstva. Daleko od linearna i homogena razumijevanja povijesti, Ariès je u *Stoljećima djetinjstva* isticao proturječja *istodobne raznodobnosti* povijesti djetinjstva, upozoravajući, primjerice, da su se odrasli prema djeci u 17. stoljeću istodobno odnosili i kao prema bićima koja služe za zabavu, ali i kao

prema bićima koja uz mukotrpan trud valja osloboditi od grijeha i privesti k spasenju (Ariès 1989: 176-185). Slično tomu i novije sinteze povijesti djetinjstva ustraju na ambivalentnim shvaćanjima djetinjstva (usp. npr. Becchi i Julia 1996; Cunningham 1995; Heywood 2001). Tako Hugh Cunningham (1995: 27) napominje da izjavu kako "djeci treba omogućiti da se igraju, jer je to prirodno" ne potpisuje današnji pedagog, nego autor iz 13. stoljeća. Drugi britanski povjesničar, Colin Heywood (2001: 15-16), podsjeća da je u 5. stoljeću papa Lav Veliki govorio o nevinosti i dražesnosti djece, dok je istodobno tadašnja obrazovana elita djecu opisivala kao grešnike.

Osim toga, Ariès je u *Stoljećima* insistirao na povijesnom diskontinuitetu te je zastupao tezu da je srednji vijek "zaboravio" doživljaje djetinjstva karakteristične za antiku (Ariès 1989: 23-24). Ariès je, dakle, ako se već mora govoriti u tim pojmovima, bio deevolucionist koji je čeznuo za slobodom i nesputanošću srednjovjekovnog društva, a zgražao se nad suvremenom *tiranijom individualizma* i *nuklearne obitelji* (1989: 304).

Stoneova knjiga *The Family, Sex and Marriage: In England 1500--1800* (*Obitelj, spolnost i brak: u Engleskoj 1500-1800*) je unatoč autorovu izravnom odmaku od Arièsa (usp. Ozment 2001: 21), no i Arièsovoj (1978) izravnoj kritici Stonea, bila "pozdravljena kao uspješnija potkrepa Francuzovih temeljnih tema u Engleskoj od one koju je sam učinio za Francusku" (Ozment 2001: 21). Radi se o knjizi u kojoj je Stone, sasvim sažeto rečeno, na temelju demografskih i narativnih izvora u rasponu od dnevnika preko fikcionalnih tekstova do oporuka izdvojio tri jasno odjeljiva, no djelomice međusobno vremenski usporedna tipa obitelji. Prvi od njih, prema Stoneu (1979: 69-145), trajao je od 1450. do 1630. godine i za njega je bilo karakteristično da su odnosi između djeteta i roditelja bili emocionalno, a nerijetko i fizički, distancirani. U drugom tipu obitelji (Stone 1979: 93-145) koji je trajao od 1550. do 1700. godine, odgoj djece bio je obilježen naglaskom na disciplini – što je Stone interpretirao kao prvu posljedicu većeg zanimanja za djecu. I konačno, treći tip obitelji – za koji je karakteristično da je u svojemu središtu imao dijete – Stone je smjestio u razdoblje od 1640. do 1800. godine (1979: 149-299).

Stone je zaključke svoje knjige vezao isključivo uz Englesku, što je Ariès (1978) u njezinu prikazu odbacio kao nepotreban partikularizam.

Polazeći od ideje kulturnog jedinstva Ariès je još u *Stoljećima djetinjstva* freske, slike i skulpture rasprostrte na prostoru od Dunava do Atlantskog oceana tumačio i opisivao kao da pripadaju jednoj homogenoj kulturnoj sferi, ohrabrivši možda i time tolike čitatelje da zaključke njegove knjige prepoznaju kao valjane za sva društva takozvanog zapadnog kulturnog kruga. Stoga je i u prikazu Stoneove knjige tvrdio da je "Stoneovo istraživanje manje ograničeno no što je to on 'odredio': ono se odnosi na cijelu sjeverozapadnu Europu, čije se duboko kulturno jedinstvo odvija u pozadini različitih jezika, političkih sustava, religija i nacija" (Ariès 1978: 1221).

Osim toga, u istom je prikazu Ariès Stoneu zamjerio da je izdvojio prevelik broj tipova obitelji (Ariès 1978: 1221), što se također može povezati s pristupom za koji se zalagao u *Stoljećima djetinjstva*. U skladu s gledištem da su pojmovi poput obitelji i ljubavi povijesno inertni te da pripadaju razini nesvjesnoga, Ariès je i u *Stoljećima djetinjstva* bez većih ograda na cijeli srednji vijek protegnuo zaključak izveden bez, kako je sam istaknuo (Ariès 1989:31), dubljeg uvida u sam srednji vijek.

Za razliku od Stoneove knjige, de Mauseov zbornik *The History of Childhood: The Evolution of Parent-Child Relationship as a Factor in History* (*Povijest djetinjstva: evolucija odnosa roditelj-dijete kao povijesni čimbenik*) iz 1974. godine samo se izvan stručnih krugova vezuje uz Arièsova *Stoljeća djetinjstva*.[16] Kako i ne bi kad se razlike između Stonea i Arièsa doimaju gotovo neznatnima, usporede li se s razlikama između Arièsa i de Mausa. Ariès je, kao što je već spomenuto, u knjizi izričito istaknuo da izostanak pojma o djetinjstvu u srednjem vijeku "ne znači da su djecu tada zapostavljali, odbacivali i zlostavljali" budući da "svijest o djetinjstvu nije isto što i naklonost prema djeci" (Ariès 1989: 176). Nasuprot tome, de Mause je cijelu svoju povijest djetinjstva izgradio na tezi da je "povijest djetinjstva košmar iz kojega smo se tek počeli buditi. Što se ide dalje u prošlost, to je niža razina brige za djecu i sve je vjerojatnije da se djeca ubijaju, napuštaju, tuku i seksualno zlostavljaju" (de Mause 1974: 3). Polazeći od postavke da je povijest djetinjstva "evolucijski proces uvjetovan ponajprije psihodinamikom odnosa roditelja i djeteta, a ne ekonomskim čimbenicima", de Mause je u spomenutom zborniku, ali u kasnijim radovima, povijest djetinjstva tumačio kao "spor i jednoličan napredak kroz vrijeme" (de Mause 1988: 6).

Premda su de Mauseovu evolucijsku paradigmu povijesti djetinjstva potkopavali već i radovi što su u zborniku slijedili iza njegova uvodnika u kojem je ocrtao načela pristupa na kojem je izgradio svoju psihogenu povijest djetinjstva (usp. McLaughlin 1974; Ross 1974), ona nije ostala bez sljedbenika. Većina njih okupila se oko i danas aktivne de Mausove nakladničke kuće *The Psychohistory Press* i časopisa *The Journal of Psychohistory* u kojem je objavljen i članak koji hrvatskim čitateljima, budući da se bavi njima bliskom temom, vrlo plastično ocrtava svu problematičnost pojednostavljenog evolucionističkog pristupa povijesti (djetinjstva). Radi se o članku "[Yugoslav Childhood] Childhood Nightmares and Dreams of Revenge" ("[Jugoslavensko djetinjstvo] Košmari djetinjstva i osvetnički snovi") slovenske publicistkinje i sociologinje Alemke Puhar koji polazi i završava s tezom: "ako su, kako je to rekao de Mause, ratovi odbljesci zlostavljanja kao prakse podizanja djece, tada onaj u Bosni nudi savršeni primjer: kaotično, mučilačko djetinjstvo koje je pretvoreno u kaotični, mučilački rat" (Puhar 1994: 20, 80).

Puhar u spomenutom članku rat na prostoru bivše Jugoslavije tumači kao posljedicu raspadajuće zadruge, proširene obitelji, pri čemu zadrugu izdvaja kao izvorište brojnih trauma iz djetinjstva, ali i kao model prema kojem je SFRJ funkcionirala u godinama pred rat. Rat u 1990-ima izrastao je, prema Puhar, iz nasilja nad djecom i među djecom koje je prema njoj karakteristično za raspadajuće zadružne obitelji. Štoviše, sama je Jugoslavija, smatra Puhar, 1980-ih bila jedna velika raspadajuća zadruga "nesposobna da se suoči sa zahtjevima suvremenog načina života", s jedne, te životom bez "starješine" u liku Josipa Broza, s druge strane.

Sasvim sažeto, zadruga je za Puhar metaforički, ali i realni uzročnik posljednjih ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Sporno je međutim što Puhar pri izvodu svoje teze nije uzela u obzir već tada u literaturi (usp. Rihtman-Auguštin 1984; Pavličević 1989) afirmirano gledište o zadrugama. Poput slavnih psihoetnografa Geoffreya Gorera i Johna Rickmana koji su u prvoj polovici 20. stoljeća rusku političku autoritarnost povezali s povijanjem ruske djece u "štrucu", a da pritom nisu uzeli u obzir da su djeca u većini europskih zemalja sve do kraja 18. stoljeća bila povijana na isti način (Vann 1982: 293), tako je i Puhar raspad Jugoslavije, nasljedujući dominantni "pogled izvana" (usp. Čapo

Žmegač 1996), povezala s obiteljskim tipom koji nije bio ni endemski, niti dominantan na ratom zahvaćenim prostorima.

Recepcija Arièsove povijesti djetinjstva u Hrvatskoj

Odnedavno, otkada i hrvatska historiografija bilježi veći interes za teme iz socijalne i kulturne povijesti, a time i iz područja povijesti djetinjstva, Arièsova je knjiga svoje mjesto našla i u radovima hrvatskih povjesničara, preciznije, povjesničarki, ponajprije, Maje Brkljačić, Andreje Feldman, Suzane Leček i Jasminke Ledić. S obzirom na vremenski razmak između njihovih radova i Arièsove knjige, spomenute je se autorice posve razumljivo uglavnom tek uvodno ili usputno dotiču. Suzana Leček (2003: 346-396) tako u istraživanju djetinjstva na temelju kazivanja o djetinjstvu tijekom zatišja između dvaju svjetskih ratova propedeutički upućuje da je povijesno promjenjivu dinamiku odnosa između djece i roditelja prvi uočio upravo Ariès, dok Jasminka Ledić (2000: 9-10) u komentaru dnevnika jednog "običnog" dječaka-mladića iz Praputnjaka pokraj Bakra ističe Arièsov prinos formiranju povijesti djetinjstva. Slično tomu se i Andrea Feldman u članku o memoarima Imbre Taklca kao izvoru za povijest djetinjstva u bilješci osvrće i na Arièsovu knjigu koju opisuje kao "još uvijek koristan vodič" kroz povijest djetinjstva (2001: 83). Arièsovo istraživanje, konačno, također samo u bilješci, spominje i Maja Brkljačić u raspravi o diskurzivnim konstrukcijama djetinjstva Josipa Broza Tita. Brkljačić se, međutim, za razliku od drugih spomenutih autorica na Arièsovu knjigu poziva i kao na relevantnu povijesnu interpretaciju prenoseći bez zadrške da "tek od osamnestog [!] stoljeća možemo govoriti o odvajanju djece od svijeta odraslih, tj. o 'otkrivanju djetinjstva'" (Brkljačić 2006: 181).

Arièsova se *Stoljeća djetinjstva* u Hrvatskoj unatrag nekoliko godina navode, također uglavnom usputno, izvan historiografskih istraživanja u užem smislu, kao i u izdanjima namijenjenim nešto široj publici, ponajprije, u izložbenim katalozima (usp. npr. Batinić 2004: 15 i 20; Kos Nalis 2006: 5-6). *Stoljeća djetinjstva* spominje i Štefka Batinić (2005: 47) u članku u kojem se, koliko mi je poznato, prvi put u nas

dubinski povezuju povijest pedagogije i povijest (dječje) književnosti. Dubravka Zima (2006a) na njih upućuje u članku o slici djeteta u hrvatskom dječjem romanu 20. stoljeća, kao i u raspravi u kojoj se Krležinim *Djetinjstvom u Agramu* bavi iz perspektive djetinjstva kao konstrukta pamćenja (Zima 2006b). Zaključke *Stoljeća djetinjstva* navodi i Dunja Fališevac (2008) u radu o liku djeteta u starijoj hrvatskoj književnosti. Konačno, na Arièsovo se istraživanje poziva i Berislav Majhut (2005) u monografiji o hrvatskom dječjem romanu do polovice 20. stoljeća, kao i Mislava Bertoša (2005) u knjizi o praksama i implikacijama imenovanja djece u tršćanskom nahodištu tijekom 19. stoljeća. Majhut pritom Arièsovo istraživanje, slično kao i Brkljačić, a o čemu će podrobnije biti riječi u sljedećem poglavlju knjige, uglavnom preuzima kao "povijesni izvor" (usp. npr. Majhut 2005: 76-77), dok ga Bertoša udomaćuje posredno, preko – nazovimo ih tako – postarijesovskih pristupa istraživanju djetinjstva osjetljivih na pitanja moći, roda, tijela i granica.

Polazeći od okolnosti da su *Stoljeća djetinjstva* u hrvatskom kontekstu uglavnom funkcionirala kao obvezna, ali u pravilu rudimentarno, katkada i nekritički prenesena referenca, na prethodnim je stranicama osvrtom na ključna mjesta njihove geneze i recepcije, kao i na sporna mjesta njihove metodologije i argumentacije izveden vrlo, vrlo kratki uvod u povijest arijesovski zasnovane povijesti djetinjstva. Od te povijesti ova je knjiga preuzela tezu da je djetinjstvo proizvedena, povijesno promjenjiva kategorija, ali i pouku da svaka teza ima svoju ograničenu, lokalnu primjenu.

3. Povijest i književnost: djeca i bajke

"Knjiga živi svoj život, brzo izmiče autoru
da bi pripala čitateljskoj publici, koja nije uvijek
ona koju je autor zamišljao."
(Ariès 1989: 14)

Od ranih 1980-ih sve više zamjetnu znanstveno-institucionalnu afirmaciju dječje književnosti kao područja istraživanja (zasigurno pospješenu i teorijskom aktualnošću interesa za subalterne skupine u najširem smislu) pratila je sve veća afirmacija Arièsove knjige i u tom području. Od tada pa sve do danas *Stoljeća djetinjstva* ustrajno i najčešće bez ograda[17] proviruju iz prvih bilješki i s prvih stranica rasprava o dječjoj književnosti,[18] te zaposjedaju cijele odlomke kako problemskih,[19] tako i propedeutičkih monografija iz toga područja,[20] imajući katkad i funkciju središnjega teorijskog zamašnjaka.[21] Odnosu između povijesti djetinjstva i proučavanja dječje književnosti pritom se najčešće pristupalo bez dubljih osvrta i uvida u njegova ishodišta i putanje. Utoliko i ne čudi da pregledi i studije iz povijesti dječje književnosti najčešće ne bilježe da je upravo Ariès objavio jednu od prvih rasprava o odnosu povijesti djetinjstva i povijesti dječje književnosti.[22] Riječ je o članku "At the Point of Origin" ("Na ishodištu") objavljenom 1969. godine u posebnom broju časopisa *Yale French Studies* koji je u cijelosti bio posvećen dječjoj književnosti. U tom se članku Ariès nastavio na one odlomke iz *Stoljeća djetinjstva* u kojima je pisao o odnosu između bajki, dječje književnosti i shvaćanja djetinjstva. U tim je odlomcima, poput mnogih prije i poslije njega, isticao da se bajke još u doba odrastanja

Luja XIII., dakle na početku 17. stoljeća, nisu pripovijedale isključivo ili ciljano djeci. Njegovim riječima: "Stare priče koje su svi slušali u vrijeme Colberta i gospođe de Sévigné, ljudi od roda, a zatim i građanstvo, postupno su prepuštali djeci i seljacima. Posljednji su ih i sami odbacili kada je *Petit Journal* zamijenio *Bibliothèque bleue*; djeca su tada postala njihova jedina publika" (Ariès 1989: 138). Polazeći od ove teze Ariès se u spomenutom članku posvetio rekonstrukciji uvjeta pod kojima su bajke, prema njemu ishodišno usmene pripovijesti, prešle u područje pisane, prvo visoke, potom pučke te konačno dječje književnosti. Pritom je, važno je napomenuti, odbacio u tadašnjoj, ali i današnjoj literaturi dominantnu tezu da su pripadnici nižih društvenih slojeva, ponajprije dojilje, dadilje i sluge, najzaslužniji za prelazak bajki iz usmene u tiskanu književnost (Ariès 1969: 17).

Osim toga Ariès se, za razliku od većine svojih prethodnika, nije priklonio mišljenju da je Perrault bajke koje je okupio u zbirci *Histoires ou contes du temps passé: avec des moralités* (*Priče ili bajke iz davnih dana: s poukama*) u predgovoru povezao s djecom zato što je svoje djelo namijenio djeci, ni zato što ga je utemeljio na pričama koje su im inicijalno bile namijenjene. Retorički uzusi i ljestvica društvenih vrijednosti, a ne stvarno stanje stvari, potaknuli su Perraulta, smatra Ariès, da poveže djecu i bajke (Ariès 1969: 18). Na ovu Arièsovu tezu nadovezuje se i povjesničarka religije Jeanette Sky (2002: 365) koja smatra da je Perrault djecu spomenuo kako bi svoju zbirku povezao s vernakularnom kulturom kojoj su se divili predstavnici Modernih u koje se ubrajao i sam Perrault.

Perrault je, prema Arièsu, djecu uveo u priču tek kako bi udovoljio retorici autorske skromnosti. S retoričkim gestama, književnim konvencijama i prilikama i njima pripadnim igrama s autorstvom valja, prema Arièsu, povezati i činjenicu da je kao autor Perraultove zbirke umjesto Perraulta naveden njegov sin, Pierre Darmancour koji je u vrijeme kada je zbirka objavljena bio mladić od šesnaest, sedamnaest godina. Polazeći od podatka o dobi njezina fiktivnog autora, mnogi su tvrdili da je Perrault zbirku namijenio djeci. Ima li uostalom, što razumnije – piše Ariès (1969: 20) – od pretpostavke da je jednu od prvih knjiga za djecu napisalo dijete!?! Naizgled nema, ali samo ako se, kako to napominje Ariès, pritom zaboravi da se u doba kada je Perraultova zbirka objavljena šesnaestogodišnjaci nisu smatrali djecom,

nego zrelim ljudima sposobnim, između ostaloga, i za pisanje knjiga (1969: 21). Polazeći od ovog uvida Ariès se založio za tumačenje da je Perrault zbirku atribuirao sinu samo kako bi skriven iza njegova imena izbjegao ponovno rasplamsavanje raspre između Starih i Modernih (1969: 18).[23] Na ovaj zaključak navodi i bibliografski neupitna činjenica da je Perraultova zbirka tek u 18. stoljeću, odnosno, nakon otkrića djetinjstva u širim društvenim slojevima postala ogledni primjer dječjeg štiva. Tada je i Perraultova suptilna igra s autorima i naslovljenicima izgubila svoje inicijalno značenje i funkciju, dok su njegove bajke, riječima kojima Ariès zaključuje svoj članak, postale "temelj slike koju su odrasli u osamnaestom i devetnaestom stoljeću oblikovali o djetinjstvu" (1969: 23).

Bajke i povijesti djetinjstva povezivali su mnogi nakon Arièsa, no za temu ove knjige osobito je važan članak teoretičarke i povjesničarke (dječje) književnosti Zohar Shavit posvećen povijesnim mijenama jedne jedine bajke: *Crvenkapice*. Taj prvotno 1983. godine objavljen članak (Shavit 1986, 1989) koji je nekoliko godina kasnije u proširenom obliku Shavit uvrstila u svoju knjigu *Poetics of Children's Literature* (*Poetike dječje književnosti*) pripada krugu istraživanja bajki inauguriranih ranih 1980-ih godina koja su najavila sve do danas probitačan pristup bajkama usmjeren primarno na pitanja povijesti i društvene uloge tog žanra.[24] Iste godine koje je Shavit (1983) objavila članak, američki je germanist Jack Zipes tragom istraživanja njemačkoga folklorista Augusta Nitschkea objavio svoju znamenitu knjigu *Fairy Tales and the Art of Subversion* (*Bajke i umjetnost subverzije*) kojom je postavio temelje tzv. socijalno-historijske interpretacije bajki (Zipes 1991). Kulturni povjesničar Robert Darnton je pak godinu dana kasnije objavio rad o bajkama kao izvoru za povijest mentaliteta (Darnton 1999: 9-72), a folklorist Bengt Holbek 1987. godine impozantnu monografiju o simboličkim i povijesnim aspektima značenja bajki.

Shavit u članku polazi od bajki s kraja 17. i početka 18. stoljeća te temeljem njihove tekstualne analize zaključuje da su njihovi naslovljenici bili odrasli, ponajprije, aristokratski čitatelji, čak i kada su izravno oslovljavale djecu ili puk. Potonji su bili hinjeni, a ne stvarni primatelji tih bajki (Shavit 1986: 9) uvedeni u diskurs kako bi se njihova aura obogatila za dimenziju djetinjastosti, značajku koja je u istom razdoblju, kako je to tvrdio Ariès u *Stoljećima djetinjstva*, počela zadobivati

pozitivne konotacije (Shavit 1986: 13-15). U tom kontekstu Shavit tumači i već spomenutu nominalnu atribuciju Perraultovih bajki Pierreu Darmancouru. Perrault je prema Shavit, suvremenim pojmovljem, prenio autorska prava na sina kako bi podjetinjio svoju zbirku (Shavit 1996: 12). Ariès je, kako je već spomenuto, ovaj argument odbacio kao povijesno neutemeljen. Niti su suvremenici Pierrea Darmancoura doživljavali kao dijete, niti su knjigu kojoj je on navodno bio autor shvaćali kao dječju.

Bajke i povijest

Za razliku od Ariès, Shavit interes za preplete povijesti djetinjstva i povijesti bajke nije usmjerila samo na Perraulta. Osim Perraultovom *Crvenkapicom*, ona se u članku bavi *Crvenkapicom* braće Grimm, kao i nizom dvadesetostoljetnih inačica te bajke, tumačeći razlike između te tri (skupine) *Crvenkapicâ* različitim shvaćanjima djetinjstva (npr. Shavit 1986: 17). Perraultova je *Crvenkapica* izrasla, prema Shavit, iz shvaćanja djece kao izvora zabave (Shavit 1986: 15-16), Grimmova pak iz doživljaja djetinjstva kao razdoblja intenzivne odgojne i faktične poduke (Shavit 1986: 22), a njezine nasumično izabrane imenjakinje iz 20. stoljeća iz poimanja djece kao bića koja trebaju stalnu njegu, skrb i zaštitu (Shavit 1986: 29-30). Razlike između Perraultove, Grimmove i nekoliko prošlostoljetnih *Crvenkapica* Shavit je interpretirala u osloncu na Arièsovu povijest djetinjstva. Ograničenje toga postupka i njemu pripadnoga pristupa pritom je prepoznala isključivo u opasnosti da se otkriće djetinjstva o kojem Ariès piše u *Stoljećima djetinjstva* pojednostavljeno protumači kao da su mu istodobno svjedočili svi žitelji Europe (Shavit 1986: 5). Ne ulazeći u iscrpnu elaboraciju Arièsova rada, no ipak polemizirajući s tada objavljenom studijom Linde Pollock (1983) – do danas vjerojatno najpoznatijim oponentom *Stoljećima djetinjstva* – Shavit je o Arièsovoj knjizi, poput tolikih svojih suvremenika, pisala kao o povijesnom izvoru i nezaobilaznom polazištu svakoga rada zainteresiranog za veze između povijesti, književnosti i djetinjstva (Shavit 1986: 4-6).

Kritici Shavitina čitanja Arièsove studije kao skupa povijesnih činjenica s pravom bi se mogla zamjeriti povijesna nekorektnost, štoviše anakronizam budući da ozbiljniji historiografski prigovori Arièsovoj knjizi (usp. Vann 1982; Wilson 1980) datiraju otprilike iz istog doba iz kojeg i Shavitin članak. Stoga o njoj i neće biti riječi u knjizi. Umjesto toga u nastavku ću se isključivo za potrebe uvoda u probleme odnosa između povijesti djetinjstva i povijesti bajke usredotočiti na koncepcijski prijeporne točke Shavitina pristupa povijesti (i) književnosti, točnije, povijesti *Crvenkapica*. Pritom mi nije namjera iz sigurnosti današnjih perspektiva i pristupa anakronistički relativizirati doprinos njezina pionirskog rada. Cilj mi je tek na primjeru teksta zaokupljenog istom temom koja zaokuplja i ovu knjigu ukazati na problematičnost u području dječje književnosti do danas nerijetko dominantnih pristupa odnosu povijesti i književnosti.

Tekst i kontekst

Analize poput Shavitine interpretacije *Crvenkapica* u literaturi se najčešće opisuju kao kontekstualni ili izvanjski pristupi književnosti. Radi se o pristupima koji, kako je to formulirao Lee Patterson (1995: 250), nastoje odrediti društvene i kulturne silnice što su potaknule i oblikovale književni tekst. Nešto preciznije Shavitina se interpretacija prepoznaje kao koncepcijska povijest književnosti, odnosno, kao vrsta povijesti književnosti koja se, prema Davidu Perkinsu (1993: 121), bavi načinima na koje različiti književni tekstovi ilustriraju promjene pojedinih koncepcija ili sustava koncepcija, predodžbi, shvaćanja i sl. Koncepcijska povijest književnosti fokusira se, dakle, na tekstove za koje se pretpostavlja da, kako je to objašnjavajući izbor svojega korpusa formulirala Shavit, "najjasnije očituju svekolike načine na koje je društvo u različitim razdobljima doživljavalo djetinjstvo" (Shavit 1986: 8) ili neki drugi fenomen.

Nekoliko je spornih mjesta tog pristupa od kojih ću se za potrebe ove knjige usredotočiti tek na ona vezana uz problem određenja same koncepcije, a zatim i konteksta u odnosu na koji se ona definira.

Usredotočivši se isključivo na odnos između različitih shvaćanja djetinjstva i različitih *Crvenkapica*, Shavit je s obzirom na zahtjev za fokusiranošću koji se postavlja pred znanstveni rad, posve legitimno ograničila područje svojega istraživanja. No time je istodobno zanemarila, čini se, neizbježna pitanja odnosa između samih *Crvenkapicâ*, shvaćanja djetinjstva i, primjerice, povijesti tiska, nacije, književnosti, jezika i sl. Ovi tek usput spomenuti kandidati za ulogu koncepcijske okosnice povijesti *Crvenkapice*, podsjećaju da pisanje kontekstualne povijesti književnosti nužno pretpostavlja i izbor određenog "konteksta", odnosno, govorimo li o koncepcijskoj povijesti, koncepcije. A kontekst je – kako je to davno istaknuo Jonathan Culler, komentirajući Derridaovu opasku da se "nijedno značenje ne može odrediti izvan konteksta, ali nijedan kontekst ne omogućuje zasićenje" (prema Culler 1991: 106) – bezgraničan u barem dva smisla. "Prvo, svaki je dani kontekst dostupan daljnjem opisu" budući da "načelno nema nikakvih ograničenja glede onoga što bi se moglo uključiti u dani kontekst" i drugo "svaki se pokušaj kodificiranja konteksta uvijek može nadocijepiti na kontekst što ga je pokušao opisati, dajući kao plod neki novi kontekst, koji izmiče prijašnjoj formulaciji" (Culler 1991: 106-107).

Problem ograničenja, dakle, bezgraničnoga konteksta Shavit je, kao što je već spomenuto, razriješila tako što je za koncepcijsku okosnicu svoje povijesti izabrala povijest predodžbi djetinjstva. Pritom je, kao što je također već spomenuto, manje sporno što je definicije i značajke različitih predodžbi djetinjstva bez zadrške preuzela iz Arièsovih *Stoljeća djetinjstva*. Iz današnje je perspektive problematičnije što je te predodžbe razumijevala kao stabilan entitet na koji je dovoljno zalijepiti književnu analizu, a kontekst kao, riječima Stephena Greenblatta, "stijenu za koju se interpretacija književnog teksta može čvrsto prikovati" (2001: 313). Predmnijevajući da je književnost subjektivna, a povijest objektivna društvena forma, Shavit je u Perraultovoj *Crvenkapici* iščitala, bolje rečeno, učitala ono što je iz historiografije, poimence Arièsove knjige, već bilo poznato. Pristup društvu i književnosti kao dvama autonomnim fenomenima, od kojih je prvi ne samo obuhvatniji, nego i polazišni, Shavit je primijenila i u analizi *Crvenkapica* iz 19. i 20. stoljeća. Budući da za ta stoljeća nije raspolagala s historiografskim uvidima, predodžbe djetinjstva koje je ustvari iščitala isključivo iz

tekstova *Crvenkapica* automatski je protumačila kao u odnosu na njih ishodišne.

No ako je, kako je to primijetio Raymond Williams, "umjetnost dio društva, onda izvan nje ne postoji kompaktna cjelina, kojoj, s obzirom na oblik našeg pitanja, pridajemo prvenstvo" (Williams 1973: 61). U tom smislu umjesto o kontekstu i tekstu kao dvama jasno razgraničenim i hijerarhijski uređenim razinama možemo govoriti tek o – poslužit ću se dobro znanim hijazmom Louisa Montrosea (2007: 60-61) – kontekstualnosti tekstova i tekstualnosti konteksta. Pritom, kontekstualnost tekstova podrazumijeva da su tekstovi ucijepljeni u kontekste, odnosno, da je oštra razlika između teksta i konteksta ponajprije analitička konstrukcija. Tekstualnost konteksta pretpostavlja da je kontekst, napose ako je riječ o povijesnom kontekstu, i sam uvijek utemeljen na rekonstrukciji određenoga skupa tekstova. Ako se, naime, o tekstualnosti suvremene svakodnevice još možda i može raspravljati, u postavku da s prošlošću uglavnom komuniciramo temeljem tekstova (bilo pisama, sudskih spisa, izvještaja ili kazivanja o životu, bilo slika, skulptura, filmova i dr.) ipak ne bi, čini se, trebalo sumnjati. Kako to piše Montrose, mi "ne možemo imati pristupa cjelovitoj i autentičnoj prošlosti, proživljenoj materijalnoj egzistenciji neposredovanoj očuvanim tekstualnim tragovima određenog društva" (2007: 61).

Polazeći od različitog shvaćanja odnosa između društva i umjetnosti, Ariès i Shavit različito su pristupili analizi odnosa između teksta i konteksta. Dok se Ariès usredotočio na detekciju mehanizama koji su Perraultove bajke promovirale u dječje štivo, Shavit se bajkama zanimala isključivo kao ilustracijama društvenih formi. Poput tolikih drugih – o kojima iscrpno piše Perkins (1993: 121-152) – Shavit je književni podatak usporedila s društvenim na način da je drugi protumačila kao uzrok prvog. Različite *Crvenkapice* za Shavit su nužno uvjetovane različitim predodžbama djetinjstva (Shavit 1986: 7-8) – one su doslovce "direktan učinak načina na koji je društvo razumijevalo djetinjstvo" (Shavit 1986: 17).

I dok se u svojim kasnijim radovima pod utjecajem polisistemske teorije kulture Itamara Even-Zohara izravno zalagala i za istraživanja povijesti djetinjstva koja bi se bavila načinima na koji tekstovi za djecu "oblikuju ideje i ideale jednog društva" (Shavit 1994: 11), u članku o *Crvenkapicama* i knjizi *Poetike dječje književnosti* uzročno-posljedičnu

vezu odnosa društva i književnosti doznačila je čak i tekstovima koji nadilaze uži okvir njezina rada. Tako u članku piše kako podudarnost da se nefunkcionalna dječja književnost javlja otprilike u isto doba kada – prema Arièsu – dolazi do otkrića djetinjstva nije "ni slučajna, ni beznačajna". Štoviše, stvaranje pojma o djetinjstvu bilo je, prema Shavit, "nužan preduvjet za proizvodnju dječjih knjiga te je uvelike uvjetovao razvoj i smjerove razvoja dječje književnosti" (Shavit 1986: 3). "Na isti način na koji se zaključilo da dijete treba različitu odjeću, igračke i igre, zaključilo se i da se čitatelj dijete razlikuje od odraslog čitatelja", piše Shavit (1986:7). Pa ipak, rečeno ne znači nužno da je, kako to u uvodu sažima Shavit, "nova percepcija djetinjstva po prvi put oblikovala ujedno i *potrebu* i *zahtjev* za dječjim knjigama" (Shavit 1986: 7). Pokazuje to već i Ariès, na čije se istraživanje Shavit oslanja, koji pojavu posebnih dječjih igračaka i odjeće u *Stoljećima djetinjstva* nije interpretirao kao posljedicu nove predodžbe djetinjstva. Pojava dječjih igračaka i odjeće za Arièsa je umrežena s rađanjem nove predodžbe djetinjstva, a ne uzročno-posljedično povezana (usp. Ariès 1989: 78-141).

Književnost i društvo

Zaključak da je nova percepcija djetinjstva oblikovala zahtjev za dječjom književnošću Shavit nije dakle izvela temeljem Arièsovih uvida. Budući da se u svojemu radu ne fokusira na mehanizme posredovanja između književnosti i društva, nije ga utemeljila ni na uvidima vlastitog istraživanja. Umjesto toga, iznijela ga je u osloncu na, kako je već spomenuto, uvriježenu postavku o književnosti kao sekundarnom obliku društvene zbilje, kao njezinoj refleksiji, a ne sastavnom dijelu. Upravo je stoga upitno koliko je Shavit svojom studijom, kako to smatra Majhut, "vrlo uvjerljivo pokazala" da "izvanknjiževna promjena, promjena shvaćanja pojma djeteta" može "izazvati reviziju književnog modela" (Majhut 2005: 78). Shavit je, prihvati li se argumentacija iznesena u prethodnim odlomcima, izložila tek pregled mijena predodžbi o djetetu i djetinjstvu

u književnosti koje se **navodno** temelje na izvanknjiževnim promjenama pojma djetinjstva i djeteta.

Poput Shavit i drugi su proučavatelji dječje književnosti bezrezervno i ustrajno isticali da je otkriće djetinjstva bilo osnova za izum dječje književnosti. Tezu prema kojoj je početak dječje književnosti omogućilo otkriće djetinjstva, ponekad su bez ograde o utjecaju drugih čimbenika, koju Shavit u svojem članku ipak izriče (usp. Shavit 1986: 26), zastupali brojni i, s obzirom na upućenost u problematiku bitno različiti autori: od Valerie Krips (1998: 42), preko Johna Rowea Townsenda (prema Shavit 1986: 4) i Kimberley Reynolds (1994: 18) do Marie Nikolajeve (1996: 3). Dječja je književnost i prema hrvatskom povjesničaru dječje književnosti, Berislavu Majhutu "nastala time što su je omogućili izvanknjiževni poticaji: industrijska revolucija, emancipacija žena, novo shvaćanje djeteta itd." (Majhut 2005: 38). Preciznije, za Majhuta su "društveno povijesne promjene dovele do prepoznavanja djeteta kao neovisne pojave", koja je pak "dovela do promjene implicitnog čitatelja i stvaranja dječje književnosti" (Majhut 2005: 76). No u svim je spomenutim radovima, kao i u Shavitinu članku, percepcija dječje književnosti kao reakcije na izvanknjiževne promjene ipak tek pretpostavka, a ne istraživanjem odnosa između književnosti i drugih kulturnih i društvenih nizova ovjerena teza. Štoviše, u onima od njih koji se, za razliku od Majhuta (2005) i Reynolds (1994), bave novijim razdobljima dječje književnosti, teza o uvjetovanosti dječje književnosti izvanknjiževnim promjenama ustvari je utemeljena na dvostrukoj presumpciji: jednoj o neproblematično odredivom nadnevku početka dječje književnosti i drugoj o otkriću djetinjstva kao preduvjetu tog početka.

Interpretacije prožete uzročno-posljedičnom, po mogućnosti i jednosmjernom vezom između književnosti i društva, previđaju, međutim, da se, riječima Richarda Johnsona, često: "za forme, pravilnosti i konvencije koje su najprije prepoznate u književnosti (ili u određenim vrstama glazbene i vizualne umjetnosti) ispostavi da imaju mnogo veću društvenu raširenost. Feministice koje proučavaju romansu, na primjer, otkrile su podudarnosti između narativnih formi popularnih ljubavnih romana, javnih obreda vjenčanja (npr. kraljevskog vjenčanja) i, makar samo kroz osobno iskustvo, subjektivnog doživljaja simboličkog raspleta romantične ljubavi. Potaknuti tim još nedovršenim

modelom, počeli su se formirati slični argumenti i istraživači na temu tradicionalne muškosti, dječačkih ratnih fantazija i epskih narativnih formi" (Johnson 2006: 88-89).

Osim studija koje spominje Johnson djelatnom ulogom književnosti u proizvodnji znanja, ideja, vrijednosti i osjećaja bavili su se, dakako, i drugi radovi. Oni su također književnost nastojali interpretirati kao, riječima Montrosea (2007: 66), društveno proizveden, ali i društveno proizvodan fenomen. Neki od njih ustrajali su na prokazivanju putanja kojima su kanonska književna djela zapadne kulture oblikovala sliku o kolonijama i njihovim stanovnicima kao podređenim prostorima napućenim inferiornim bićima (usp. npr. Said 1993). Drugi su upućivali na mehanizme kojima je roman nešto kasnije na istim prostorima odigrao ulogu tehničkog sredstva za "re-prezentaciju" one vrste zamišljene zajednice koju nazivamo nacijom (Anderson 1990:32-38). Treći su pak u okrilju tzv. kulturalne naratologije, a na primjeru utjecaja književnosti i vizualnih umjetnosti na promjene kaznioničkoga sustava, romane prepoznavali kao "prvenstveno povijesne i ideološke dokumente; pokretače, a ne odraze, društvenih promjena" (Bender prema Nünning 2004: 358). Četvrti su se bavili identifikacijskim procesima kojima su romani poput *Pamele*, *Emme* i *Jane Eyre* "proizveli", a ne tek reflektirali "opozicije što su prevele složene i konkurentne načine reprezentacije identiteta u jednu jedinu binarnu opoziciju predočenu u muškarca nasuprot ženi" (Armstrong 1987: 253). Ti su romani naime kako to sažimajući teze Nancy Armstrong piše Jonathan Culler (2001: 132-133), oblikovali svoje čitateljice kao moderne individuume, osobe čiji se identitet (zadobiven inače ljubavlju unutar zidina doma) i vrijednost povezuju s osjećajima i osobnim kvalitetama, a ne društvenim položajem. Peti su se, i time ću završiti ovaj samo ilustrativni pregled, bavili modalitetima kojima je hrvatska historiografska fikcija preuzimala ulogu historiografije i aktivno sudjelovala u nacionalnoj mobilizaciji (usp. npr. Badurina 2009).

Djelima iz dječje književnosti također se unatrag nekoliko godina sve češće pristupa "ne samo kao izoliranim estetičkim artefaktima, nego i kao kulturnim proizvodima koji ujedno utječu na društvenu klimu koja ih okružuje" (Levander i Singley 2003: 6). Nakon dugo usamljene knjige Jacquelin Rose (1984) koja je na primjeru preradbi *Petra Pana* inventivno propitivala mogućnosti pristupa koji bi dječju

književnost umjesto "kao pasivni odraz mijena vrijednosti i koncepcija djeteta (slika djetinjstva)" promatrao kao sredstvo "kojim reguliramo naš odnos prema jeziku i slikama kao takvim" (Rose 1984: 139), novija istraživanja povijesti dječje književnosti sve češće ustraju na tumačenjima svojega predmeta kao mjesta pregovora i zagovora, a ne tek odraza neovisno o njemu skovanih vrijednosti, ideja i vizija djetinjstva. Upravo su ta istraživanja i pristupi zajedno s istraživanjima i pristupima o kojima se, pa makar i polemično, raspravljalo na prethodnim stranicama ove knjige nadahnuli i interpretaciju početaka bajke hrvatske dječje književnosti koja slijedi.

4. Djeca i slušateljske prakse u 19. stoljeću

"Janko je čuo od ljudih koji su isto tako malo znali, kao i on, čudnovate i strahovite bajke i priče o vukodlacih, o coprnicah i utvorah. U školi bio bi naučio, da su to babje pripoviedke sva ta grozovita strašila. Roditelji nisu ga mogli o tom podučiti, jer su sami vjerovali u te prikaze."
(Lopašić s. a.: 6)

Vodeći se sasvim drugim razlozima od onih o kojima je bilo riječi u prethodnom poglavlju, kritičari i podupiratelji dječje literature su od davnine, poput dijela suvremenih književnih povjesničara, promicali pretpostavku o proizvodnoj snazi književnosti. Brojni su filozofi, pedagozi i književnici pisali, kritizirali ili promicali književnost kao ključni čimbenik u oblikovanju pojedinaca, ali i društvenih skupina. Pozivajući se na pozitivan ili pak negativan odgojni, moralni, estetski ili kakav drugi utjecaj književnosti na djecu, oni su slavili ili kudili dječje knjige, pjesme i priče.

Krećući se tragom najstarijih, koliko mi je poznato, kontinuirano tiskanih domaćih napisa o negativnom, odnosno, štetnom utjecaju književnosti na djecu, u ovom ću se poglavlju usredotočiti na povijest slušateljskih situacija i praksi kojima su u razdoblju od kraja 18. do potkraj 19. stoljeća svjedočila i djeca. Pritom će naglasak, dakako, biti na shvaćanjima djetinjstva, književnosti i književnih žanrova vezanim uz te situacije i prakse.

Rasprave o štetnom utjecaju priča

Krene li se od nekoć aktualne odredbe književnosti kao tiskanih, a ne samo "kreativnih" i "fikcionalnih knjiga" (usp. npr. Williams 1983: 184-185 te 1986: 325), odnosno od književnosti kao skupa knjiga – "uopće, ili što su o ńekoj stvari pisane" (Budmani 1898-1903: 129) s jedne strane, te od vrlo široko shvaćenoga pojma hrvatske pedagogije s druge, pregled domaćih rasprava o štetnom učinku književnosti na djecu otpočet će već sa *Sretnim gradom* Frana Petrića iz 1553. godine u kojem se zagovara uvođenje zakonske zabrane čitanja "prostog i štetnog tiska" za stariju djecu, preciznije, mlade (Petrić 1997: 35). Krene li se pak od književnosti u užem smislu i njezine danas još uvijek dominantne, estetski utemeljene definicije dakle od književnosti kao skupa pisanih, ali i usmenih, "jezičnih umjetnina" (Bošković-Stulli 1978: 11), pregled rasprava o negativnom utjecaju književnosti na djecu započet će s nešto mlađom primateljskom populacijom i tekstom s kojim se obično otvaraju povijesti hrvatske pedagogije – spisom *Upravljanje obitelji* Nikole Gučetića iz 1589. godine u kojem se pod okriljem Platonova naputka: "Pueros matres, ut terreant non debent fabulas malas narrare" majke opominju da "svojoj djeci u ranim godinama ne smiju pričati ružne i zastrašujuće priče, jer bi njihova djeca kad dospiju u stariju dob mogla postati strašljiva i plaha" (Gučetić 1998: 85).

Petrićeva i Gučetićeva primjedba rani su primjeri preskriptivnoga diskursa o dječjem čitanju i slušanju koji se u hrvatskom kontekstu kontinuirano može pratiti tek od kraja 18. stoljeća. Gučetićeva je opomena k tomu posebno važna za temu ove knjige budući da se odnosi na tzv. usmenu književnost i one priče koje su se i u dugom 19. stoljeću optuživale za štetni utjecaj na djecu. Pritom treba spomenuti da su se u 19. stoljeću upravo usmeni žanrovi našli na udaru preskripcijskog diskursa ponajprije stoga što su se tekstovi iz domene tzv. pučke književnosti, koji su se u to doba u drugim dijelovima svijeta obično prozivali za kvarenje djece i mladih (usp. Avery 1994: 61), u hrvatskom kontekstu tada uglavnom proizvodili u istim onim centrima moći koji

su bili ovlašteni i za njegovu preskripciju (usp. Zečević 1978). Stoga su se u nas i kritičke opaske, u drugim slučajevima ne nužno suglasnih, intelektualnih, političkih i vjerskih elita tijekom dugog 19. stoljeća umjesto na pučke pripovijesti usmjeravale na usmene priče i pjesme koje su cirkulirale koliko-toliko neovisno o njihovu neposrednom utjecaju.

U kontekstu rasprave o djelatnoj, proizvodnoj, ili kako je Hans Robert Jauss (1986: 267) naziva, *društvenotvornoj* funkciji književnosti osobito je važno istaknuti da domaći ili prijevodni pedagoški klasici, poput Lockeovih *Misli o odgoju* (1693) ili Fénelonovih komentara *O odgoju djevojaka* (1687) u hrvatskom kontekstu iz posve prizemnih razloga nisu imali začetničku ulogu u procesu discipliniranja utjecaja usmene književnosti na njezine najmlađe primatelje. U okvirima europskoga novovjekovlja znamenite opaske o negativnom utjecaju priča "o strašilima i vukodlacima ter o inim takovim imenima" (Locke 1890: 164; usp. Fénelon 1880: 105), na hrvatskom su naime dostupne tek od kraja 19. stoljeća, kada iz tiska izlaze prvi hrvatski prijevodi Lockea i Fenelona. I sustavna produkcija radova hrvatskih pedagoga datira također tek od druge polovice 19. stoljeća. Prvo pedagoško djelo hrvatskoga autora na hrvatskom jeziku, *Obuka malenih* Stjepana Ilijaševića, objavljeno je tek 1850. godine, a prvi hrvatski pedagoški časopis *Napredak* pokrenut je tek 1859. godine.

U području popularne, uvjetno rečeno, savjetničke literature o odgoju djece stanje je bilo naizgled nešto povoljnije. Još sredinom 18. stoljeća (1742) isusovac Juraj Mulih tiskao je *Regule roditelov i drugeh starešeh*,[25] a koncem istog stoljeća, 1780. godine, "za potrebnozt narodnih skòl"[26] objavljena je *Chténya kniga od pravo-tvornozti* koja je do polovice 19. stoljeća pretiskana barem devet puta. No te i njima formom i funkcijom srodne monografije objavljene u narednim desetljećima nisu se doticale pitanja koje su priče prikladne, a koje neprikladne za djecu.[27] To će se pitanje makar uzgredice pojavljivati tek u generaciji savjetnika iz 1870-ih godina.[28]

S obzirom da se dakle "klasična" preskriptivna literatura o odgoju djece u hrvatskom kontekstu afirmirala tek u drugoj polovici 19. stoljeća, odnosno, nakon početaka ili – uzme li se u obzir i pragmatična, terminologijom sociologa književnosti Roberta Escarpita (1970: 26), funkcionalna literatura za djecu – zamaha književnosti izrijekom namijenjene djeci, disciplinirajuće bi impulse, koji su joj eventualno

prethodili ili su s njom bili usporedni, valjalo potražiti u drugim tipovima publikacija.[29] Pritom se logikom što širег recepcijskog dosega kao prvi izbor nameće primarno prosvjećenjem puka zaokupljeno *kalendarsko poučno-zabavno štivo* koje je u prvoj polovici 19. stoljeća privlačilo doista zavidan broj čitatelja (Zečević 1982a). No kalendari se, čak ni u prilozima o odgoju i njezi djece i mladih, nisu zadržavali na štetnom ili blagotvornom utjecaju književnosti na najmlađe.[30] Kao i tekstovima objavljenim u prvim godištima *Napretka* (usp. npr. Tomić 1867: 234), ali i u prvim pedagoškim priručnicima na hrvatskom (usp. npr. Ilijašević 1850: 205) i kalendari su pozornost posvećivali u pravilu preskripciji ženske, a ne dječje literature (usp. npr. Filipović 1858b).

Kako je to prva uočila Divna Zečević (npr. 1982a: 33), u kalendarima su svi, a ne samo nefikcionalni tekstovi (o kojima je do sada bilo riječi) imali didaktičnu funkciju, čime se otvara mogućnost da su se u tom tipu publikacija opaske o utjecaju književnosti na djecu odašiljale u formi različitih *pripovezti*. No to je tema koja bi, zbog obima kalendarskih publikacija (usp. Zečević 1982b), zahtijevala posebnu studiju. S druge strane, iz istoga razdoblja na raspolaganju imamo manje raznolike i utoliko za istraživanje nešto podatnije, ali s obzirom na raširenost također važne publikacije koje su upravo u formi priča upozoravale na poguban utjecaj priča na djecu. Pritom, dakako, mislim na pučkoškolske udžbenike koji su, osobito oni za početne razrede, imali barem jednako široku recepciju kao i kalendari. Upravo su naime udžbenici zajedno s kalendarima i molitvenicima činili malu skupinu knjiga na hrvatskom jeziku koje se beziznimno spominju u tzv. našastarima, arhivskim inventarima iz druge polovice 18. stoljeća, (usp. Matasović 1925: 46) zatim u inventarima tiskara s početka 19. stoljeća (usp. Sršan 2001) te u popisima knjiga domaćih knjižara iz sredine 18. stoljeća (usp. Puškadija Ribkin 2005: 62-63).

Štoviše, može se pretpostaviti da su tijekom 19. stoljeća udžbenici za početnu obuku u čitanju i pisanju imali, izuzmu li se, dakako, oni koji su slušali pročitano, raširenију recepciju od kalendara budući da se najčešće uz njihovu pomoć svladavalo umijeće čitanja koje je preduvjet bilo koje čitateljske prakse, pa tako i one kalendarske. Pritom treba naglasiti da recepcija tih udžbenika u 19. stoljeću nije bila vezana samo, uz tada još uvijek nerazvijeni, pučkoškolski institucionalni okvir (usp. Cuvaj 1910: 15-17). Imbro Tkalac je na primjer kao dijete,

ranih 1830-ih, dobio "za uzdarje hrvatsku čitanku" iz koje je, prema sjećanjima, u svega nekoliko mjeseci sam, bez pomoći školskoga ili privatnoga učitelja naučio čitati i pisati (Tkalac 1945: 65). Izvaninstitucionalna uporaba čitanki sredinom 19. stoljeća bila je, štoviše, i pošiljateljski kodirana. Kako je to uočio Majhut (2005: 14), jedan je zagrebački nakladnik 1850. godine čitateljima nudio *Abecedar* i *Male pripovĕsti* kao samostalne knjige uz napomenu da se po potrebi mogu upotrijebiti i kao čitanka za prvi, odnosno, drugi razred pučke škole.

Školski udžbenici u službi savjetnika

Za razliku od knjiga za početnu obuku u čitanju i pisanju iz 16. stoljeća o kojima se u literaturi pisalo u kontekstu glagoljske pismenosti i tiskarstva (usp. npr. Bratulić 1983; Damjanović 2005; Jembrih 1980 i 1984; Nazor 1964), kao i knjiga iz 17. i napose 18. stoljeća o kojima se pisalo u okviru tema iz povijesti starije hrvatske književnosti i kulture (usp. npr. Matić 1938 i 1994), povijesti djelovanja crkvenih redova i njihovih pripadnika u Hrvatskoj te odnedavno i povijesti čitanja (usp. npr. Martinović 1996-1997, Velagić 1996-1997 i 1999), početnice i čitanke za djecu što su se rabile od kraja 18. do kraja 19. stoljeća (usp. npr. Jelavich 1992) samo su iznimno privlačile fokusiranu istraživačku pozornost. Unatoč svojem marginalnom položaju u istraživačkom korpusu, te su knjige od iznimne važnosti ne samo za povijest čitanja, pisanja i knjige, nego i za samo polje dječje književnosti. S njima naime započinje sustavna i k tomu neovisno o izravnom utjecaju crkvenih autoriteta osmišljena produkcija izrijekom djeci namijenjenih knjiga na hrvatskom jeziku. Uzme li se u obzir i njihova već spomenuta izvaninstitucionalna upotreba one se, štoviše, prepoznaju kao utemeljiteljske i u području hrvatske dječje književnosti u užem smislu.

Snalaženje, a time i interpretaciju tog ujedno važnog i golemog te bibliografski i interpretativno uglavnom neistraženog korpusa donekle olakšava okolnost što su se početnice i čitanke, premda su se kao i kalendari tiskale periodično, ipak najčešće objavljivale u formi ponovljenih ili minimalno redigiranih izdanja. Nešto preciznije, a sudeći

prema primjercima sačuvanim u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i srodnim ustanovama, ponajprije, Zbirci udžbenika i priručnika Hrvatskoga školskog muzeja te Knjižnici Davorina Trstenjaka u Zagrebu, hrvatski su se udžbenici za početnu obuku u čitanju i pisanju od kraja 18. pa do kraja 19. stoljeća korjenito sadržajno mijenjali svega nekoliko puta.

Najstarije početnice i čitanke ovog korpusa dakle one tiskane krajem 18. stoljeća, a djelatne s manjim izmjenama sve do sredine 19. stoljeća,[31] bile su dio projekta da se za cijelu Habsburšku monarhiju uvede jedinstveni školski sustav koji je trebao teorijski i praktično respektirati narodne jezike (usp. Jembrih 1996: 149-150). Od udžbenika koje su u 18. stoljeću tiskali prosvjetitelji hrvatskog sjevera ti su se udžbenici razlikovali ponajprije po "popratnom sadržaju, to jest tekstovima za vježbanje. Popratnog katekizma nestaje, a nove početnice nude tekstove općih moralnih načela, pruženih u obliku kratkih poučnih priča o djeci, braći, prijateljima, roditeljima itd." (Velagić 1999: 129). Tijekom 1840-ih te udžbenike polako istiskuju novi (usp. *Kratka* 1840; *Male* 1843, Šulek 1850; Zoričić 1850). U 1850-ima je provedena nova standardizacija hrvatskih udžbenika. Tada u uporabu ulazi i tzv. Filipovićeva početnica i niz tzv. *slovničkih čitanki* (usp. Čitanka 1857; *Druga* 1860; *Početnica* 1853; *Slovnička* 1853), koje su se, uz iznimku *Druge slovničke čitanke* (1860), u hrvatskim školama rabile sve do 1870-ih kada se tiskaju novi udžbenici – među njima i *Hrvatska početnica za pučke učione* koja je, prema dostupnim primjercima, prvi put tiskana 1872. godine te je kasnije "po dvaput mijenjana; prvi put je novo izdanje priredio Ljudevit Modec, a drugi put Stjepan Basariček" (Basariček 1896-1905: 151). Ta se početnica, kao i druge čitanke iz toga ciklusa, upotrebljavala "sve do godine 1894., kad je vis. kr. zem. vlada izdala nove čitanke, za koje je tekstove priredio I. Gojtan" (Basariček 1895-1906: 151).

Važno je uočiti da početnice i čitanke koje su prvi puta objavljene tijekom dugog 19. stoljeća, za razliku od vjerskih priručnika koji su prevladavali do kraja 18. stoljeća, nisu zaobilazile teme i pitanja svjetovnog karaktera.[32] Među katekizmima koji su prethodili čitankama s kraja 18. stoljeća iznimka je tek protestantski katekizam iz 1564. koji u osloncu na izabrana poglavlja iz *Biblije* raspravlja o posve praktičnim, svjetovnim temama, poput, odnosa muža prema ženi, žene

naspram mužu, roditelja prema djeci, djece prema roditeljima, sluge prema svojoj plaći (usp. Jakšić 1995: 57). No ni taj se katekizam ne dotiče preskripcije usmenih ili pisanih priča za djecu. Za razliku pak od čitanki za više razrede pučke škole koje su bile u uporabi od kraja 18. do polovice 19. stoljeća i koje su se bavile svjetovnim temama, ali u traktatnoj ili dijaloškoj formi (usp. npr. *Chténya* 1780; *Čitanka* 1850; Zoričić 1850), početnice te dio čitanki za niže razrede u istom je razdoblju ipak sadržavao i priče vezane uz svjetovnu svakodnevicu, koje danas, s obzirom na njihove formalne značajke (fikcionalnost, fabulativnost, figurativnost i sl.), prepoznajemo kao dječjeknjiževne. Drugim riječima, nasuprot dotadašnjoj, kako ju je Alojz Jembrih opisao, "pretežno traktatnoj literaturi, koja je obilovala moralnim podučavanjima, zapovijedima i uputama, koje su se trebale često učiti napamet" (1994: 31), te su čitanke u skladu s prosvjetiteljskom pedagogijom njemačkoga filantropizma u formi priča – bolje rečeno, fikcionalnih primjera – djeci osim vještine čitanja i pisanja prenosile i riječima njihovih suvremenika, "korisne i za život spasonosne istine, načela i pravila života" (Helfert prema Basariček 1895-1906: 150).

Neke od tih priča, poput one o malom Franczeku (dalje u tekstu Franji prema imenu navedenom u pravopisno bližim inačicama iste priče) iz jednoga od najstarijih i najdugovječnijih udžbenika ovoga korpusa *Abc knisicze* (usp. *Abc* 1779: 40-41), bile su usmjerene na racionalizaciju dječjeg ali, kao što ću nastojati pokazati, i pučkog viđenja svijeta. Prema toj priči otac je prestravljenom Franji eksperimentalno i retorički dokazao da je goruće jezero ustvari odraz sunca na vodenoj površini. Cijeli je događaj zaključio pak riječima: "'Moj sinko!' [...] prilika sunca nie isto sunce; tvoja prilika u ugledalu nisi ti isti; jerbo medju prilikom i onim što prilikovano jest, je velika razlika. Prilika nije ista ona stvar, kojoj prilična jest. Sěna vara više putah, i zato tebi valja ubavěst věštih ljudih, da se naučiš, ne odmah svakom vidjenju věrovati, nego razumom stvari izvidjati" (*Abc* 1851:44).[33]

Priča o dječaku Franji je po svemu sudeći najstariji primjer ovog u 19. i 20. stoljeću neizostavnog žanra hrvatske udžbeničke produkcije za početnu obuku u čitanju i pisanju. Ona je ujedno i jedna od prvih na hrvatskom jeziku izloženih artikulacija gledišta da upravo pučka škola, riječima gotovo stoljeće mlađeg teksta, treba "svojom ozbiljnošću nastojati, da se ova mana [praznovjerje] korenom izčupa. Ovo pako

neda se postići nikakvim moralnim pripovijedanjem o protivnom, mladež bo više vjeruje pučkim tradicijama, nego li školi, već neoborivimi prirodopisnimi i prirodoslovnimi dokazi. [...] Jedno je dakle sredstvo u tom pogledu to, da djeca na temelju prirodnih zakona točno i jasno uvide, što je i što nije moguće nit pojedinim ljudem niti cielim narodom proizvesti flzičkimi [!] silami" (Klobučar 1869: 181-182).

Priče poput one o dječaku Franji nalazimo i u drugim hrvatskim udžbenicima iz dugog 19. stoljeća. Srodna joj je priča o dječaku kojeg su sluškinje isprepadale kojekakvim strašnim pričama, a koja je bila osobito popularna u udžbenicima za početnu školsku obuku u čitanju i pisanju iz prve polovice 19. stoljeća.[34] Slično tomu, sredinom 19. stoljeća objavljena čitanka sadržavala je priču o čovjeku koji je umislio da ga prati "kakov duh, ili možebiti baš sami nečastivi" (usp. *Sto* 1852: 32) da bi se na koncu ispostavilo kako ga je "pratila" tek glogova grana zakvačena za kabanicu. Tih godina u jednoj je drugoj čitanci svoje mjesto našla, nadalje, i priča o Rožaliji koja je, čuvši u noći da netko grebe po vratima, odmah pomislila da joj se to javlja preminula rođakinja (usp. *Kratka* 1840: 42; *Male* 1843: 35). U tek koju godinu mlađoj čitanci objavljena je vrlo slična priča o Rožalijinoj imenjakinji, Ružici koja je, našavši se u istoj situaciji pomislila da je pred vratima "strašilo" (*Pripovĕsti* 1846: 21). I Ružica i Rožalija osvjedočile su se ujutro da je u noći pred njihovim vratima ustvari bio tek pas.

Spomenutim je pričama srodna priča, također objavljena sredinom 19. stoljeća, o dječaku Božidaru koji je jedne večeri došao k susjedu kod kojeg su "sĕdili na prelu, i upravo [...] pripovĕdali o strašilah" (Šulek 1850: 58). U jednom se trenutku, prema priči, začulo štropotanje od kojeg su se svi, osim Božidara razbježali od straha. Naprednim odgojem prosvijećeni Božidar je, štoviše, otišao provjeriti otkud dolazi buka te je uz gromoglasan smijeh uhvatio "strašilo za roge" i poveo "ga niz stube dole," gdje su se okupljeni uvjerili da je to bila "koza, koja se je iz štale izmakla, i zabludila na tavan" (Šulek 1850: 58).

Pučka su se vjerovanja i priče, a upravo su ona u središtu svih spomenutih udžbeničkih tekstova, u dugom 19. stoljeću u udžbenicima za početnu obuku također demistificirala, osuđivala i/ili racionalizirala i u obliku nefabulativno povezanih primjera tzv. praznovjerja (usp. *Druga* 1860: 157-158), kao i *priča u pričama*. Tako u čitanci iz 1860. godine nalazimo i priču o dječaku koji je nakon bezobzirne krađe

vrećice oraha osjetio grižnju savjesti zbog koje se uplašio vlastite sjene. Riječ je ustvari o priči u priči koju je otac ispričao kćerima kad je saznao da je "služavka Luca svašta pripovĕdala o sablastih", a kako bi ih uvjerio da onaj koji "ima čistu savĕst, nemora se bojati; strah je samo za zločeste ljude" (*Druga* 1860: 166). Sporna su se vjerovanja i pričanja demistificirala u tom tipu publikacija i u narativnim okvirima. Inačicu u drugoj polovici 19. stoljeća iznimno popularne pripovijesti o čovjeku koji je umro od straha, zakvačivši vlastitu kabanicu za grob, u čitanci iz 1902. godine uokvirivala je bilješka da su u prastara "vremena i pametniji ljudi u koješta vjerovali. Vjerovali su u krive bogove, utvore, vukodlake, vilenjake, vještice i vračare. Pa kad se dogodila kakva nesreća, govorilo se, da je ovo ili ono krivo, samo nijesu htjeli da vjeruju u pravi razlog, radi kojeg se baš dogodila nesreća" (*Čitanka* 1902: 80). Dvojezična talijansko-hrvatska čitanka donosila je pak priču koja je središnjoj priči, koja je opisana kao doslovce istinita (*Zabava* 1849: 19), suprotstavljala "budalaštine" o morama, mrtvima, vješticama, tintilinima i starim babama. Pritom su se, kao i u spomenutoj priči potaknutoj Lucinim pričama (*Druga* 1860: 166), čitatelji osim na razum pozivali i na moralnu neprikosnovenost: "Budite dobri: spavajte mirno: dobrotta činivas slobodne" (*Zabava* 1849: 17-19). Ili drugim riječima: spavajte mirno, samo su nedjela i njima prateće grizodušje izvor straha.

Priče koje su demistificirale priče o navodnom susretu s nadnaravnim preplavljivale su u drugoj polovici 19. stoljeća i dječje knjige u užem smislu, ponajprije zbirke za djecu i dječje časopise.[35]

Negativne predaje: predaje i priče upozorenja

Priče poput onih o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama, a u kojima se navodno iskustvo susreta s nadnaravnim demistificira racionalnim objašnjenjem, poznate su u brojnim usmenim tradicijama. One se u folklorističkoj literaturi nazivaju antipredajama, negativnim predajama ili pseudopredajama te definiraju kao: "skupina prepoznatljivih predaja koje su izgrađene u opoziciji prema zajedničkim i prihvaćenim koncepcijama vjerovanja, a s namjerom da ih diskreditiraju. Eksplicitno

ili implicitno, svaka od tih predaja uključuje drugu predaju, ili preciznije dvije (ili više) amalgamirane predaje oblikuju se u novu. Preciznije rečeno, predaje ove skupine bave se razlikama u vrijednostima" (Dégh i Vázsonyi 1976: 112-113). [36]

S obzirom da se, kako to pokazuju brojni primjeri, prelazak iz usmenog u tiskani medij tijekom povijesti nije nužno uvijek odvijao u smjeru usmeno-tiskano, ni priče iz devetnaestostoljetnih hrvatskih čitanki ipak ne bi samo zbog njihovih usmenih parnjaka automatski trebalo označiti kao tiskanu artikulaciju usmenih priča. Nije naime nemoguće da su i te priče, poput legendi o svecima koje su iz propovijedi i nabožnih knjiga prešle u usmeni repertoar (Bošković-Stulli 2006: 23), u usmeni optjecaj ušle upravo iz tiska. Tim više što na taj smjer difuzije upućuje i okolnost da su se folkloristi tek u drugoj polovici 20. stoljeća počeli fokusirano teorijski, analitički i dokumentacijski zanimati negativnim predajama (usp. npr. Dégh i Vázsonyi 1976: 113--115). No da bi se s druge strane urušila konstrukcija o međuovisnosti između istraživačkog interesa i pisanoga porijekla pojedinoga fenomena, dovoljno se prisjetiti u kojoj je mjeri istraživačka percepcija tradicijske kulture obilježila dokumentaciju usmenih priča, ali i drugih razina pučke društvenosti i kulture. Stoga što su hrvatski etnolozi privučeni navodnom arhaičnošću zadruga tragali za velikim kućanstvima, došlo je do gotovo apsolutnog nedostatka opisa života nuklearnih obitelji s kraja 19. stoljeća, premda su one, prema statističkim podacima, već tada bile dominantan obiteljski oblik (Čapo Žmegač 2001: 498). Slično tomu ni istraživači usmenoga pjesništva nisu uvijek s jednakom pomnjom bilježili sve usmene forme. U nas su u 19. stoljeću, kako je to sažela Renata Jambrešić Kirin: "pod utjecajem dominantnog mišljenja o južnoslavenskom epskom folklornom prostoru, strani i domaći folkloristi-etnografi zdušno [...] tragali za što starijim i uspjelijim epskim pjesmama, a tek uzgred za bajkama, pripovijetkama, legendama. Bilježili su ih onako kako su bile kazivane (a koliko su to uspijevali zapisivanjem) i to vođeni idejom njihove konzervacije i društvene promocije" (Jambrešić Kirin 2010: 454).

Tek s analitičkim pomakom suvremene folkloristike s analize odnosa između *tekstova* i *prošlosti*, na analizu odnosa između tekstova i društva (usp. npr. Ben-Amos 2010, Dundes 2010) s jedne strane, te s druge, s premještanjem interesa s razlika između istraživačeve i istraživane

kulture na razlike u samoj istraživanoj kulturi (usp. npr. Bausinger 2002) i negativne su predaje mogle biti prepoznate kao posebna vrsta usmenih priča. Pod izravnim ili posrednim utjecajem tih analitičkih pomaka ni predaje se više nisu definirale iz pseudoemske, navodno pučke perspektive, kao vjerodostojne priče, vjerovanja. A budući da se vjera u vjerodostojnost u tom analitičkom okviru nije više smatrala konstitutivnom značajkom žanra, ni poricanje vjerodostojnosti nije se nužno prepoznavalo kao čimbenik destrukcije žanra te se pojedina priča mogla definirati kao predaja, neovisno o tome smatra li je kazivač ili više kazivača istinitom, poluistinitom, vjerojatno istinitom ili potpuno neistinitom. Umjesto na vjerovanju ili nevjerovanju, noviji su se pristupi usredotočili na formalne tekstualne značajke te na zapitanost, sumnju pripovjedača, pojedinaca ili zajednice u istinitost događaja o kojem se pripovijeda (usp. Oring 2008).

Povijesna istraživanja sugeriraju pak da se o sumnjičavosti prema ispripovijedanom može govoriti, ako već ne kao o trajnoj, onda svakako nekoć aktualnoj značajki predaja. Kako je to naime pomnim čitanjem etnografskih zapisa iz Irske pokazao folklorist Timothy Corrigan Correll (2005), rasprava o utemeljenosti, istinitosti pripovijedanoga, artikulirana katkada i u formi negativnih predaja, opsjedala je tradicijski diskurs o nadnaravnom na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Premda za Hrvatsku ne raspolažemo sa sličnim istraživanjem, uvid u starije etnografske tekstove, ponajprije one s kraja 19. i početka 20. stoljeća ipak ostavlja prostora za pretpostavku da se i u nas u 19. stoljeću izravno postavljalo pitanje vjerodostojnosti priča o susretu s nadnaravnim. Prema narodnom etnografu i svećeniku Franu Ivaniševiću u Poljicima su se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, recimo, raznorazna "čarovitaña i prorokovaña" često označavala i kao "šurke babe Jurke" (Ivanišević 1987: 627), odnosno, bapske priče. Ili riječima kojima Ivanišević opisuje klasičnu, idealnu pripovjedačku situaciju prilikom koje se "pripovida za stolon, zimi za večeron ili na putu": "Umukli sve ka' mrtvi, slušaju i gledaju pripovidača u oči. Na svršetku kad on dovrši, nađe ji' se koji reku: 'Pa ko zna, je li to i istina?' – On odvraća: 'A što bi ļudi kazivali, da nisu čuli i vidili.' – "Lako ti je izventat (izmisliti), ja, brate, ne virujem", prigovorit će još oni. – "A ti pođi pa pitaj, je li istina!" okosi se pripovidač" (Ivanišević 1987: 519-520). O skeptičnosti je puka, doduše, nešto skeptičnije, ali ipak izravno pisao i učitelj i

narodni etnograf Milan Lang u monografiji o Samoboru s početka 20. stoljeća: "Takvih ljudi, koji ni u što ne vjeruju, kod nas je malo: i to manje među priprostijima, više među gospodom" (Lang 1992: 932).

Izravnu skeptičnost prema tradicijskim pričama i vjerovanjima sugerira i priča koju je u Oštarijama krajem 19. stoljeća zabilježio Rudolf Strohal "baš onako" kako mu ju je kazivao jedan dvadesetjednogodišnjak (1904: 233, 250-251). Radi se o inačici već spomenute i u dječjoj književnosti toga doba popularne priče (usp. npr. Stojanović 1879a: 74; Turić 1885: 131) o mladiću koji je otišao na groblje s namjerom da izvadi križ, ali je pritom doslovce umro od straha. "Na gruoblju, kad je zabadal križ u grob, zabol ga je kroz kabanicu, pa kad se je til naglodignut, povučie ga ništo u grob, njegova kabanica, i uon se od straa sruši mrtav doli" (Strohal 1904:251). Znatno ranije, 1776. godine Ivan Lovrić je u svoj odgovor Fortisovu *Putovanju po Dalmaciji* (1774), doduše, iz sasvim drugih pobuda nego Strohal također uvrstio negativnu predaju, preciznije bilješku o kući u sinjskoj krajini za koju se vjerovalo da je opsjedaju duhovi umrlih vlasnika. Za tu se kuću, prema Lovriću, mislilo da je opsjednuta "sve dotle, dok neki Morlak, manje sujevjeran od ostalih, nije pošao da pregleda tu kuću, gdje su se duhovi noću zabavljali dižući buku, i dok nije našao, da je u blizini kućnih temelja rupa, kroz koju je mogao ući čovjek, a da ne bude viđen, a našao je još i ostatke vrpčica pričvršćenih za stvari, kojima se mogla proizvesti buka, i rupe, kroz koje su mogle proći te vrpčice, tako da se je stojeći izvana mogao unutra izazvati šum" (Lovrić 1948: 166). Primjere "zlouporabe" pučkih vjerovanja poput onog o kojem piše Lovrić u 19. je stoljeću vrlo često donosio popularni i stručni tisak. *Ilirske narodne novine* su 1838. godine pisale o krznarskom šegrtu koji je sablasnim štropotom i razbijanjem posuđa uvjerio nekolicinu praznovjernih Siščana da se radi o duhu (prema Bošković-Stulli 2006: 91). Luka Ilić Oriovčanin u svojoj je pak monografiji *Narodni Slavonski običaji* u poglavlju o vukodlacima naveo i slučaj mladića koji je "svaku večer sa smolom zube obavio, da izgledaju crni, dakle kao gvozdeni [...] da si jednu děvojku – kad ju nije mogao s ljubavlju, a ono sa strahom pridobije, i da za njega podje" (Ilić Oriovčanin 1846: 296-297). Ilić Oriovčanin piše i o čovjeku "iz komšiluka" koji je, izdajući se za "vukodlaka", dolazio svaku večer "jednoj ženi, koja još živi i tentao ju, znajući dobro da njezina muža nema" (Ilić Oriovčanin 1846: 297).

Sličnu priču sam 2002. godine i sama čula u Pakovu Selu. No tom je prilikom navodna obmana predstavljena ustvari kao pokušaj "žrtve" da preljub opravda kao obljubu.

Sasvim je moguće da je Lovrić ovu priču, poput tolikih drugih, a o čemu svjedoči preklapanje njegovih *Bilješki* i terenskih zapisa Maje Bošković-Stulli (1967-1968), preuzeo iz usmenog repertoara. Usmeno porijeklo priče o kaluđerima sugerira i formula "kaže se" kojom Lovrić u priči prelazi s opisa događaja na njegovu interpretaciju.[37] "Kaže se", piše Lovrić koristeći za predaje karakterističnu forumulu vjerodostojnosti, "da ovakve utvare često namještaju kaluđeri, kad koji Morlak njihova obreda umre, a da im ništa ne zavješta" (Lovrić 1948: 166). Konačno, potiranje pučkih praksi i u prosvjetiteljskom se diskursu kojeg je Reljkovićev *Satir* možda najpoznatiji predstavnik, a kojem Lovrićeve *Bilješke* nesumnjivo pripadaju nerijetko temeljilo upravo na aproprijaciji samih pučkih praksi (usp. Bošković-Stulli 1978: 222). S obzirom na rečeno, Lovrićeva *bilješka* o kaluđerima koji su "opsjedali" ukletu kuću prepoznaje se kao usmena priča uporabljena u prosvjetiteljske svrhe, a ne kao prosvjetiteljska intervencija u usmenu priču.

Tim tragom se uz ponešto slobode i negativne predaje u udžbenicima mogu označiti kao srodnici deseterački i osmerački formuliranih prosvjetiteljskih nastojanja da se svjetonazorski sporni izdanci tradicijske kulture potiru pomoću formi i praksi karakterističnih za tu kulturu. Umjesto kao izumi i intervencije, one se pokazuju kao aproprijacije.

Dakako, kako je to davno primijetio Hermann Bausinger, strogo filološki zaključak o varijacijama folklornih formi "beznačajan je sve dok se ne ispitaju razlozi za njegovu promjenu i dok se zahvaljujući tome, ne istaknu različiti funkcionalni okviri" (Bausinger 2002: 248). Drugim riječima, na prethodnim stranicama izložene varijacije negativnih predaja beznačajne su sve dok se ne rasprave i njihove funkcije.

Po svemu sudeći, temeljna je funkcija negativnih predaja, i usmenih i tiskanih, bila didaktična. Razotkrivajući racionalnu pozadinu susreta s navodno nadnaravnim fenomenima, negativne su predaje podučavale svoje slušatelje ili čitatelje kako da bez straha od onostranoga prebrode slične susrete. Ovaj je funkcionalni okvir, dakako, imao svoje brojne varijacije. Tako su negativne predaje iz hrvatskih pučkoškolskih udžbenika i dječjih knjiga iz 19. stoljeća svoje čitatelje

osim o racionalnoj pozadini navodno onostranog podučavale i o mehanizmima perpetuiranja, ali i pobijanja pučkih doživljaja onostranog. Priča o uplašenom čovjeku u šumi nije primjerice u inačici iz pučkoškolskog udžbenika završavala opaskom o nevjerodostojnosti natprirodnog općenito kojom prema Lindi Dégh i Andrewu Vázsonyju najčešće završavaju negativne predaje tog tipa (1976: 113). Umjesto opaske o nevjerodostojnosti općenito, priču iz čitanke zaključivala je vrlo konkretna primjedba da bi "pametan čověk" nakon što je čuo šuštanje "opipao, šta je to, i bio bi se sačuvao od tolike strave i muke" (*Sto* 1852: 32-33). Poput priče o čovjeku u šumi i priča o Ružici (usp. *Pripovĕsti* 1846: 21) ili dječaku Božidaru (Šulek 1850: 58) ustrajala je na neukosti svojih junaka. Konačno, i Franju je otac podsjetio kako "sĕna vara više putah, i zato tebi valja ubavĕst vĕštih ljudih, da se naučiš, ne odmah svakom vidjenju vĕrovati, nego razumom stvari izvidjati" (*Abc* 1851:44). Sva ova isticanja neukosti mogu se, gledano iz perspektive funkcionalnog okvira, tumačiti kao dio strategije da se dječjim čitateljima tj. učenicima u obliku priča (primjera) uz objašnjenja konkretne *zablude* prenese i pouka o pogubnosti neznanja, a sve s implicitnim ciljem da ih se pričom kao oblikom materijalizacije te pouke privoli na suradnju, odnosno, učenje. Ovo tumačenje podupire i uvid da su priče iz devetnaestostoljetnih udžbenika često naglašavale da se o strašilima čuje "od neumnih" (*Pripovĕsti* 1846: 21), da o njima ne **pripovijedaju** pametni (Šulek 1850: 58). Prema tekstovima objavljenim u pučkoškolskim udžbenicima, pripovijedanjem su bili zavedeni i isprepadani dječaci koji su pobjegli pred dimnjačarom pod dojmom priča o crnom čovjeku koje im je **pričala** sluškinja (usp. *Imen* 1823: 56-60; *Sto* 1852: 15-16), kao i dječak koji je nakon što bi se **naslušao** priča "jedva smio poći spati, i gledao bi na sve strane u mraku, jeda će videti štogod. [...] Veći putah mu se je sanjalo, da vidi merzkoga duha, i onda bi se terzao od sna" (*Male* 1843: 35; usp. *Kratka* 1840: 42). Pričanje i slušanje su se u udžbenicima za početnu obuku u čitanju i pisanju definirali kao potencijalno opasne aktivnosti koje valja pomno nadzirati, usmjeravati, kvalificirati te po potrebi i diskvalificirati.

Otvoreno je pitanje je li ovaj naglasak na pripovijedanju bio dijelom eventualne usmene tradicije ili se radilo o naknadnom, za potrebe udžbenika, uvedenom dodatku. Pritom ne mora nužno biti od pomoći uvid da je motivacijski zamašnjak u udžbeničkim inačicama priča o

čovjeku koji je od straha umro na groblju u pravilu bila demistifikacija pripovijedanja, dok je u zapisima usmenih inačica iste priče motivacija najčešće bila oklada.[38] Zapisi usmenih priča su naime zbog mnoštvenosti i raznovrsnosti živućih praksi nužno selektivni te pružaju slab oslonac za konačne zaključke. Sasvim je moguće da je pripovijedanje, tim više što ga kao motivacijski faktor nalazimo i u novijim folklorističkim zapisima usmenih predaja (Bošković-Stulli 1967-1968: 348), bilo narativni zamašnjak i u nekoj od bezbroj nedokumentiranih inačica negativne predaje o "junaku" na groblju.

Neovisno o tomu je li naglasak na pripovijedanju djelo priređivača tih publikacija i inače sklonih prema "uređivanju" usmenih pripovijesti ili je ono bilo sastavni dio usmenih tradicija, okolnost da je pokretač zbivanja u inačicama priređenim za djecu bilo pripovijedanje, a ne oklada, važna je kao primjer metafolklorne (usp. Dundes 1979: 52-58), preciznije, metanarativne (usp. Bošković-Stulli 2002: 47-64) preskriptivne prakse promovirane isprva u udžbenicima prve polovice 19. stoljeća, a potom i u dječjim časopisima i zbirkama. Polazeći od ideje o snažnom utjecaju priča na djecu na kojoj je uostalom i utemeljen sam pothvat da se djeci u obliku fikcionalnih zapleta "podadu korisne i za život spasonosne istine, načela i pravila života" (Helfert prema Basariček 1895-1906: 150), spomenute priče usmjerile su kritičku oštricu osim na sadržaj, i na čin pripovijedanja; osim na vjerovanje, i na izvedbu.

Slovnička čitanka za prvi razred katoličkih učionicah (1853) na specifičan se način obarala na vjerodostojnost pučkih pripovijedanja. Jedna je priča iz te čitanke potirala, naime, pripovijedanje o tomu "kako se noću u dvanaest satih kopaju novci na někojih městih", pričom o čovjeku koji je zaveden tim pripovijedanjem jedne noći kad je počeo kopati blago opazio "dĕte, koje svĕtionicu nosaše" koje ga je savjetovalo da, želi li se obogatiti, ode kući i radi od jutra do mraka. "I gle! taj čověk zbilja to učini, i od tog časa nije mu nigda vrĕme dugo bilo, i postao je mnogo zdravii i veselii, niti je više mislio, kako bi gdĕ novacah izkopao" (*Slovnička* 1853: 57). Riječju, u ovoj se priči vjerovanje u predaje o zakopanom blagu neutraliziralo pomoću prosvjetiteljski formulirane poruke umrle djece, koja se također prema predaji, po noći javljaju živima. No ova je priča, koliko mi je poznato, usamljen primjer potiranja pučkih vjerovanja drugim pučkim vjerovanjem,

odnosno, susprezanja nepoželjnoga sadržaja uz pomoć njemu srodne forme, ali i sadržaja.

Dio priča iz školskih udžbenika i knjiga za djecu iz 19. stoljeća obarao se na onu vrstu usmenih priča koje folkloristi najčešće nazivaju mitskim ili demonološkim predajama. Mitske ili demonološke predaje su, prema klasičnoj definiciji, usredotočene na navodno vjerodostojni susret običnih ljudi s neobičnim silama (usp. npr. Bošković-Stulli 1975: 130; Dégh 2001: 51), pobliže, morama, vilama, mrtvima, kojekakvim strašilima i sablastima.

Sadržajne i strukturne odrednice priča o uplašenim Ružicama i Rožalijama (usp. *Kratka* 1840: 42; *Male* 1843: 35; *Pripovĕsti* 1846: 21), ali i o uplašenom čovjeku u šumi (usp. *Sto* 1852), kao i o hrabrom dječaku Božidaru (usp. Šulek 1850) upućuju na zaključak da su te priče problematizirale upravo predaje. Okolnost da su te priče uvrštene u udžbenike za početnu obuku u čitanju i pisanju navodi pak na zaključak da su se predaje i u nas u dugom 19. stoljeću pričale podjednako i djeci i odraslima. Da je kojim slučajem bilo drugačije, ne bi ih imalo smisla s tolikim intenzitetom problematizirati u publikacijama za djecu.

Evelina Rudan (2011) u članku o discipliniranju djece plašiteljskim likovima poput Bauka, Krampusa, Pere sa psima, Babom Kučibabom i sl. na temelju vlastitih terenskih istraživanja s početka 2000-ih zaključuje da rijetki spomeni razdvajanja dječjih slušatelja od odraslih ne svjedoče nužno da se ta vrsta primateljske diferencijacije nije provodila u praksi. Više je njezinih kazivača isticalo jasno razlikovanje između priča za djecu i odrasle, naglašavajući da su neke demonološke predaje bile "rezervirane" za djecu, dok su se druge pričale isključivo kad djeca nisu bila prisutna (Rudan 2011: 9). Sve što znamo o povijesti odgoja djece i dječjoj svakodnevici u 19. stoljeću upućuje međutim na zaključak da je izražena i jasna diferencijacija o kojoj piše Rudan ipak novija pojava.

U (književno)povijesnim pregledima se odavno ističe da su djeca uronjena u svijet odraslih, nekoć slušala priče koje danas, u doba kada su drugačije raspoređene granice između djetinjstva i odraslosti, prepoznajemo kao priče za odrasle (usp. npr. Ariès 1989: 176). Prema Geoffreyju Summerfieldu "u većini zabilježenih predpismenih usmenih

tradicijskih pripovjedačkih situacija nije postojala jasna razlika između dječje i odrasle publike: svi su oni sjedili, ili stajali, pomiješani i ujedinjeni u zajedničkom iskustvu" (Summerfield 1984: 244). Čini se da takvih pripovjedačkih situacija nije u 19. stoljeću nedostajalo ni u hrvatskom kontekstu. O uronjenosti djece u svijet odraslih u ruralnim krajevima Hrvatske 19. stoljeća osobito dojmljivo, premda, dakako, ne nužno i pouzdano, govori izvještaj Heinricha Nöea, pouzdanika austrijskih vlasti, koji je 1860-ih nedaleko od sela u zadarskom zaleđu naišao "na krčmu, dosta čistu. Ispred nje je vatra oko koje sjede, puše i razgovaraju ljudi. I oni nose oružje za pasom i poprijeko gledaju na strance. Tu je i petogodišnji krčmarev sin koji puši lulu" (prema Obad 1990: 157).

Utoliko ne čudi da je anonimni autor članka o vukodlacima tih 1860-ih priču o povukodlačenom mrtvacu, nesumnjivo predaju, "čuo kano diete na prelu" (s. n. 1866c: 315). Slično tomu, kako to saznajemo iz negativne predaje objavljene dva desetljeća kasnije, na nekim karminama u "razgovoru dodjoše i do strašila, do vukodlaka pa svatko imao nešto pripovjediti, kako je vidio ovaj ovo, a onaj ono", pri čemu se djeci, "a bome i starijim ježila koža, kad su čuli te čudne pripoviesti" (Turić 1885: 131).

Upravo zato jer su, riječima Maje Bošković-Stulli, katkada "stariji posebno pripovijedali djeci, a katkada su djeca bila samo dio slušateljskog kruga", djeca su i hrvatskim folkloristima još sredinom 20. stoljeća bila "važan indikator o živosti pripovijedaka" (Bošković-Stulli 1984: 185; usp. i 1959: 27-28). Jedna od kazivačica Bošković-Stulli tih je godina predaje i bajke još uvijek najčešće pripovijedala djevojčicama, *vrsnicama svoje male* i susjedama, *mlađim ženama* (Bošković-Stulli 1984: 197). A njezin se sumještanin Niko Gluhan, sudeći također prema zapisu Maje Bošković-Stulli, kao dijete krajem 19. stoljeća naslušao "pričanja od lorcima, od vilama, od osuđenjacima. [...] Došli bi ljudi na posijelo i sve bila od temu priča", a on bi se od straha, odajući time da je slušao upravo predaje, bojao "izit vanka puštit vode, od njihova pričanja" (2002: 127).

Tezu da su predaje slušala i djeca potkrjepljuju, čini se, i brojni etnografski tekstovi s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. Prema Franu Ivanišević poljička su djeca tih godina skrivena "uz skuta materina" prisustvovala druženjima odraslih prilikom kojih se (što je osobito

važno za raspravu o slušateljskim praksama u 19. stoljeću) razgovaralo, pjevalo i pričalo (Ivanišević 1987: 499). Slično piše i Milan Lang (1992: 684) za Samobor, kao i učitelj i narodni etnograf Ivan Žic za Vrbnik (2001: 269). Doduše djeca su istodobno, prema Ivaniševiću, kao i prema Langu, izbjegavala okupljanja odraslih. "Dite mala 'ajta na ta govreńa", pisao je Frano Ivanišević (1987: 499). Štoviše, djeca se prema Langu "nikad ne dugočase, već onda, kad su među odraslima i moraju da miruju. Inače si ona vazda nađu kakve zabave ili u sobi ili van" (Lang 1992: 684; usp. i Žic 2001: 269). Razmjere uključenosti djece u svakodnevicu odraslih donekle dovodi u pitanje i praksa da je još početkom 20. stoljeća u seoskim kućama na sjeverozapadu Hrvatske dolaskom gosta nastupao trenutak kad se uvodi "drugi red: djecu se više nije smjelo ni primijetiti. U pravilu su trebala šutjeti i ne miješati se u razgovore odraslih ni na bilo koji način privući njihovu pozornost. Stoga su djeca često nakon početnog interesa napuštala kuću i ako nije bila zima, potražila zabavu vani" (Leček 2003: 395).

No čak i ako su djeca na selu izbjegavala ili nastojala izbjeći okupljanja odraslih, ne treba zaboraviti da su ona, kao u tom tipu društva ekonomski relevantni članovi zajednice, odmalena bila prisiljena sudjelovati u okupljanjima vezanim uz rad. Kako je to opisao narodni etnograf i svećenik Josip Lovretić u monografiji o slavonskom Otoku: "Kad dite tako već navikne na pređu, daju jim matere, da predu debelu pređu za gube [prekrivače]. Sad su matere milosnije već prije, pa daju cigankama, da predu za gube, a dica rade lakši poso. Kad dica pođu u školu, rade pomalo već sve poslove: vezu, pripliću, raspliću, predu. Nikad se ne zna kad dite koji poso uči, jer nikad mati pravo ni ne sidne s ditetom, da ga uči. To dica vide jedan od drugog, jer svako dite dobije od matere posla, pa se sastanu dičica na okupu ńi više, svako radi svoj poso, a svako zagleđe, što drugo radi, pa tako nauči jedno od drugoga, a ni samo ne zna posli reći, kad je koji poso učilo" (Lovretić 1990: 263). Osim toga, dječji je rad u 19. stoljeću uz ekonomsku važnost imao i svoju odgojnu dimenziju. Radom od ranog djetinjstva stvarali su se časni građani, marljivi radnici i predani seljaci. Na takvo shvaćanje rada upućuje i jedna krajem 19. stoljeća popularna dječja knjiga u kojoj se tajna uspješne kućne mikroekonomije objašnjavala time što djeca, kad su "malo ponarasla, moradoše takodjer podjedno biti zabavljena. Ona su prela, plela, gredice u vrtu plijevila, sjemenje

čistila, trijebila grah, čijala perje; jednom riječju: svi su morali, svako po svojim silama da štogodj doprinese za naše uzdržavanje" (Schmid 1892: 29).[39] Jer kako je to interioriziranim glasom bilježila, a ustvari podučavala i racionalizirala početnica iz prve polovice 19. stoljeća: "Ztareši delaju celo Leto, za vsa prizkerbeti, koja mi za Hranu potrebujemo. Ja jem zkupa. Jase moram takaj malo pomalo delati vučati. Moram ada pomagati Živinu gojiti, i Polje delati, da več zrazte, da Ztareši više prodati moreju" (*Imen* 1839: 62).[40]

Etnografske bilješke ili kazivanja o životu u hrvatskim selima u 1930-ima nešto preciznije opisuju radom prožeta djetinjstva. Prema jednoj od njih, djeca iz sela u trogirskoj zagori su već od treće godine pomagala roditeljima. "Najmlađe, ono napršće, žena ponese na njivu i stavi u slamu, da ga može paziti; dok ona zajedno sa mnom [suprugom] i ovo troje veće djece radi. Krčimo kamen, a djeca od tri godine mogu pomoći, nose kamen u stranu. Naša djeca igraju se samo do treće godine, poslije toga moraju već pomagati u polju, nositi kamenje" (Šehović 1939: 101-109). Zbog ekonomske krize 1930-ih djeca su i u drugim krajevima Hrvatske bila pod većim radnim opterećenjem nego, recimo, krajem 19. stoljeća (usp. Bićanić 1939: 16). O radnim obavezama seoske djece u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u tom razdoblju iscrpno piše Suzana Leček (2003: 356-361).

Slično tomu je i kazivačica iz Črešnjevca, sela u zapadnom Zagorju, prisjećajući se djetinjstva u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, napomenula kako su navečer "pričali, pievali. Lampa se zapalila. Mama je prela, saki mel nekaj, il smo bažul ljuštili. Muški baš ne, oni su se kartali" (Leček 2003: 387). Pomažući dakle što iz odgojnih, što iz praktičnih razloga, ponegdje još od treće, četvrte godine napose svojim majkama (Lovretić 1990: 263) i u lakšim poslovima, poput, ovisno o kraju, komušanja kukuruza, čišćenja graha ili čehanja perja, što su se obavljali uz priču i pjesmu, djeca u dugom 19. stoljeću i da su htjela nisu mogla izbjeći pjesme i priče, a time ni predaje, koje su se pričale u tim prilikama. Ili, kako to izrijekom piše u monografiji o životu u Samoboru na kraju 19. stoljeća: "U dugim zimskim večerima *trebi* (čeha) se *perje*. Tim se poslom zabavlja ženska čeljad, a katkad i djeca. Dosadan je to posao. Da ga sam činiš, lako bi u za nj i zaspao. Da se i perje ugodnije trijebi, dolaze susjede jedna drugoj u pomoć, a uz to ugodno sprovedu duge zimske večeri. Kad se pri tom poslu

nađe i djevojaka, eto ti za njima i momaka, ali ne da i oni posjedaju za stol i pomognu trijebiti perje, već posjednu oko peći ili u kut sobe, te začas raspredu živahan razgovor s onima oko stola. Tko umije pričati, šaliti se i bockati, taj vodi glavnu riječ, a drugi mu pripomažu. Tu se kazuju i rešetaju dnevni događaji, pjevaju se popijevke, pričaju priče *od strâhov*, o dusima i coprnicama" (Lang 1992: 576-577).

Pri samom kraju ovog pregleda treba tek u ime povijesne preciznosti, a nasuprot popularnoj predodžbi, pripomenuti da predaje u dugom 19. stoljeću nisu slušala samo seljačka djeca. Kako je to upozorio i Ariès, djeca iz građanskih i plemićkih obitelji participirala su nekoć posredno, preko služinčadi ili dojilja u kulturi puka (usp. npr. Ariès 1989: 264-265) te utoliko, kako to ističe i Robert Darnton (1999: 62-63), svjedočila istim, ili vrlo sličnim pripovjedačkim situacijama kao i njihovi vršnjaci iz seoskih obitelji. Životopisi Viktora Cara Emina i Frana Mažuranića sugeriraju da priče o morama, vilama, vješticama i sl. nisu ni u hrvatskom društvu s kraja 19. stoljeća bile strane djeci iz građanskih, u ovom slučaju konkretno trgovačkih i pomorskih obitelji. Zato što u mjestu u kojem je živio nije bilo škole, Viktor Car Emin preselio se kao dijete u Lovran k baki kojoj je u rukama "uvijek bila krunica, a u ustima priče o vještica, vilama i o nekom fratru bez glave, koga [!] je, kaže, neke noći vidjela na tom i tom mjestu" (Car Emin 1997: 417). Fran Mažuranić je pak kao dijete kratio vrijeme tako što je ponekad nakon večere odlazio težacima "u družinsku sobu" gdje se "pričalo o vilama i o vještica" (Mažuranić 1997: 301).

Priče na koje su se u 19. stoljeću obarale do sada u knjizi spomenute priče iz čitanki, početnica i dječjih knjiga nisu uvijek bile nužno predaje, kako bi se to moglo brzopleto pretpostaviti primjenom antitetičke logike prema kojoj bi negativne predaje demistificirale upravo predaje. Kao što je već spomenuto, na predaje su bile usmjerene priče o Ružicama i Rožalijama koje je uplašilo noćno bučenje pred vratima (usp. *Kratka* 1840: 42; *Male* 1843: 35; *Pripovĕsti* 1846: 21), zatim priča o uplašenom čovjeku u šumi (usp. *Sto* 1852) te priča o hrabrom dječaku Božidaru koji je na tavanu umjesto sablasti našao kozu (usp. Šulek 1850). No u isto doba u početnicama i čitankama vrlo popularne priče o dječacima (*Imen* 1823: 56-60; *Kratka* 1840: 42; *Male* 1843: 35; *Sto* 1852: 15-16) ili djevojčicama (*Duga* 1860: 166) koje su služavke isprepadale pričama

o *duhovima, sablastima*, *Crnom mužu* i sl. obarale su se, po svemu sudeći, na drugu vrstu usmenih priča.

Priče o uplašenim dječacima i djevojčicama bile su usmjerene na kritiku odgojnih metoda služavki pa se nameće pitanje je li to ista vrsta priča koju je osuđivao još John Locke kad je 1693. godine upozoravao: "Nu i tada, i sve dotle, dok je dječak još mlad, svakako gledaj, da njegov nježni duh očuvaš od sviju utisaka i pojmova o *duhovima* i *sablastima* ili bud kojih strašljivih predočaba u tmini. Ta mu pogibelj prieti od služinčadi, koja običava djecu plašiti i siliti na pokornost pričama o strašilima i vukodlacima ter o inim takovim imenima, koja već u sebi nose predočbu o nečem, što je strašno i štetosno" (Locke 1890: 164).

Priče na koje se obarao Locke u literaturi se uvriježilo izjednačavati s bajkama,[41] premda cijeli niz signala Lockeova teksta, od adresata do modusa, upućuje da bi njihova referenta trebalo potražiti drugdje. Uostalom, prema Ruth Bottigheimer, u doba kad je Locke objavio svoje *Misli* u puku još nisu cirkulirale priče o usponu (ponekad, kao u *Pepeljugi* prvo padu, a tek zatim i usponu) na društvenoj ljestvici uz pomoć čudesa koje su danas sinonim za bajke. Stoga Bottigheimer smatra da Locke kada se "oborio na služavke koje svojim mladim štićenicima pune uši s pričama o nadnaravnim bićima, nije govorio o bajkama sa zapletima i aristotelovskim početcima, sredinama i završetcima [...]. Umjesto toga Locke je mislio na priče o vilama, vilenjacima i tintilinima, bićima čijim su se djelovanjem objašnjavali događaji iz čitateljeve ili slušateljeve svakodnevice, poput gubitka ključeva ili krava koje su ostale bez mlijeka" (Bottigheimer 2005: 2). Drugim riječima, Locke je prema Bottigheimer mislio na predaje.

Osim zbog cijelog niza pitanja koja prate tezu o bajkama kao relativno recentnom usmenom žanru,[42] Bottigheimerinu interpretaciju Lockeova upozorenja treba uzeti sa zadrškom i stoga što Locke piše izrijekom o "služinčadi, koja običava djecu plašiti i siliti na pokornost pričama o strašilima i vukodlacima" (Locke 1890: 164). Time se rasprava preusmjerava s predaja koje su se pripovijedale podjednako pred djecom i odraslima na priče ili kraće narativne fragmente koje folkloristi obično nazivaju pričama upozorenja. Radi se, prema Marcu Sorianu (1969: 27), o jednoj od rijetkih usmenih formi koja se i prije pojave pisane dječje književnosti namjenjivala isključivo djeci i (što je za raspravu o referentu Lockeove osude osobito važno) njihovu

zastrašivanju.[43] Opisno, to su priče zbog kojih je junak jedne danas zaboravljene, a nekoć popularne ćudoredne pripovijetke upozoravao svoju sestru: "Katinko, čuvaj se, da se ne približiš odviše staromu gradu. Tamo se pojavlja kadšto gospodjica iz kule. Ona je kažu djeci neprijatna, pa bi ti mogla učiniti još štogod na žao!" (Schmid 1892: 12). To je ona vrsta priča za koje kad navršimo određene godine znamo da su ih – kako je odgovorila Katinka – "izmislili za neposlušnu djecu, da ne idu odviše blizu do stare kule, pa da se ne svali kaki kamen i [...] ne ubije" (Schmid 1892: 12). Riječju, to su priče ili još češće kratka upozorenja kojima odrasli umiruju dijete "veleći mu: ugrist će te ovaj, pojest će te onaj, zvat ću pseto, eno dimnjičara, odnijet će te mrak, doć će ognjeni čovjek" (Prestini 1887: 374; usp. Trstenjak 1910: 15). To su, da zaključim citatni niz, one priče koje "usađuju u dječju dušu strah i sujeverje, pa djeci ne dadu spokojno spavati, a [...] u kojima se govori o sablastima, duhovima, mrtvacima i drugim različnim strašilima, kojima se neposlušna djeca plaše" (Ivkanec 1895-1906: 349).

Priče upozorenja nemoguće je razumjeti ako se ne uzme u obzir da, kako je to davno formulirao Dan Ben-Amos, "kategorizacija pripovjedne proze u različite žanrove uvelike ovisi o odnosu kulture prema pričama i o pučkoj taksonomiji usmene tradicije. Tako u procesu širenja iz jedne kulture u drugu, priče mogu prelaziti iz jednog pripovjednog oblika u drugi; pa ista priča za jednu skupinu može biti mit, a za drugu bajka. U tom je slučaju pitanje stvarnog žanrovskog određenja priče nevažno, jer ono ne ovisi o nekim autonomnim intrinzičnim obilježjima nego o odnosu kulture prema njoj" (Ben-Amos 2010: 123). Upravo stoga se, recimo, dobro poznata priča o djevojčici s crvenom kapicom ovisno o cijelom nizu verbalnih i neverbalnih čimbenika može različito definirati, jednom kao priča upozorenja, drugi put kao bajka, treći kao lascivna pripovijest itd. Ako primjerice iz izvedbe *Crvenkapice* izostane povišeni glas kojim se plaši dijete kao da će ga vuk pojesti, umjesto o priči upozorenja govorit će se, ovisno o drugim parametrima, o bajci, pa čak i o šaljivoj priči. Priče upozorenja su, drugim riječima, kao što je to za egzemplume primijetio Ernst Robert Curtius (prema Bošković-Stulli 2006: 46), funkcijska kategorija, određena svojom primjenom. One se definiraju, kao što se to vidi iz samoga naziva, ponajprije s obzirom na funkciju, a time i dob primatelja, a ne, kao što

je to slučaj s bajkama, predajama i pričama o životinjama, s obzirom na primarno stilske, strukturne ili motivske značajke.

Pripovijedanje priča upozorenja u literaturi se primjenom altruističke perspektive uobičajilo tumačiti u kontekstu prakse da su djeca nižih i egzistencijalno ugroženih društvenih slojeva, sudeći po brojnim novovjekovnim izvorima (od kojih neki sežu sve do početka 20. stoljeća), vrlo rano bila prepuštena sama sebi, što je u konačnici rezultiralo "tužnim katalogom nesreća koje su se dešavale najmlađima" (Heywood 2001: 97). Roditelji su stoga za vrijeme izbivanja iz kuće na različite načine nastojali zaštititi djecu, među kojima od današnjih praksi osobito odudara sljedeći, izdvojen iz kazivanja zabilježenog 1930-ih godina u trogirskoj zagori: "dvoje mlađih od jedne i po i dvije i po godine ostavimo kod kuće, oni se mogu igrati. Da ne bi plakali i da ne izgladne, ispržimo za njih dvije šake ječma i to pomiješamo na ognjištu s pepelom, da traže i da se tako zabavljaju cijelog dana, dok se mi ne vratimo. Tako čeprkaju po pepelu i zoblju prženi ječam" (Šehović 1939: 106). Prema kazivanjima o životu što ih je zabilježila Suzana Leček tih se godina ni u sjeverozapadnoj Hrvatskoj predškolsku djecu nije "tak čuvalo" kao danas: "Išlo se v sele, pa se neki i razbili, i krv išla pa, se zbavilo. Deca su išla jen za drugim po sele, pa se igrali. Ni prei bilo 'Ne smeš tu, ne smeš tu!' Bog da je odišel!" (Leček 2003: 386). Kako to sažima Leček: "Dok su roditelji bili na poslu, u takvim su obiteljima mala djeca ostajala po cijele dane bez nadzora, sama ili u društvu svojih vršnjaka" (2003: 286).

Kako bi se dakle – makar i "na daljinu" – reguliralo dječje ponašanje i na taj način smanjio broj nezgoda, djeci su se, tako glasi teza, pripovijedale priče ili izricala kratka upozorenja koja su ih poticala na oprez, povezujući potencijalno opasna mjesta (šume, jezero, otvorenu cestu, napuštene građevine i sl.) i ponašanja (otvaranje vrata nepoznatima, igranje s vatrom i sl.) sa zastrašujućim bićima ili pojavama. Katkada je to biće kao u *Vuku i sedam kozlića* ili *Crvenkapici* bilo vuk, a katkada neko izmišljeno okrutno stvorenje poput Starog, Bauka ili Crnog čovjeka kojim se i danas plaše djeca.

Ostave li se po strani na odnosima moći utemeljene, a u najboljem slučaju pokroviteljske, interpretacije odnosa djeca-odrasli, kao i eventualne terapeutske implikacije imenovanja traumatičnih iskustava ili predodžbi, priče upozorenja prepoznat će se kao sredstvo društvene

kontrole uz pomoć manipulacije strahom ili, nešto blaže rečeno, kao oblik društvene proizvodnje straha. Tim više što se tim pričama, osim fizičkog dakle tjelesnog integriteta djeteta, nastojao oblikovati i društveno poželjan moralni integritet najmlađih. Crvenkapica je, sjetite se, završila u vukovu trbuhu zato što se unatoč majčinu upozorenju upustila u razgovor s nepoznatima. Zato što unatoč majčinim upozorenjima nisu bili dovoljno oprezni, ni šest se malih kozlića nije bolje provelo. Opredmećujući kobne posljedice zanemarivanja majčinih uputa, priče poput *Vuka i sedam kozlića* ili *Crvenkapice* i u 19. su stoljeću, smatra Maria Tatar (1992: 3 i 30), kao i danas funkcionirale i kao mjesto ovjere (u ovim slučajevima) roditeljskog autoriteta. Uzmu li se u obzir opisi priča upozorenja i njihovih manje razrađenih srodnika u hrvatskim pedagoškim raspravama s kraja 19. i početka 20. stoljeća, kao i brojne priče hrvatske dječje književnosti 19. stoljeća o neposlušnim dječacima i djevojčicama koje slijede strukturu i poetiku priča upozorenja (Crnković 1978: 121-142), te će se devetnaestostoljetne artikulacije "pedagogije straha" (Soriano 1969: 30) preobraziti iz priča i pričica u tekstualne proizvođače krotkih i poslušnih osobnosti, nesklonih drugačijem, novom i nepoznatom općenito.

Bajke

U stručnoj i popularnoj pedagoškoj literaturi za odrasle (savjetnicima, člancima, raspravama i sl.) koja se, kako sam već spomenula, na hrvatskom jeziku sustavno objavljivala tek od druge polovice 19. stoljeća, također se nisu problematizirale isključivo predaje. Brojni su tekstovi, počevši od najstarijeg među njima, savjeta Jurja Matije Šporera o odgoju duha i tijela građanske djece, upozoravali na "priče i pripovietke o mrtvačkih sjenah, upirinah i inih noćnih prikazah" koje "srce i dušu mladeži samo mlohave" i kojima se "plaše dietca" (Šporer 1858: 397), dakle priče upozorenja.

Predaje su se pak u toj vrsti publikacija, koliko mi je poznato, u dugom 19. stoljeću samo iznimno kritizirale. Jedna od tih iznimki je i savjetnik *Zablude uzgoja* koji je prema njemačkom izvorniku

napisao i 1873. godine objavio jedan od nositelja hrvatskog učiteljskog pokreta u 19. stoljeću, Mijat Stojanović. U tom se savjetniku praksa pripovijedanja predaja pred djecom kritizirala na primjeru obitelji koja je zimske večeri kratila pričama o ženskim vidinama, čovjeku bez glave, vilama, vilenjacima i drugom. Riječima savjetnika: "Kad bi napolju padao snieg vijuć poput mećave, da nebi čovjek ni psa iztjerao van, onda bi sjela domaćica s preslicom na klupicu do peći, djeca se skupila okolo majke kao pilići okolo kvočke, a otac bi otpočeo pripoviedati, hu strašne, grozne priče tako, da se je svim slušajućim koža ježila i kosa na glavi rasla i svi bi se uzdrhtali kao list na trepetljiki, kad bi sjever zazviždao oko prozorâ i njimi potreso" (Stojanović 1873: 43). Nakon takvih pričanja djeca su, prema savjetniku, po cijele noći bespomoćno uzdisala i cvilila, a ništa manje uplašeni odrasli im se nisu usudili pomoći. Jedino vojničkom službom prosvijećeni stariji sin nije strepio pred tim pričama. Prema načelima negativne predaje, "kad bi noću počelo šuškati i glomotati po kojem kutu u kući, uzeo bi on metlu, i domalo ulovio i ubio njom miša", kad bi počelo "okolo kuće hujakati i piskati" uzeo bi lovačku pušku, "a sovuljaga opade s dimnjaka, na kojem je sjedila i cviukala" (Stojanović 1873: 46).

Okolnost što je, koliko mi je poznato, od svih savjetnika druge polovice 19. stoljeća jedino Stojanovićev kritizirao predaje, premda su se one, kako je također već spomenuto, prema etnografskim izvorima i tada pripovijedale i pred djecom, potvrđuje da su savjetnici – kako je to u literaturi već uočeno (Mechling 1975) – visoko nepouzdani izvori za historiografiju u tradicionalnom smislu. Izrastajući u suglasju, ali i opoziciji prema "realnom stanju stvari", savjetnici su bili usmjereni na proizvodnju poželjnih oblika ponašanja i shvaćanja te su utoliko podobniji za rekonstrukciju povijesti želja i predodžbi, nego povijesti svakodnevnih praksi. Na toj su razini savjetnicima bliski programatski tekstovi, među kojima i oni o dječjoj književnosti. Jedino u tom ključu može se razumjeti i članak "Što vriede pripovietke za mladež" učitelja i pedagoga Davorina Trstenjaka, odnosno njegovo upozorenje da "ne valja djeci pripoviedati o duhovih, sablaznih i vještičah. Neka se u tome ne pretjeruje. Stavi li se diete prečesto pripoviedanjem u sviet, [!] sanja i drži li se predugo u svietu fantazije, odgaja se za sanjara. Diete treba pretežno realne hrane. Prekomjerno uživanje sladkarija pokvari i najbolji želudac – stara je istina" (Trstenjak 1881: 5). Trestenjakovo

se upozorenje naime nije odnosilo ni na jednu vrstu priča koje su se prema literaturi (usp. Holbek 1987: 160-161; Soriano 1969: 25) u dominantno usmenim društvima – a takvo je bilo i hrvatsko 1881. godine – pričale primarno djeci. Nešto preciznije, predmet njegove kritike nisu bile ni priče o životinjama, ni priče upozorenja, kao ni bajkovite moralističke priče. S obzirom da je sporne priče opisivao kao priče "o duhovih, sablaznih i vještičah", neupitno je da predmet njegove osude nisu bile priče o životinjama. Tim više što je u istom članku samo nekoliko odlomaka prije preporučivao upravo tu vrstu priča. Budući da je s druge strane povodom spomenutih priča upozoravao da "prekomjerno uživanje sladkarija pokvari i najbolji želudac" (Trstenjak 1881: 5), očito je da referent njegove kritike nisu bile ni priče upozorenja. Recepcija priča upozorenja podrazumijevala je, kako je već spomenuto, strah, a ne užitak (*slatkarija* kojim se *odgajaju sanjari*). Trstenjak nije, čini se, upozoravao ni na, terminologijom Bengta Holbeka, bajkovite moralističke priče. S obzirom da je upravo poučne priče smatrao najprimjerenijima za djecu (Trstenjak 1881: 4), malo je vjerojatno da bi za *odgoj sanjara* optužio te, kako to sugerira već i njihovo ime, ipak visoko poučne priče.

Referenta Trstenjakova upozorenja trebalo bi dakle potražiti izvan kruga priča koje su se u pretežito usmenim kulturama pripovijedale djeci. Odrednice izložene u članku sugeriraju da su to najvjerojatnije bile priče kojima je posvećena ova knjiga: bajke. O bajkama se naime može govoriti kao o slatkarijama budući da unatoč obilju numinoznoga, ni kod likova, ni kod slušatelja-primatelja ne izazivaju ni jezu, niti strah (Lüthi 1986: 7). Upravo suprotno. Istina bajki kao da je u drugoj "oblasti od istine predaje" (Ranke prema Biti 1981: 41) te, gledano iz perspektive primatelja, i od istine priče upozorenja. One su slatkarije i zato što ne pripadaju "svijetu zbilje, znanju naroda" (Ranke prema Biti 1981: 41), već svijetu fikcije koji ne pretendira na vjerodostojnost (usp. Bošković-Stulli 1975: 127, 1983: 120-121; Lüthi 1986: 81-82). Kako je to sažela Maja Bošković-Stulli, polazeći od recepcije bajki u tradicijskim kulturama, bajka "nije realistična, ona se ne percepira izravnom doslovnošću. Tradicionalni slušatelj, kao i djeca koja ih slušaju ili čitaju to izvrsno razumiju – za razliku od dijela pedagoga. Razumjela je to kao dijete Simone de Beauvoir kad se nije

plašila ljudoždera, vještica, maćeha i vragova, kad je okrutne kazne iz bajke prihvaćala apstraktno" (1983: 191).

Bajke su mogle biti referent Trstenjakove kritike jedino ako se prihvati gledište da su tekstovi, o čemu je bilo više riječi u prethodnom poglavlju, ujedno i agensi i dokumenti prošlosti. Odnosno, Trstenjak je mogao prohibirati bajke jedino ako se, kako je to spomenuto povodom savjetnika, i programatski tekstovi čitaju kao opisi željenog, a ne samo življenog života. Jedino iz te perspektive moguće je uostalom razumjeti ne samo referenta priča koje je osuđivao, nego i priča koje je promicao. Trstenjak je naime u istom članku zagovarao pripovijedanje priča "koje imadu moralnu tendenciju, koje upućuju djecu u sve, što treba da znadu" (Trstenjak 1881: 5), a koje su bile ključni žanr tadašnje **tiskane** (usp. Crnković 1978: 121-149; Crnković i Težak 2002: 142-146), no ne i usmene dječje književnosti. Trstenjak je, drugim riječima, preporučivao priče koje se do tada nisu pričale, ali su se čitale ili barem objavljivale.

Slično tomu, Trstenjak je pozivajući na umjerenost pri pripovijedanju *slatkih* pripovijesti o sablastima, duhovima i vješticama, ustvari pozivao na oprez pred žanrom koji je otprilike tih godina i to samo u nekim sredinama počeo ovladavati usmenim repertoarom namijenjenim isključivo djeci. Drugim riječima, on je šire čitateljske slojeve (odgojitelje, primarno učitelje u gradskim, ali i seoskim sredinama) ustvari upozoravao na tada netom osnažnjeni žanr **tiskane** hrvatske dječje književnosti za koji se analogno tijekovima u drugim sredinama moglo tek pretpostaviti da će obilježiti i domaće usmene pripovjedne prakse.

Upravo u godinama koje su neposredno prethodile Trstenjakovu članku započela je monografska produkcija bajki hrvatske dječje književnosti. Godine 1879. objavljena je prva hrvatska zbirka narodnih priča namijenjenih izrijekom djeci – *Narodne pripoviedke* (Stojanović 1879a) u kojima je i stanovit broj bajki, priča s "duhovih, sablaznih i vještičah".[44] Sljedeće godine zagrebački je nakladnik Mučnjak i Sanftleben objavio *Priču o ružici*, zatim *Priču o pepeljugi*, kao i *Priču ob obuvenom mačku* te *Priču o crvenoj kapici*.[45] Iste godine kad je Trstenjak objavio svoj članak (1881), Dušan Lopašić je pod pseudonimom Janko Mišćin "hrvatskoj mladeži" namijenio niz bogato ilustriranih sveščića *Priča iz tisuću i jedne noći*, koje su se narednih desetljeća naknadno prodavale okupljene pod naslovom *Tisuć i jedna noć: arabske priče*,

u trovrsnom uvezu (djelomice platnenom, cjelokupnom platnenom te u luksuznom platnenom uvezu sa zlatorezom).[46] Te su godine, konačno, objavljena prva četiri sveska *Pričalica*, za ono doba iznimno bogato opremljenih knjiga za djecu kojima nije nedostajalo opakih čarobnica, divova, patuljaka i sličnih bića. Sve zajedno ove su knjige svjedočile o strelovitoj promjeni na tržištu hrvatskih dječjih knjiga, koja je, što je čini se Trstenjak i s pravom pretpostavio, prijetila da će obilježiti i usmene pripovjedne prakse za djecu.

Izdvojeni dječji slušatelji i podjetinjeni žanrovi

U prethodnim poglavljima spomenuti savjetnički i programatski tekstovi, kao i negativne predaje objavljene u hrvatskim devetnaestostoljetnim udžbenicima za početnu obuku u čitanju i pisanju, navode na zaključak da su najstariji hrvatski kontinuirani kritički tekstovi o utjecaju književnosti na djecu reflektirali, ali i – što je u slučaju kritike bajki osobito došlo do izražaja – oblikovali predodžbu o usmenom pripovjednom repertoaru. Premještajući s vremenom svoj gotovo isključivi fokus s predaja koje su djeca slušala zajedno s odraslima na priče upozorenja koje su odrasli namjenjivali isključivo djeci, a zatim i na bajke za koje je "prijetila opasnost" da će ih odrasli upućivati isključivo djeci, ti su napisi sudjelovali u procesu dobne diferencijacije recepcije usmene književnosti. Radi se o diferencijaciji koja je isprva stremila prema izdvajanju dječjega slušatelja i ponajprije djeci namijenjenih žanrova, a zatim i prema "podjetinjenju" bajke, žanra koji je u usmenoj komunikaciji dotad bio usmjeren na djecu i odrasle, a ponekad i samo na odrasle.

Upozoravajući na pogubnost predaja, negativne predaje iz udžbenika i drugih publikacija za djecu u 19. su stoljeću upozoravale k tomu – gledano iz perspektive postavke o djetinjstvu kao kulturnoj kategoriji – i na probleme svojstvene nerazlučenosti dječje i odrasle pripovjedne, a stoga i društvene te kulturne sfere. Time što su prozivale, kao što sam to istaknula u raspravi o funkcijama negativnih predaja, sam čin pripovijedanja, one su posredno prozivale i njemu

svojstven komunikacijski obrazac. A taj je obrazac u slučaju predaja podrazumijevao dobno nerazlučenoga dječje-pučkog slušatelja. Priče iz čitanki i početnica koje su se obarale na priče upozorenja, kao i članci usmjereni na bajke, kritizirali su metode kojima su odrasli zabavljali ili odgajali djecu. U slučaju predaja kritizirala se nerazlučenost djece i odraslih, a u slučaju priča upozorenja i bajki predodžba koju su odrasli imali o djeci i njihovu odgoju.

5. Djeca i čitateljske prakse u 19. stoljeću

"Jedino sredstvo kojim se puk, to jest narod do onog stepena podići može, da svojemu zvanju kano narod u XIX. vieku častno udovoljiti može jest knjiga."
(J. F. 1872: 458)

Tragom tekstova koji su kritizirali poguban učinak književnosti u poglavlju o djeci i slušateljskim praksama u dugom 19. stoljeću bilo je riječi o usmenim pričama koje su se u tom razdoblju neizravno (predaje, donekle bajke) ili izravno (priče upozorenja i donekle bajke) pripovijedale djeci. U ovom će se pak poglavlju tragom tekstova koji su u istom razdoblju slavili učinak književnosti na djecu nastojati uočiti čitateljske prakse djece u istom razdoblju.

Napisi o pozitivnom učinku književnosti na djecu u hrvatskoj se dječjoj književnosti mogu kontinuirano pratiti barem od predgovora najvjerojatnije najstarije nefunkcionalne knjige hrvatske dječje književnosti, prijevoda Campeove obrade *Robinsona* (1796). No u knjizi će se umjesto o predgovoru *Mlaissemu Robinzonu,* kao i njemu žanrovski srodnim tekstovima iz narednih desetljeća raspravljati o člancima koji su u drugoj polovici 19. stoljeća promicali istu tezu. Ovo poglavlje nije posvećeno povijesti samih napisa, nego povijesti čitateljskih praksi, a zatim i njihovim vezama s produkcijom bajke hrvatske dječje književnosti, pa će se i analitički interes usmjeriti na tekstove relevantne za te teme. Pregled hrvatskih tekstova koji su promicali ili pretpostavljali blagotvoran učinak književnosti na djecu otvorit će se stoga, umjesto s predgovorom *Mlaissemu Robinzonu*, s člankom "Knjižnice za mladež"

(1865) koji je po svemu sudeći napisao jedan od prvaka hrvatske dječje književnosti u užem smislu, pedagog Ivan Filipović.[47]

Rasprave o blagotvornom učinku priča

Prema temeljnoj tezi Filipovićeva članka o knjižnicama, osnivanje tih ustanova bi hrvatskoj književnosti pribavilo "tako čvrst i stalan temelj, da bi u posve drugom zamašaju negoli dosad djelovala i razvijala se" (Filipović 1865a: 10). Osim na književnost, osnivanje knjižnica blagotvorno bi utjecalo, prema Filipoviću, i na društvo u cjelini. Školske bi knjižnice, doslovce, podigle narod "iz njegove sadanje ništavosti" (1865a: 10). O nimalo skromnijem učinku pučkoškolskih knjižnica pisao je desetak godina kasnije, dakle 1870-ih, jedan drugi učitelj, Ivan Topolčić. I on je, poput Filipovića, tvrdio da bi osnivanjem pučkoškolskih knjižnica "svoj narod duševno i materijalno podigli", a knjigama iz knjižnice probudili "u puku svoje [knjižnične] obćine volju za čitanje, jer se ovim šire koristne znanosti, za koje u pučkoj školi tek temelj polažemo" (Topolčić 1878: 55).

Književnosti ili preciznije knjige često su se tijekom 19. stoljeća opisivale kao agens napretka, medij prosvjećenja puka, zamašnjak nacionalne integracije i sl. Uloga koja se u Filipovićevu i Topolčićevu tekstu pridavala knjigama iz današnje se perspektive doima u najmanju ruku utopijskom, no retorički ipak očekivanom. Adolfo Veber Tkalčević smatrao je, recimo, da pri početku 19. stoljeća "knjigama pučkim ne bijaše ni traga ni glasa" stoga što odnarođeno i razuzdano plemstvo nije moglo "općoj bijedi doskočiti. Hotjeli pako nisu, jer ih je strah obuzeo, da ne će moći od prosvijećenog seljaka svojevoljno danke (štibre) birati, druge daće za gozbe posve potrebne dobivati i, kad im se uzvidi, batina mu odvaljivati" (prema Barac 1954: 141). Sličnu je argumentaciju, samo za Dalmaciju, promicao i Ante Kuzmanić: "Mlečići rodom Talijanci navalice su pazili, da naši prosti ljudi iz slijepeža ne izdižu se, da im nikakva nauka na ušima ne prisvira, a bojali su se da ako panu sa očiju navlake, ne će biti ropstva ni rabote" (prema Barac 1954: 141). Konačno, i sam je Filipović u članku "Pravac naše

književnosti" objavljenom u *Nevenu* pisao: "Svrha naših književnih radnja nije i ne može druga da bude, nego da književnošću u narodu probudimo i razvijemo sviest duševnu i ćudorednu. Ovo je glavna svrha, u njoj se sve druge slažu. Prosveta i obrazovanost su dakle svrha, a književnost je sredstvo" (1858a: 59).

Današnje čitatelje upućene makar i uzgredice u hrvatsku književnost 19. stoljeća, i stoga navikle na ova i slična velika očekivanja, začudit će, međutim, da članci o školskim knjižnicama njihovo ostvarenje nisu temeljili na ideji školskih knjižnica koje bi bile otvorene i za odrasle, a koja je bila upisana u odredbu za Istru i Dalmaciju iz 1871. godine, odnosno, u naredbu za civilnu Hrvatsku i Slavoniju iz 1883. godine (Rojnić 1980: 660). Nasuprot tomu, Topolčić i Filipović su pisali o prosvjećenju puka kroz **dječje čitanje odraslima.** Ili kako je to formulirao Filipović, a gotovo u riječ ponovio Topolčić, ako bi mladež samo: "što bi joj se dopadalo, katkad i odraslima kod kuće glasno čitala, odrasli bi to poslije od nje i zahtjevali [!], a napokon bi i sami u te knjižice zavirivali, te bi onda svojoj djeci katkad i kupili koju knjižicu, i sami bi se u mnogom na bolje obratili" (Filipović 1865a: 9; usp. Topolčić 1878: 55). Istu argumentaciju nalazimo i u tekstovima iz sljedećih desetljeća. Godine 1893. na glavnoj se skupštini *Saveza učiteljskih družtava* postavilo i pitanje: "Što bi mogla učiniti škola, da narod knjigu što više obljubi?" na koje su dva izlagača gotovo u glas odgovorila: "Kada bi se take [iz knjižnica] i slične knjige djeci na čitanje davale, koje bi ona kod doma čitala na glas svojim roditeljima i srodnicima, osladila bi i starijima, ter bi se bez sumnje volja za čitanje i kod starijih probudila i u narod prošla" (Karakašević 1893: 242; usp. Klobučar 1893: 452, Tegl 1893: 158).

Tekstovi iz druge polovice 19. stoljeća koji su zagovarali dječje čitanje odraslima nisu, kao što je to danas najčešće slučaj, dječje čitanje definirali kao kulturni kapital koji će se u skladu s poslovicom: "Na mladjim sviet ostaje" (Filipović 1858a: 60) oploditi tek jednom kad djeca-čitatelji odrastu i postanu punopravni članovi zajednice. Oni, drugim riječima, nisu čitanje odraslima poticali pod ekskluzivnom pretpostavkom da što "s djetetom nije odrastlo, to ćeš zaman gledati, da čovjeku u srce usadiš" (Filipović 1865a: 8). Ne odričući djeci i dječjem čitanju i tu dimenziju, spomenuti su tekstovi zagovarali osnivanje školskih knjižnica predmnijevajući da će djeca, kako je spomenuto,

katkada odraslima naglas čitati, na što će kasnije odrasli od njih to i sami zahtijevati ili će se možda i sami u čitanju okušati. Nasuprot tadašnjim napisima o hrvatskoj dječjoj književnosti i dječjem čitanju odraslima također aktualnom, a u naše doba dominantnom, shvaćanju djece kao agensa budućnosti (usp. Jenks 1996: 100-101), spomenuti su tekstovi, dakle, dječje čitanje poticali i kao intervenciju u sadašnjost ili neposrednu budućnost. Dakako, i u 19. su stoljeću pojedini, a ponekad čak i već spomenuti autori, ali u drugim tekstovima (usp. npr. Filipović 1958), zagovarali dječje čitanje odraslima kao zalog u budućnost, a pojedini su ga autori, poput, učitelja Vjekoslava Tegla opisivali ujedno kao rad na unapređenju budućnosti, ali i sadašnjosti. Tegl je smatrao da će djeca koja čitaju odraslima a) upoznati odrasle koji ne znaju čitati sadržajem knjiga, ali i b) time tijekom vremena ustanoviti običaj grupnog čitanja te c) i sama u budućnosti što češće čitati (Tegl 1893: 158).

No, Filipovićev i Topolčićev članak o dječjim knjižnicama zalagao se za dječje čitanje odraslima primarno pod pretpostavkom da će djeca svojim znanjem, bolje rečeno vještinom promptno, još tijekom školovanja, pridonijeti prosperitetu manje ili šire zajednice: obitelji, sela, države ili nacije. Pomoću djece, riječima autora članka o knjižnicama: "dalo bi se djelovati i djelovalo bi se i na isti već odrasli naraštaj" (Filipović 1865a: 9).

Doživljaj djece kao pokretača i nositelja skorašnjih, a ne tek budućih društvenih promjena svoju je snagu crpio iz više izvora, među kojima posebno mjesto imaju oni vezani uz povijesno specifične predodžbe djetinjstva, kao i uz povijesno specifične prakse čitanja. Budući da su oni međusobno povezani, kroz raspravu o povijesno specifičnim praksama čitanja u nastavku će se pozornost posvetiti i s njima umreženim povijesno specifičnim predodžbama djetinjstva. Time će se ujedno ocrtati i koordinate čitateljskih praksi i predodžbi djetinjstva koje su bile aktualne u doba inauguracije i afirmacije dječje književnosti kao zasebnog ogranka književne produkcije.

Djeca su prema mnogim nacionalnim povijestima dječjih književnosti u ranom novovjekovlju čitala iste knjige kao i odrasli. Gillian Avery tako u svojoj povijesti dječje književnosti SAD-a piše i o brižnom ocu koji je krajem 18. stoljeća svojemu desetogodišnjem sinu preporučio Tukididovu *Povijest Peloponeskoga rata*, kao i ocu koji je stoljeće

ranije u Engleskoj svojemu malodobnom sinu u ruke dao Plutarhove *Usporedne životopise* (Avery 1994: 23). Proučavatelji hrvatske dječje književnosti također su sve do 1970-ih bili skloni definiciji dječjih knjiga kao knjiga koje čitaju ili su nekoć čitala djeca, bez obzira jesu li im one bile izrijekom namijenjene. Prema pionirskoj studiji Ljudevita Krajačića djeca i mladi su u počecima hrvatske dječje književnosti, koje ona smješta u 1830-e godine: "u nas čitala ono, što su čitali i stariji ljudi, pa je lektira odraslih u priprosta narodu [!] bila ujedno i lektira omladine. Molitvene knjižice, prijespomenuti Relković, pa Kačić, to je bila prva i sva literatura omladine" (Krajačić 1914: 40). Ovaj je pristup sredinom 20. stoljeća zastupao i Vilim Peroš, prema kojemu: "Izlaskom *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* dobiva i naša mladež u ruke pjesmaricu, koju čita s velikim zanimanjem. To djelo fra Andrije Kačića Miošića ubrzo postaje najomiljenije štivo hrvatskoga naroda, pa ga jednako rado čita staro i mlado" (Peroš 1942: 100).

Shvaćanje prema kojem početke hrvatske književnosti za djecu valja tražiti i među naslovljenički nedječjim tekstovima napušteno je 1970-ih godina ponajprije pod utjecajem radova Milana Crnkovića. U svojoj znamenitoj knjizi o hrvatskoj dječjoj književnosti 19. stoljeća Crnković (1978) se iz dva razloga založio za raskid s dotadašnjom praksom da se pučka književnost izjednačava s dječjom. Prvog jer je pučke tekstove koje su nekoć čitala djeca ocijenio kao estetski upitne i stoga književnopovijesno nerelevantne i drugog jer se, polazeći od suvremene definicije dječjeg čitatelja i dječje knjige, usredotočio na izrijekom dječje nefunkcionalne knjige i autonomne dječje čitatelje.

Cijeli niz novijih studija o hrvatskoj dječjoj književnosti međutim polazi od postavke o povijesno i kulturno promjenjivim definicijama dječje književnosti i uporabama tekstova (usp. Majhut 2005, Zima 2010). Tom su se pristupu uostalom u novije vrijeme priklonili i Milan Crnković i Dubravka Težak u uvodnom pregledu povijesti svjetske književnosti za djecu (usp. Crnković i Težak 2002: 36-84), no ne i u pregledu povijesti hrvatske književnosti za djecu (usp. Crnković i Težak 2002: 121-402) objavljenom u istoj knjizi. Crnković i Težak su naime zajedno s kronološkim tablicama svjetske dječje književnosti iz inozemne literature preuzeli i njihovo uvažavanje pučkih izvorišta dječje književnosti, dok su u nacrtu povijesti hrvatske dječje književnosti ipak

nasljedovali iz perspektive suvremene znanosti o književnosti nimalo samorazumljiv Crnkovićev pristup.

Nedječja književnost kao dječja književnost

Opće je mjesto da je sustavna publikacija izrijekom i isključivo djeci namijenjenih knjiga povijesno relativno recentan fenomen. Početci hrvatske dječje književnosti se, recimo, ovisno o tomu primjenjuju li se prezentistički ili historistički kriteriji, smještaju tek na kraj 18. stoljeća ili sredinu 19. stoljeća.[48] U literaturi se međutim samo rijetko ističe, premda je iz suvremenog iskustva sasvim razumljivo, da s počecima dječje književnosti nije izumrlo dječje čitanje (i) nedječjih knjiga. Svima nam je poznato da čak ni danas kada s jedne strane svjedočimo potpunoj afirmaciji dječje književnosti, a s druge snažnoj fragmentaciji društvenih sfera po svim osnovama, pa tako i dobnoj, djeca ne žive u vakuumu i ne čitaju samo dječje knjige. Autobiografski tekstovi sugeriraju da je tako, ali bitno izraženije, bilo i u 19. stoljeću. Mijat Stojanović je, primjerice, 1830-ih kao trinaestogodišnjak čitao isključivo pučke knjige – *Satira* Antuna Matije Reljkovića i *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića (usp. Stojanović 1879b: 21). Tih godina je Imbro Tkalac, kako to piše u *Uspomenama iz Hrvatske,* čitao isključivo grčke i rimske klasike (Tkalac 1945: 186). Osim njih, do svoje trinaeste godine je – prema *Uspomenama* – pročitao i djela Shakespearea, Byrona, Dantea i Schillera, kao i naslove iz povijesti, zemljopisa, filologije, arheologije, povijesti umjetnosti, prirodoslovlja, teologije, filozofije i politike (1945: 186-187). Tkalac je kao dijete od hrvatskih knjiga posjedovao jedino "hrvatsku čitanku" iz koje je naučio "čitati i pisati velika i mala latinska slova; pisana i štampana" (1945: 65).

Tkalčeva i Stojanovićeva sjećanja doimaju se još vjerodostojnijima ako se uzme u obzir da su djeca tih 1830-ih imala na raspolaganju svega nekoliko primarno nefunkcionalnih i izrijekom dječjih hrvatskih knjiga. Čak i ako se uzme u obzir da su se hrvatske knjige u prvoj polovici 19. stoljeća i prije prodavale i čitale i desetljećima nakon što

su tiskane (usp. Majhut 1999: 124-125), među knjigama koje su se tih godina nudile izrijekom djeci naći će se svega nekoliko nefunkcionalnih hrvatskih naslova: već spomenuti *Mlaissi Robinzon* (Campe 1879), nekoliko obrada Ezopovih basni (Reljković 1804 – prema Malbaša 1981; Ferić 1813), kao i nekoliko inačica priče o stradanju i spasenju brabantske vojvotkinje Genoveve (Matijević 1808 i 1840; Nagy 1821 – prema Matić 1968). Osim ovih knjiga djeci su se 1830-ih nudile i školske knjige, koje je dakako posjedovala uglavnom tek manjina koja je pohađala školu ili imala privatnu obuku. Školske godine 1837/38. u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji pučkih škola bilo je naime tek stotinu, dok je školu polazilo svega 5 370 učenika (Cuvaj 1910: 15-17). Godine 1857. bilo je već 397 škola, dok je nakon donošenja školskog zakona, dakle godine 1874/75. broj škola narastao na 673, a uoči donošenja novoga školskog zakona 1880/1881. na 714. Broj škola, međutim, pruža samo djelomičnu sliku stanja školstva budući da velik broj djece ni u tzv. uškolanim mjestima nije polazio školu. Primjerice, 1840-ih je tek 37% obveznika u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji polazilo pučku školu. Same škole pak bile su, prenosi Antun Cuvaj, gotovo same sebi prepuštene te je tko "je mogao, držao [...] sebi kućnog učitelja. Seljaci nijesu ljeti slali svoju djecu u školu, a zimi vrlo neuredno; oni bijahu spram škole potpuno ravnodušni. Voljeli su svoju djecu vidjeti kao pastire na paši, nego u školi; šta više smatrahu za sreću, ako im je dijete od škole oprošteno" (Cuvaj 1910: 18). Tek će školske godine 1884/85. polaznost škole u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji dosegnuti 68,31% (Gross i Szabo 1992: 414).

Uz već spomenute izrijekom djeci namijenjene knjige, djeca koja su imali barem nešto imućnije te makar i samo iznad temeljne razine pismenosti obrazovane roditelje, imala su makar samo uvid i u neke od knjiga iz roditeljske "knjižnice". Ostala većina djece, koja nije polazila školu, niti je imala privatnu obuku, mogla je posjedovati, čitati ili listati tek neki od pučkih kalendara ili pučkih "klasika" kao što su *Razgovor* ili *Satir.* Pritom su kalendari vjerojatno bili u prednosti jer su se s jedne strane tiskali u velikim nakladama, dok su s druge imali ograničen vijek trajanja (uz iznimku stogodišnjega kalendara). Na tu uporabu kalendara u sljedećim stihovima referira i svećenik Adam Filipović Heldentalski koji je i sam u prvoj polovici 19. stoljeća poznati nakladnik i autor te vrste publikacija:

"A kad projde teb godina
Pod pech onda ti mercina
Onda dicu tjeshi malu
Nek s tobom čine shalu,
Nek te dica tad meljaju,
I po smetu svud valjaju
Dok stergaju na komade,
Dati xivot tvoj propade."

(PREMA ZEČEVIĆ 1982A: 20)

Dakako, u obiteljima u kojima se nije govorio isključivo ili uopće hrvatski jezik djeca su mogla imati na raspolaganju nešto širi repertoar dječjih knjiga. Već u susjedstvu, u Županovoj i u Hirschfeldovoj knjižari u Zagrebu, nudile su im se inozemne dječje knjige. Županova je knjižara, kako to Tkalac piše u sjećanjima, imala uz "svoja izdanja, kalendare, misale, školske knjige" i "nekoliko bečkih dječjih knjižica", dok je Hirschfeldova posjedovala cijelu "hrpu njemačkih knjiga za mladež" (Tkalac 1945: 153). Sudeći prema uvidima u povijesti njemačke i autrijske dječje književnosti (Ewers 1994; Seibert 1997), kao i katalogu Hirschfeldove knjižare iz 1835. godine, sasvim je moguće da se radilo o doista pozamašnoj hrpi koja je uz Campeovu obradu Robinsona, mogla obuhvaćati i osam svezaka Weissovih igrokaza, dvadeset svezaka Schmidovih romana i pripovijedaka, kao i četrdesetak svezaka serije *Jugend Bibliothek*.[49] Otvoreno je pitanje, dakako, koje je od tih knjiga Hirschfeldov knjižar ponudio Tkalcu za njegova posjeta knjižari. Izvjesno je tek da je Tkalac, tada trinaestogodišnjak, sve ponuđene knjige odbio, na što mu je sâm Hirschfeld ponudio jedan atlas, a sutradan kada je opet navratio u knjižaru i pariški časopis *Panorama des Universums* na koji se Tkalac i pretplatio (Tkalac 1945: 154).

Sjećanje na čitanja nedječjih knjiga u djetinjstvu nije ograničeno na Tkalčev autobiografski diskurs i prvu polovicu 19. stoljeća. Dapače, ono je – doduše ne uvijek i u tako iscrpnom obliku – gotovo stalno mjesto autobiografske proze hrvatskih književnika, dakako, one koja se dotiče i problema čitanja u djetinjstvu. Manzoni, Goethe, Schiller, Shakespeare ili Voltaire (Truhelka 1992: 10), *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (Batušić 1958: 211-212; Bjažić 1997: 1291; Kovačić 1961: 11) i *Korablja* (Kovačić 1961: 11) Andrije Kačića Miošića (Mažuranić 1997: 310), zbirka "narodnih junačkih pjesama što ih je sabrao i izdao bosanski fratar Ilija [!] Jukić" (Pavičić 1997: 816), zatim *Kućnik* (Stojanović 1997: 157) Josipa Stjepana Reljkovića i *Satir* (Stojanović 1997: 157; Tadijanović 1997: 874) Matije Antuna Reljkovića, *Život biskupa Mandića* Adama Filipovića Heldentalskog (Stojanović 1997: 157), *Libar Marka Uvodića Splićanina* (Bjažić 1997: 1291), *Tajna Krvavog mosta* i *Grička vještica* Marije Jurić Zagorke (Lovrak 1997: 830), *Judita* Marka Marulića (Klarić 1997: 1103), pa čak i *Priručnik krivičnog zakona Kraljevine Jugoslavije* "priređen za žandare" (Gotovac 1997: 1364), *Švedska gimnastika, Mačevanje floretom i sabljom, Sletske vježbe, Vježbe na vratilu i karikama* (Diklić 1963: 75-76) neki su naslovi i autori koji se pritom spominju. Gdješto se umjesto naslovom određenih djela – a u skladu s pomamom s kojom su, kako se također navodi, čitana – kao literatura iz djetinjstva sasvim uopćeno spominju knjige o "vitezi starih vremenah" i "njihovimi ljubovcami" (Jarnević 2000: 85), majčine talijanske novele (Veber Tkalčević 1997: 165), romani i pripovijesti iz majčine biblioteke te historijska djela iz očeve knjižnice (Gjalski 1997: 254), djela puna "fantastične nevjerojatnosti, nebulozne fikcije i romantične pretjeranosti" (Car Emin 1997: 420), pjesmarice (Pavičić 1997: 816), kalendari (Kovačić 1961: 11; Pavičić 1997: 817), romani u nastavcima i svesci kriminalističke literature (Lovrak 1997: 830).

Autobiografski tekstovi, uključujući tako i one netom spomenute, zbog složenog odnosa između sjećanja i pisanja uopće, ne mogu se dakako rabiti kao otvoreni prozori u prošlost. Uporabu autobiografskih tekstova kao povijesnih izvora priječe prije svega složeni odnosi između onoga koji piše i o kojemu se piše. Djelić te složenosti ilustrira i pravilnost da autori koji su kao odrasli i sami djelovali u polju dječje književnosti u svojim autobiografijama gotovo bez iznimke navode da su kao djeca, ili tek naknadno, kao iskusni čitatelji, čitali i eksplicitno dječju literaturu.[50] Autobiografski diskurs, gledano iz tog ugla, funkcionira kao mjesto konstrukcije kontinuiteta subjekta, kao ovjera njegove trajne povezanosti s – radi li se o dječjim piscima – dječjom književnošću. No izostanak spomena ekskluzivno dječje književnosti u autobiografijama nedječjih književnika ne znači nužno da je oni u

djetinjstvu nisu čitali, nego da je nisu smatrali važnom za pisanu *priču o svojem životu*.

A ta priča nije nužno morala biti konzistentna ni unutar sebe, ali niti s drugim, bilo vlastitim ili tuđim, pričama. Tkalac, primjerice, piše da je zbog svojeg izbora knjiga trpio pokude većine što je smatrala da za tu vrst literature nije zreo (Tkalac 1945: 156), premda njegov opis posjeta Hirschfeldovoj knjižari pokazuje da su se u to doba dječje knjige, čak i u knjižarama kao mjestima koja su trebala biti rasadnici ideje o specifično dječjoj literaturi, nudile prilično stidljivo i bez neke veće ustrajnosti. Slično tomu Slavko Batušić u svojim "slikama iz nepovrata" ističe da je kao dijete čitao isključivo nedječje knjige (Batušić 1958: 212) premda je, kako saznajemo iz istog teksta, već tada posjedovao i nekoliko nagradnih (Batušić 1958: 207) – tih godina pošiljateljski nesumnjivo djeci namijenjenih – knjižica.

Unatoč upravo naznačenim, kao i teorijski suptilnijim problemima interpretacije autobiografskog diskursa kao izvora za rekonstrukciju prošlosti (usp. npr. Smith i Watson 2005), učestalost motiva čitanja nedječjih knjiga u autobiografijama hrvatskih književnika i književnica navodi na zaključak da su djeca u nas nedječje knjige čitala ne samo prije, nego i nakon što su – prema mišljenju prihvaćenom u povijestima hrvatske dječje književnosti – bili stvoreni "osnovni uvjeti za normalan razvoj hrvatske dječje književnosti" (Crnković 1978: 19).

Dječja književnost kao dječje-pučka književnost

Djeca su nekoć ne samo intenzivno čitala nedječje knjige, nego su im se one, ma kako se to na prvi pogled paradoksalno činilo, i izrijekom namjenjivale. Pritom mislim na knjige koje su se izrijekom, no ne i isključivo obraćale djeci, odnosno na knjige koje su izravno istodobno apostrofirale stare i mlade; žene, muževe i djecu; svećenike, odgojitelje i učenike i sl.

Brojne su se knjige i prije 19. stoljeća izravno i istodobno obraćale i djeci i odraslima. Tako je jedan od najstarijih katekizama na hrvatskom

jeziku, Andriolićev (1585), prema podnaslovu bio "za dizzu y uostale haruazcoga yezica koiga usbudde sctitti cesto", dok je početkom 18. stoljeća objavljen *Cviet od kriposti* Krste Mazarovića (1712), također prema podnaslovu, trebao biti koristan "diecizi, i suakomu viernomu karstianinu, koiga usbudde sctitti cesto". Mazarovićev *Cviet od kriposti* ustvari je latinički prijepis svojedobno popularne, no ne i djeci eksplicitno namijenjene, istoimene knjige Pavla Posilovića iz 1647. godine.[51]

Katekizmi i priručnici za početnu obuku u pisanju i čitanju su sve do tzv. Felbigerove reforme s konca 18. stoljeća i pojave udžbenika o kojima je bilo riječi u prethodnom poglavlju knjige bili podjednako namijenjeni odraslima i djeci.[52] Objavljivanje knjiga koje su se izravno istodobno obraćale djeci i odraslima nije se prekinulo s početkom proizvodnje knjiga koje se danas smatraju dječjeknjiževnim u užem smislu. Već nekoliko puta spomenuti *Mlaissi Robinzon* (Campe 1796), kao i tek nedavno objavljena *Hižna knižica* pripremljena za tisak krajem 18. stoljeća (Dijanić 1994) oslovljavali su ujedno i djecu i odrasle, preciznije, njihove roditelje. Osim ovih naslova, u knjige za djecu koje su računale i na čitateljsku pozornost odraslih, treba ubrojiti i *Genovevu* Antuna Nagya koja je također apostrofirala i roditelje, napose majke, s ciljem da im pokaže "kako z-Dicamih u Ditinstvu baratati mora" (prema Majhut 2005: 319).[53]

Od sredine 19. stoljeća dvostruki naslovljenik dijete-roditelj ustupa mjesto paru dijete-puk. Društvene transformacije i ideje prosvjećenja širih narodnih masa smjestile su u žarište reformatorskih interesa osim puka i djecu koja su logikom socijalno-ekonomskih parametara i sama pripadala puku. Tada se tiskaju knjižice poput *Srećka pijanca* anonimnoga autora, koje su bile u službi "izobraženja i podučavanja našeg prostog puka i zapuštene mladeži" (s. n. 1846a: s. p.). Srećkova nesretna životna putanja obilježena neprestanim alkoholnim posrnućima trebala je dojmiti djecu i mlade, ali i odrasle, u ovom slučaju roditelje, koje se u epilogu i izravno oslovljavalo i pozivalo da poučeni Srećkovim zlosretnim završetkom ne "miluju odviše svoje dijete" (s. n. 1846a: 52). Sličnih je primjera bezbroj. Christophor Schmid je, primjerice, svoju *Genovevu* nastojao, kako to piše u predgovoru izvornika, napisati tako da je "svako dijete lako razumije", ali i na način da će "djelce ovo i svaku odličnu mater, pače i obrazovana muža zanimati" (prema Majhut 2005: 322). Njezin prvi imenovani hrvatski prijevod koji je prema

podnaslovu bio namijenjen "za matere i za děcu", u predgovoru je u skladu s nagnućima izvornika oslovljavao širi krug čitatelja, cijeli *premili narod* te se *nudio pod zaštitu duhovnicima i naučiteljima mladeži* (s. n. 1846b: 5 i 6). "Jednako je godine 1845. 'jedan od najvjernijih prijatelja uzajamnosti slavjanske' (valjda sam Gaj) preveo iz slovačke čitanke Ivana Kollara kratki 'historičko-etnografički pregled' naroda slavjanskoga, jer 'mnogo putah bila je već očitovana želja, da bi koji od naših spisateljah malu knjižicu za prosti puk i za mladež izdao'" (Krajačić 1914: 42). Čak je i prvi tiskani hrvatski časopis za djecu – *Bosiljak* (1864-1868) – bio, prema mišljenju njegova urednika Ivana Filipovića, prikladan osim "za mladež viših razredah glavnih školah, te nižih realkah i gimnazijah" i za "sve prijatelje mladeži, pa i za sám puk" (Filipović 1864a: 2) dakle za čitatelje između desete i petnaeste godine, zatim učitelje, svećenike i odgojitelje te neobrazovane odrasle općenito. Slično tomu, ni pretpostavljena publika znamenite i prema nekim autorima utemeljiteljske knjige hrvatske književnosti (Crnković 1978: 22), *Malog tobolca* Ivana Filipovića (1850), također nisu bila isključivo djeca i mladi. Filipović je, doduše, svoju zbirku sastavio za – kako je istaknuo u podnaslovu – *dobru i pomnjivu mladež naroda srbsko-ilirskoga*, no u predgovoru ju je osim djeci, preporučio i "svim prijateljem narodnog odhranjenja i odgojenja", poimence "prijateljem mladeži", ali i onim odraslima koji su "manje prosvetjeni" (Filipović 1850: VI-VII). *Sbor duhovne mladeži zagrebačke* objavio je, nadalje, 1857. godine knjigu *Život katoličke crkve, ili mali Gottinè* [...] *za mladež kao i za odrasle*, a Vjenceslav Zaboj Mařik svoj je četverosveščani prirodopisni *Věnac* (1862-1867) također u podnaslovu definirao kao zbirku "poučnih i zabavnih spisah za mladež i naš puk". Učitelj Janko Tomić je pak u predgovoru *Zornice*, zbirke priča za djecu, pisao kako "svatko lako dokučuje, kako nam treba u niža društva i mladež niže dobe kao kriomice šiljati pouku sa zabavom, da im tim omili knjiga te uz zabavu da se barem čemu dobru nauče" (Tomić 1866: s. p.). Na *Izložbi učila* koja se 1871. godine u Zagrebu organizirala u okviru *Prve opće učiteljske skupštine* među spisima za "mladež nabožnoga, poučnoga i zabavnoga sadržaja" nudile su se pučke publikacije poput: *Pučkog prijatelja*, *Šostara za 1872. godinu* i sl. (*Izložba* 1871: 19-24). Nepoznati suradnik *Književne smotre* 1883. godine preporučivao je "svim prijateljem naroda" neka nastoje Klobučarova *Učitelja u Jabukovcu* raširiti "medju mladežju i medju čitajućim pukom" (s. n. 1883b: 20). Časopis *Ljiljan* (1895-1898) je bio, kako je to pisalo u njegovu podnaslovu, *list za mladež i puk*. A učitelj Ivan Lepušić još je oko 1900. godine pisao "za puk vjerujući da tako piše i za djecu. U podnaslovima njegovih brojnih knjiga katkad nema nikakve oznake komu su namijenjene, a katkad stoji 'za mladež i za puk'" (Crnković i Težak 2002: 224), kao primjerice, u zbirci pripovijedaka *Borje i omorje* (1905).

Poput prakse dječjeg čitanja nedječjih knjiga, ni praksa istodobnoga oslovljavanja dječjega i pučkoga čitatelja nije iščezla s razdobljem o kojem se raspravlja u ovoj knjizi, dakle s dugim 19. stoljećem. Primjere izjednačavanja dječjih i odraslih čitatelja, dakako znatno rjeđe i s nešto drugačijom ideološkom zapreminom o kojoj na ovom mjestu ne može biti više riječi, nalazimo čak i u drugoj polovici 20. stoljeća. Povodom prvih knjiga Ivana Kušana pisalo se tako da je "autor satkao iz prilično jednostavne zamisli zanimljivu, neobičnu i napetu pripovijest, koja će oduševiti djecu i omladinu (uglavnom između devete i četrnaeste godine), a koja će zadovoljiti i starije čitače; one, koji još ne traže težu literaturu, i one, koji su već umorni od težeg štiva, pa od knjige traže odmor i ugodnu razonodu" (Pavić 1956 prema Zima 2004: 234; usp. i Pavlović 1958 prema Zima 2004: 234).

Spomenuti primjeri izneseni su bez pretenzija na dovršenost, tek s ciljem da ocrtaju kronološke i žanrovske obrise procesa kojima su djeca u okviru hrvatske pisane književnosti prepoznata kao u odnosu na odrasle imenovana, dakle zasebna, no još uvijek ne i odjelita čitateljska publika. Oni su izloženi kao ilustracija teze da su se i nakladnici, autori, prevoditelji, knjižničari i knjižari nastavili obraćati dvojnoj dječje-odrasloj publici i nakon što su djecu izdvojili i imenovali kao zasebne čitatelje. Kao što su proizvođači prvih tiskanih knjiga nastojali oponašati izgled rukopisnih knjiga (Febvre i Martin 1997: 77) i "reproducirati rukopisne modele koji su u ono vrijeme bili najprihvaćeniji" (Lowry 2004: 108), tako su i proizvođači prvih hrvatskih knjiga izrijekom posvećenih djeci reproducirali primateljsku situaciju karakterističnu za razdoblje prije razdvajanja dječjeg i odraslog čitatelja. Čak i kad su sustavno počeli djecu imenovati kao naslovljenike svojih knjiga, oni su se istodobno eksplicitno nastavili obraćati i ne dječjoj publici – puku, učiteljima i dr.

Čitanje kao kolektivna praksa: djeca čitaju odraslima

Ideja da će dječje čitanje promptno dovesti do društvenog napretka, koju su u 19. stoljeću promicali autori članaka o školskim knjižnicama, temeljila se osim na pretpostavci da su iste knjige primjerene djeci i odraslima, i na shvaćanju čitanja kao kolektivne i auditivne prakse.

Premda se u antici (Svenbro 2003), potom na europskim sveučilištima najkasnije od 13. stoljeća, čitalo individualno i u tišini (Darnton 1995: 160), čitanje je čak i u 19. stoljeću najčešće bilo društveni čin koji je za sve osim za onog koji je čitao obuhvaćalo ponajprije slušanje. Sve do 20. stoljeća čitalo se, kako to sažima Darnton, uglavnom u društvu, u radionicama ili za večernjih okupljanja, tzv. prela (fr. *veillée*, nj. *Spinnstube*).[54] Dok su se djeca igrala, a žene šivale, član društva koji je znao čitati zabavljao bi ih s doživljajima Tilla Eulenspiegela ili nekim drugim zgodama iz standardnog repertoara popularnih jeftinih knjižica (Darnton 1995: 150). Praksa čitanja naglas u građanskim i plemićkim domovima bila je, doduše, još od kraja 18. stoljeća u opadanju, no sve do Prvog svjetskog rata ona je ostala: "uobičajena djelatnost seljaka kada bi se navečer okupili. Tekstovi koji su se čitali neizostavno su bili kratki. Oni su trebali poticati razgovor, otvarati temu koju će svi prisutni komentirati. [...] Pri kraju stoljeća radnici u Limogesu čitali su tijekom rada jedan drugome naglas, što je kasni izdanak prakse kojoj se korijeni mogu pratiti od samostanskih blagovaonica i koja se još uvijek prakticira u vjerskim internatima. No, čitanje naglas uglavnom je ustuknulo pred čitanjem u sebi" (Corbin 1990: 536).

Kako saznajemo iz *Dnevnika* Dragojle Jarnević, u 19. je stoljeću i u nas praksa čitanja novina i knjiga naglas bila podjednako samorazumljiva kao i čitanje djeci (Jarnević 2000: 106, 151, 376). Upravo stoga što je čitanje naglas u društvu bilo uobičajena praksa, a nepismenost općedruštvena pojava, Dimitrije Demeter mogao je pozivati da se "usmeno rasprostrani" sadržaj kalendara (prema Zečević 1978:72). Kao što se i uvodničar u *Pučki list* (1891-1922) čitatelju mogao obratiti

sa sljedećim prijedlogom: "okupi se na ulicu na guvno, te jedan od vas, vištiji slovima, uzmi 'Pučki list', štij događaje našeg hrvatskog naroda, neka te čuje sidi starac, malo dite, stopanjica, svak" (Kapić prema Zečević 1978: 513).

Prema popisu iz 1881. godine u civilnoj je Hrvatskoj i Slavoniji, naime, svega 25% stanovništva, 32% muškaraca i tek 18% žena (prema Cuvaj 1911: 22), bilo pismeno u današnjem smislu pod kojim pismenost podrazumijeva znanje čitanja i pisanja (Jelavich 1992: 68; usp. u Gross i Szabo 1992: 44 i 64-65). Za ovako poražavajuću statistiku zaslužna je okolnost da se o obaveznom pučkom školstvu u nas može govoriti tek od zakona iz 1874. godine, ali i dvije metodološke nelogičnosti vezane uz provedbu samog popisa. Naime u tom su se popisu u nepismene ubrajali svi koji nisu znali ni čitati, niti pisati, premda su mnogi koji su završili pučku školu znali čitati, no ne i pisati. Tih godina je, unatoč reformatorskim nastojanjima, učenje čitanja prethodilo učenju pisanja (usp. Modec 1876 i 1884). Osim toga, prema tom su se popisu u pismene ubrajali oni koji su znali čitati i pisati, a bili su stariji od pet godina, što znači da su se u ukupnoj statističkoj masi nepismenih našli i oni koji, kako to upozorava Charles Jelavich (1992: 68), prema tadašnjim zakonima nisu bili čak ni školski obveznici.

Hrvatski su prosvjetitelji, u užem i širem smislu, od urednika *Pučkog lista* do Muliha, Kačića ili Reljkovića, uvažavali i obilato koristili mogućnosti glasnog čitanja kao modusa za prosvjećenje neobrazovanih. Za isusovca Jurja Muliha knjige su mogle biti "*sredstvo* za produženje misija, mediji koji pomažu da se živi ono što se slušalo kroz osam misijskih dana" (Fuček prema Velagić 1996-1997: 33) stoga što je puk nakon misija također slušao "samo ovog puta ne od misionara, već od *knigoznanca*" (Velagić 1996-1997: 40). Mulih je, kako to ističe Zoran Velagić, od svih prosvjetiteljskih autora na hrvatskom sjeveru jedini eksplicitno "o glasnom čitanju razmišljao kao o velikoj pomoći svom misionarskom radu" (Velagić 1999:122). No, to ne znači da ga nisu podrazumijevali i drugi autori. Kačićev je *Razgovor* u pučkoj praksi, koja ga je apsorbirala u usmeni repertoar, ali i u hrvatskoj književnoj historiografiji davno prepoznat kao knjiga "koja govori" (Frangeš 1987: 120).[55] Za ilustraciju auditivnosti Reljkovićeva *Satira* dovoljno je podsjetiti na sljedeće stihove:

"Malo prije ja sam govorio [...]
ima reko, u svakomu selu
po tri skule, poslušaj me, velju,
dok ti kažem od kud su postale
i kako su od Turak' ostale."

(RELJKOVIĆ 1988: 895)

Osim zbog praktičnosti, čitanje naglas se sredinom 19. stoljeća promicalo pod pretpostavkom da je ključno pomagalo razvoja pravilnog govora, ukusa i mašte, ali i osnovica kanonizacije nacionalne književnosti, njezine prezentacije kao kulturnog kapitala sa snažnim nacionalnomobilizacijskim učincima. Teza je bila da glasno čitanje, a zatim i učenje napamet ("napametno predavanje") nije važno samo za ortografsku poduku, nego i stoga što (kako se to više puta ponavljalo nasljedujući Herdera) "podaje ćudi veselje, fantaziji i duhu hranu, srcu slast velikih osjećaja, i budi [...] narodni značaj" (Krekoviċ 1882: 412).

Danas kad je čitanje drugima ograničeno tek na pojedine javne prostore (školske učionice, crkve, čitaonice, klubove ljubitelja knjige i sl.) i određene prilike (mise, znanstvene skupove, književne večeri i festivale i sl.), čitanje djeci prepoznaje se kao jedna od rijetkih preostalih privatnih artikulacija čitanja kao društvenog čina. Poput roditelja koje je koncem 18. stoljeća predmnijevao *Mlaissi Robinzon*, odrasli danas čitaju djeci, dok djeca slušaju. Nije međutim uvijek bilo tako. Otprilike od 17. stoljeća nižu se opisi i zazivi obratne čitateljsko-slušateljske konstelacije. Isusovac Nikola Krajačević objavio je, primjerice, *Molitvene knjižice* (1628) "vu to ime da se deca obojega spola oveh popevkih vuče i da je popevaju, poimence po nedelje i svetke, i doma i vune i drugde gdegode" (prema Bošković-Stulli 1978: 218). Pavlin Hilarion Gašparoti je pak sredinom 18. stoljeća u predgovoru četverotomnog *Cveta sveteh* pisao o knjižicama na hrvatskom koje su bile "poplodan vu svetak, ali po večerah dan delatni, **čtene od male divojčice ali dečariča** šteti znajučega, i od priprosteh okolu vu hiži postavleneh, sedečeh, predučeh,

šivajučeh, klekajučeh, morbit i kokoruzu ružđečeh, pismo neznajučeh, posluhnene" (prema Zečević 1993: 145).

I prema tekstovima iz 19. stoljeća djeca su čitala ili barem trebala čitati odraslima (roditeljima, rodbini ili susjedima). Najčešće stoga što su, kako to izravno navodi Stojanović u svojim sjećanjima (1879b: 21), za razliku od odraslih vladala tom vještinom.[56] Tako su, recimo, i priče u udžbenicima za niže razrede seoskih pučkih učionica iz sredine 19. stoljeća (*Abecedar* 1848: 36; *Male* 1843: 4-5) poticale učenike da kod kuće čitaju roditeljima kako bi im prenijeli barem djelić znanja i vrijednosti s kojima su se susretali u školi. U dijete koje čitanjem naglas prosvjetljuje odrasle uzdao se i Ivan Filipović kada je 1855. godine u nadi da će time prokrčiti "put našem književstvu do gradjanstva" djeci davao knjige "s nalogom, da ih kod kuće roditeljima svojim čitaju" (Filipović prema Batinić 2004: 34). Na njega je računao i Davorin Trstenjak kada je u savjetniku *Dobra kućanica*[57] iz 1880. godine sljedećim riječima opisao seosku sobu u kojoj: "sjedi oko stola družina, a kod peći starci i nejaka djeca im u krilu. Starci pùše, stari mačak zvrnda i dobrika se (mazi) maloj djevojčici. Djevojke i žene predu, a dječko, koji je već školu svršio, čita na glas, 'Govedarstvo' od M. Kučenjaka i tumači im ga. Vani vjetar bruji, a u toploj sobi čuje se lijep nauk, večeras po drugi puta 'Mijat Briguša', evangjelje, novine i t. d." (Trstenjak 1880: 37-38).

Prosvjetiteljski utjecaj dječjeg čitatelja na svoju okolinu promicao se i u romanima, napose onima koje su počevši od 1846. godine izrijekom i za djecu ustrajno objavljivali mladi bogoslovi okupljeni oko Kola mladih rodoljuba (od 1854. Sbor duhovne mladeži zagrebačke). Prva knjiga koju su objavili, prijevod *Genoveve* njemačkog svećenika i književnika za djecu Christopha von Schmida, imala je za cilj da "ljubeznim roditeljem i učiteljem svakoga stališa put pokaže, kako da děčicu svoju věrozakonu, ćudorednosti i rodoljublju na radost i utěhu domovine odhranjuju; stranom, da mladež već iz mladosti na sve dobro sklonu učini, i na čitanje i učenje pobudi" (s. n. 1846b: 5). Urednici su se pritom uzdali da će osim roditelja, učitelja i djece svojim knjigama podučiti i šire čitateljske slojeve, štoviše čitav puk i to tako što će djeca "uslěd prirodjene děčinske želje pripovědanja [...] ono, što su čitali, po dugih zimskih večerih svojim domaćim pripovědati" (s. n. 1846b: 5).[58]

Učitelj Adam Slivarić u raspravi o basnama također je, poput uvodničara *Genoveve,* zagovarao prosvjetiteljski učinak dječjega čitanja. Nešto preciznije, i Slivarić se zalagao da djeca odraslima prepričaju pročitano, polazeći od pretpostavke da će se naći "djece, koja će naučene basne kod kuće roditeljima ili ukućanima pripoviedatl[!], a ovo pripovjedanje [!] neće ostati bezkoristno; jer ovi neće samo slušati pa tad zaboraviti, nego će, ako ne baš svaku, a to pogdjekoju zapamtiti, smisao njena shvatiti te ga u srce zasaditi, pa će se u mnogom slučaju po tom ravnati; a tim djeluje učitelj i na one, koji niesu predavanju prisustvovali" (Slivarić 1876: 40-41).

Slivarić i autori uvodnika hrvatskog prijevoda Schmidove *Genoveve* zagovarali su pripovijedanje već pročitanoga, umjesto čitanja naglas, vjerojatno uzimajući u obzir da su pučke škole sredinom 19. stoljeća, unatoč nastojanjima na unapređenju školstva, "davale vrlo skromnu pouku pa su učenici ostajali nepismeni a da i ne govorimo o većini" koja ih uopće nije pohađala (Gross 1985: 284). "Potkraj apsolutizma svega je oko 40% popisane djece iz 'uškolanih' naselja polazilo nastavu, no ako uzmemo u obzir i 'neuškolana' mjesta možemo pretpostaviti da je manje od 30% djece doista pohađalo školu. Pitanje je u kojoj mjeri djeca prekidaju posjet školi zbog poljskih radova i neprohodnih prometnica i da li uopće svršavaju trivijalku. Prema tome pretežni dio djece, pogotovo djevojčica, ostaje nepismen i u uvjetima širenja osnovnoga školstva. Vjerojatno se većina seljačke djece koja su pohađala školu znala samo potpisati. Različiti dokumenti svjedoče o tome da se seljaci mogu samo 'podkrižati'" (Gross i Szabo 1992: 98-99). Prije tzv. Mažuranićeva školskog zakona s kojim je uspostavljena za sve obavezna i besplatna četverogodišnja pučka škola (1874) mnogi su, kako se to razabire iz ocjene jednoga suvremenika, pučku školu polazili neredovito, "2, 3 tjedna, mjeseca, po i tri četvrta godine, godinu, najviše dvije" (Wölfl 1879: 538). A kad bi se nekom od tih "đaka" kasnije u životu u ruke dala nova početnica ili koja druga knjiga "izim njegova molitvenika, kojega znade naizust kao pietao svoj piev" on bi je u najboljem slučaju sabirao "glas za glasom, kao sliepa koka zrnje" (Wölfl 1879: 538). Slivarić i drugi su zagovarali pripovijedanje pročitanoga, a ne čitanje naglas, i stoga što je knjiga sredinom 19. stoljeća napose u seoskim sredinama, još uvijek bila rijetkost. Dio je učenika dobivao i kući nosio, doduše, nagradne knjige, no broj

tih knjiga je bio i više nego nedostatan da bi se u njih položile sve nade za obrazovanje tolikih neukih. Utoliko se čini da su Slivarić i hrvatski urednici *Genoveve*, za razliku od Filipovića i Topolčića koji su se pozivali na dječje čitanje u kontekstu programatskog zahtjeva za osnivanjem školskih knjižnica, referirali na realno, a ne željeno stanje na terenu. Time su, posve razumljivo, i prosvjetiteljski učinak knjiga "za djecu" povezali s naknadnim pripovijedanjem, a ne čitanjem.

Logiku kojom se upravo dijete u tekstovima o školskim knjižnicama, ali i savjetnicima, programatskim i kritičkim člancima te predgovorima označavalo kao ono koje će širiti znanje i nauk knjiga vrlo zorno sažima odlomak iz četvrte knjige Kola mladih rodoljuba, Schmidova *Janješca* (1848). Vlastelin *Janješca* kupovao je, naime, pod dojmom modernizacijskih imperativa, a iz straha za budućnost seljaka koji su za njega radili: "na stotine knjižicah, u kojih imadu naputci (upućenje, poučenje) za poboljšanje poljskoga gospodarstva, kano: poljodělstva, svilarstva, pčelarstva, i svega onoga, čime se njegovi podložnici baviše, i te je knjižice razdělivao badava (zahman) med nje. Te knjižice čitala bi děca, koja su išla u školu svojim kod kuće, a oni ravnajući se poleg onoga, što je u knjigi napisano, dobivali su dvaput onoliko, kao što su dobivali do onda" (Schmid 1848: 31). Neposredno prije ovog odlomka anonimni je autor, vjerojatno prevoditelj, dodao bilješku u kojoj se na preko desetak stranica kroz kritiku prakse "da po varoših samo od običaja děca školu polaze, a po selih zato, što je zapověd" (Schmid 1848: 24) iznose argumenti kojima se zagovara obrazovanje pripadnika svih društvenih slojeva.[59] Među tim se argumentima, dakako, navodi i onaj o blagodatima koje će nastupiti kad djeca odmah nakon završene škole stanu čitati drugima (Schmid 1848: 25).

I prema ovom tekstu se pomoću djece i dječjega čitanja kanilo "na daljinu" obrazovati roditelje koji su prema školi uglavnom bili neskloni, a nerijetko i neprijateljski raspoloženi. Pod pretpostavkom o identičnosti djece i puka, a time i njihovim sličnim čitateljskim preferencijama s jedne strane te, s druge u okrilju ideje knjige kao nositelja znanja, djeca su se promovirala iz učenika u učitelje, a njihove u školi stečene prakse u zamašnjak promptnog napretka. Napretka koji će, samo ako se djeca prihvate čitanja/pripovijedanja odraslima, nastupiti i prije no što njegovi nositelji postanu pravno i ekonomski punopravni članovi zajednice.

Usporedo apostrofiranje dječjeg i odraslog čitatelja nije tijekom 19. stoljeća uvijek počivalo na arijesovski intoniranoj pretpostavci da se djeca ne razlikuju od odraslih. Upravo suprotno, *Mlaissi Robinzon*, *Hižna knižica* i Nagyeva *Genoveva* su, kako je već spomenuto, u doba u kojem je savjetnička literatura za roditelje na hrvatskom jeziku bila u zametcima, promicali ideju o korjenitoj razlici između djece i odraslih, poimence, roditelja, skrbnika i odgojitelja. Prizorima iz obiteljske svakodnevice kojima dominira otac, a u slučaju *Genoveve* majka te su knjige osmišljavale i definirale novu ideju odgoja (usp. Habermas 1998) u kojemu se u djecu ne ulaže kao u ekonomski ili socijalni kapital, nego iz stvaralačkih pobuda. Vranićev *Mlaissi Robinzon*, Nagyjeva *Genoveva*, Dijanićeva *Hižna knižica* nisu se djeci i odraslima istodobno obraćali polazeći od pretpostavke da se djeca ne razlikuju od odraslih, nego zato što su pretpostavljali da je čitanje kolektivna djelatnost te da različiti čitatelji isti tekst čitaju na različite načine.

Genoveva, Mlaissi Robinzon i *Hižna knižica* su se obraćali usporedo djeci i odraslima pod pretpostavkom da će ih djeca čitati drugačije, odnosno na drugoj razini od odraslih, pa Majhut povodom tih tekstova, s pravom, umjesto o dvojnom dječje-odraslom čitatelju govori o čitateljskoj konstelaciji koja se sastoji od dječje i odrasle sastavnice. U *Mlaissemu Robinzonu* se, kako to piše Majhut, djeca i odrasli: "uz slušanje pripovijedanja bave korisnim radom i osjećaju se stalno pozvanim da na nejasnim mjestima prekinu pripovijedanje i zatraže objašnjenje odraslog, kao i da se bave i igraju situacijama iz *Robinsona*. Odrasli trebaju iz Očevog ponašanja učiti kako se treba baviti djecom, pružati im objašnjenja i poticati na igru Robinsonom. Ni djeca ni odrasli ne mogu bez onih drugih u potpunosti doživjeti djelo. Oni drugi su im nužno potrebni" (Majhut 2005: 318).

S druge strane, prema Majhutu, već u Schmidovoj *Genovevi* čitanje "odraslih i djece nije više zapetljano u čvor čitateljske konstelacije već teče paralelno. Više nije potrebna intervencija odraslog čitatelja na teškim mjestima, već se čitateljski doživljaj djece i odraslih odvija paralelno ne utječući izravno na onaj drugi" (Majhut 2005: 322). No upitno je koliko je na Schmidovu *Genovevu*, preciznije, njezinu hrvatsku lokalizaciju (Schmid 1846), kao i na neko drugo **pučko-dječje** djelo iz druge polovice 19. stoljeća, primjenjiv zaključak – što ga Majhut izvodi potaknut Shavitinom interpretacijom implicitnih, stvarnih i

hinjenih čitatelja Perraultove *Crvenkapice* – o **dvama različitim**, premda paralelnim čitateljskim doživljajima iste knjige. Odrasli, i k tomu, aristokratski naslovljenici Perraultove *Crvenkapice* imali su znatno drugačija (između ostaloga i književna) znanja od njezinih dječjih čitatelja. Kako to pokazuju brojne pučke knjige koje su se istodobno obraćale i djeci i odraslima, hrvatski se dječji i pučki čitatelji u 19. stoljeću nisu, međutim, razlikovali u tolikoj mjeri. Poput tekstova koji su zagovarali pragmatičan oblik dječjeg čitanja odraslima i pučko-dječje knjige su polazile od ideje da se djeca ne razlikuju od neobrazovanih odraslih. Preciznije, one su predmnijevale da je dječja recepcija istovjetna pučkoj.

U hrvatskim dječje-odraslim knjigama iz dugog 19. stoljeća uočavaju se s obzirom na odnos prema dvojnom čitatelju dvije radikalno različite skupine. One koje su bile namijenjene djeci i njihovim roditeljima i koje su pretpostavljale roditeljsku intelektualnu superiornost u odnosu na djecu, te one koje su se obraćale dječjim i pučkim čitateljima, predmnijevajući znak jednakosti između djece i neobrazovanih odraslih. Jednakost je pritom također imala svoje višestruko lice. Dio je publikacija djecu izjednačavao s odraslima pod pretpostavkom da se puk, kako je to formulirao Filipović u *Bosiljku*, "u umnom pogledu takodjer mladeži pribrojiti može" (Filipović 1864a: 2). U toj se – nazovimo je prosvjetiteljskoj – koncepciji dijete definiralo s obzirom na stupanj znanja, bolje rečeno, vještine. Pretpostavka je bila da se djeca od odraslih razlikuju utoliko što su svladala vještinu čitanja, a ne jer drugačije poimaju pročitano. Ova se poveznica između djece i puka u manjem dijelu publikacija nadograđivala, a ponekad i neovisno o njoj izvodila, temeljem postavke o moralnoj istovjetnosti djece i pouka. Prema tom – nazovimo ga romantičarskom – pristupu pučkim su se čitateljima namjenjivale iste knjige kao i djeci "ako samo moralno pokvareni nisu" (Filipović 1850: VII).

Za razliku od Filipovića koji je u predgovoru *Malog tobolca* prvo istaknuo nedostatak "raznovrstnih u narodnom duhu i jeziku i **raznoj dobi děce** prikladno i prijatno pisanih knjižicah" (Filipović 1850: V – VI – istaknula M. H.), da bi potom na doslovce sljedećoj stranici čitatelja ipak definirao kao pučko-dječjega (Filipović 1850: VII), Vjenceslav Zaboj Mařik svoje je *Ljubice* (1870) tiskao kako bi, riječima predgovora, nadomjestio nedostatak primjerenih nagradnih knjiga za učenike 3. i 4. razreda pučke škole.

Otprilike od Mařikovih *Ljubica* (1870) u hrvatskoj su se književnosti za djecu nizale izjave o prihvatljivosti ili neprihvatljivosti pojedinih naslova za djecu ovoga ili onoga razreda, ove ili one dobi. Pritom se isticala neprimjerenost određenoga naslova "odraslijoj mladeži" (s. n. 1883a: 13) ili pak čitateljima "ispod trinaeste godine" (Truhelka 1893: 167), a iznosile su se i nešto preciznije odrednice. Učitelj Dragutin Klobučar je, recimo, u članku o učeničkim knjižnicama objavljenom 1897. godine gotovo u duhu piagetovskom psihologijom nadahnutih kritičara književnosti za djecu (usp. npr. Težak 1991: 10) pisao da se za svaku knjigu mora "znati, kojoj skupini pripada, jer ne ćeš isto štivo dati desetgodišnjem i četrnaestogodišnjem djetetu. Dobro bi bilo da je u katalogu učeničke knjižnice rubrika, iz koje bi se razbiralo, kojoj skupini pripada ova ili ona knjiga" (Klobučar 1897: 457).

Osim zbog dobne preciznosti s kojom pristupa izboru literature za djecu, Klobučarov je članak zanimljiv i zbog – od te preciznosti neodvojivoga – načina na koji govori o čitanju naglas. Za razliku od Filipovića i drugih koji su u člancima o dječjim knjižnicama dječje čitanje naglas odraslima povezivali s promptnim napretkom zajednice, Klobučar je poticao osnivanje knjižnica bez navođenja "dubljih" razloga u tom području, tek uzgredice spomenuvši kako "učitelj preporučuje, da djeca i kod kuće na glas čitaju pred domarima" (Klobučar 1897: 457).

Budući da se u doba kada je objavljen Klobučarov članak puk još uvijek opisivao i doživljavao kao nazadan, neuk i k tomu nezainteresiran za knjigu (usp. npr. Katar 1893; Klobučar 1893: 472), nameće se pitanje je li Klobučar izostavio prosvjetiteljsku dimenziju dječjeg čitanja odraslima jer je u međuvremenu napuštena čak i nada da bi svaka pučka škola mogla imati svoju knjižnicu, a time i svako dijete **prikladnu** knjižicu iz koje bi čitalo odraslima? Ili je možda velik broj škola do kraja stoljeća ipak imao knjižnicu, ali su njezine usluge ostale nedostupne većini djece, budući da ih je još uvijek uglavnom samo manji broj pohađao nastavu? Ili je pak prema kraju stoljeća ipak sve više djece polazilo školu, ali su je sva ona, kao što je to bio slučaj s prethodnim generacijama, napuštala gotovo nepismena?

Krenimo redom. Školske knjižnice nisu, čini se, bile prepreka pretpostavci da će djeca čitajući knjige naglas prosvijetliti odrasle. Prema Naredbi Vladinog Odjela za bogoštovlje i nastavu iz 1889. godine imala se "kod svake škole zasnovati školska knjižnica" (Cuvaj 1901: 119),[60] što, dakako, ne znači da su sve škole doista i osnovale knjižnicu. No svega nekoliko godina kasnije, ipak ih je bio znatan broj. Prema statističkim izvještajima koje prenosi Klobučar bile su "u nas škol. 1893.-4. upravo 974 učeničke knjižnice. Sviju općih pučkih škola ima 1.277; bile su dakle 303 učionice bez ove prekorisne institucije" (Klobučar 1897: 456).[61] I premda te knjižnice, prema mišljenju školskih nadzornika, nisu zadovoljavale ni u pogledu zbirki, niti prostorija (prema Rojnić 1980: 660), one su zbog svojega broja ipak mogle biti prepoznate kao dragocjen, ma kako oskudan izvor prikladnih knjiga.

Čini se da Klobučar iz svojega članka nije izostavio zaziv prosvjetiteljske uporabe dječjeg čitanja ni stoga što su škole i školske knjižnice još uvijek bile nedostupne većini djece. Upravo suprotno, Mažuranićev zakon iz 1874. godine predviđao je školsku obavezu za svu djecu stariju od sedam godina (npr. Batinić 2003: 51).[62] Zakonska regulacija obveznog polaska pučke škole, nije, dakako, odmah polučila i apsolutnu polaznost škole, ali je već školske godine 1884/85., prema statistikama, pučku školu polazilo 68,31% djece (Gross i Szabo 1992: 414), što je ipak dvostruko više nego prije dvadesetak godina (usp. Gross 1985: 290; Gross i Szabo 1992: 98-99).

I, konačno, čini se da ni skromna razina pismenosti nije mogla biti razlog zbog kojeg je Klobučar tek uzgredice i bez prosvjetiteljske sastavnice govorio o djeci koja "kod kuće na glas čitaju pred domarima" (Klobučar 1897: 457). Neovisno o tomu je li raskid s tzv. "šlabikanjem" ili "glaskovanjem" (sricanjem) i prelazak na "pisočitajuću" i analitičko-sintetičku metodu (usp. Modec 1876 i 1884) imao utjecaj na porast pismenosti ili za to zasluge treba pripisati ipak redovitijem polasku škole, taj je porast tijekom druge polovice 19. stoljeća ipak bio znatan. Dok se 1869. godine, dakle otprilike kad je tiskan Filipovićev članak o knjižnicama, u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji svega 23% muškaraca i 11% žena izjašnjavalo kao pismeno (Cuvaj 1911: 12), već 1880. godine taj je postotak za muškarce bio 32%, a 18% za žene (Cuvaj 1911: 22).[63]

Budući da je broj pučkoškolskih knjižnica i polaznika pučke škole, kao i broj pismenih krajem 19. stoljeća mogao samo ohrabrivati, a ne sputavati artikulaciju ideje da će djeca čitajući odraslima unaprijediti svijet, čini se da bi odgovor na pitanje zašto se od nje ipak odustalo

trebalo potražiti na razini promjena predodžbi o djetinjstvu i dječjoj književnosti, a ne promjena materijalnih uvjeta. Sve dok je ideja da se djeca ne razlikuju od puka bila aktualna, od djece se moglo očekivati i da čitanjem naglas osim vlastitih potreba zadovolje potrebe odraslih. Do promjene je došlo, kako to piše u drugom tek koju godinu starijem Klobučarovu članku, s uvidom da osnovnoškolske knjižnice "nisu većim dijelom ni snabdjevene takvim štivom, što je seljaku od potrebe" (Klobučar 1893: 472). Klobučar pritom, kao što je već spomenuto na početku ovog poglavlja, nije bio prvi koji je izložio mišljenje da djeci i puku nisu primjerene iste knjige. Uz već spomenuta nastojanja u tom smjeru treba navesti da se još 1870-ih predlagalo da se školska knjižnica podijeli na tri odjela: učiteljski, učenički i pučki (Wölfl 1876: 563). Sredinom 1880-ih anonimni je recenzent novo izdanje *Genoveve* – knjige koja je sredinom 19. stoljeća bila sinonim za pučko-dječju literaturu – ocijenio krasnim i poučnim "za majke i odrasle u obće, ali za mladež ne" (s. n. 1886: 52), dok su i u čitankama roditelji promaknuti u one koji "djeci tumače knjige" (Čitanka 1885: 67).

Pretpostavka o sličnim čitateljskim preferencijama djece i puka – aktualna u literaturi o dječjoj književnosti sve do naših dana – izricala se dakle sve rjeđe u pedagoškim krugovima prema kraju 19. stoljeća.[64] Što se ono više primicalo kraju to su pedagoška glasila, kojima se u tom razdoblju s obzirom na profesiju autora može pridružiti i veći dio nefunkcionalne književnosti za djecu, sve češće umjesto na amalgamu dječje-pučkog čitatelja nastojala na diferencijaciji unutar same dječje čitateljske skupine. Za razliku od knjiga iz ranog novovjekovlja i prve polovice 19. stoljeća, nakon 1870-ih objavljene knjige, kao i napisi o knjigama, nisu dijete više tek imenovali, nego su ga i izrijekom izdvajali iz skupine pučkih čitatelja da bi ga naposljetku i s obzirom na godine precizno definirali. Kako to pokazuju i primjeri navedeni na početku ovog poglavlja, s 1870-ima nisu, dakako, nestale publikacije koje su se istodobno obraćale i djeci i puku, već su se usporedo s njima objavljivale i one koje su se obraćale isključivo djeci. Velik dio djece je k tome i nakon 1870-ih nastavio čitati odraslima. Djeca seljaka, obrtnika ili radnika i dr. bili su nositelji pismenosti tijekom cijelog dugog 19. stoljeća, unatoč tomu što se to više od njih na teorijskoj razini, a i u većem dijelu produkcije nije beziznimno očekivalo. U Poljicima je još krajem 19. stoljeća "momče vično slovim" koje čita "na vas glas, da ga

čuju i drugi" bilo uobičajen prizor (Ivanišević 1987: 377). Početkom 20. stoljeća samoborska su djeca pak za večernjih sijela na kojima su se, kako je već navedeno, pripovijedale i "priče *od strâhov*, o dusima i coprnicama", katkada čitala knjige naglas dok su ih "roditelji i ostali ukućani" slušali (Lang 1992: 577 i 509).

6. Bajka, narod, nacija: dijete – puk

"Naša je znatiželjna omladina tim primorana,
da svoje obrazovanje nauštrb narodnog svog jezika nastavlja
iz njemačkih knjigah, a manje znatiželjna duševno i umno
posve nam kržljavi i propada."
(Hartmán 1866: 75)

Portret dječaka iz porijeklom madžarske obitelji Pethö de Gerse jedan je od rijetkih vizualnih prikaza djece iz 17. stoljeća kojim danas raspolažu hrvatski muzeji. Osim kao povijesnoumjetnički raritet, taj je portret zanimljiv i iz književnopovijesne perspektive, zbog malene knjige, odložene na stoliću uz dječaka (usp. Begovac Pisk 1993). S obzirom na dimenzije knjige, tadašnje produkcijske i čitateljske prilike, kao i odrednice portretnog slikarstva, prikazana je knjiga mogla biti kakva početnica ili molitvenik, možda i katekizam, gotovo sigurno ne na hrvatskom jeziku. Znatno mlađe, ali formatom slične knjige na bidermajerskim prikazima građanske djece (usp. Gašparović 1997a i 1997b) već su mogle biti bliže pojmu dječje knjige u današnjem smislu. No ni one najvjerojatnije nisu bile na hrvatskom jeziku. Opće je mjesto naime da se u prvoj polovici 19. stoljeća hrvatski u pravilu nije govorio, a kamoli čitao u splitskim, zadarskim, riječkim, osječkim, varaždinskim, zagrebačkim, donekle i karlovačkim obiteljima (usp. Barac 1954:142; Matasović 1925: 56; Stipčević 2008: 246-254). Stoga su i djeca u tim obiteljima bila orijentirana na inozemnu, njemačku, talijansku, pa čak i francusku produkciju u kojoj su dječje knjige tada već bile standardnim dijelom ponude i koje su im i u lokalnoj sredini bile doslovce nadohvat ruke. Na taj zaključak osim kataloga hrvatskih tiskara i knjižara s početka 19. stoljeća u kojima su hrvatski naslovi

bili prije iznimka, nego pravilo (usp. npr. Klaić 1922: 25-26; Lakuš 2005), upućuje i autobiografska proza. Kao što je već spomenuto, Županova je knjižara u Zagrebu prema sjećanjima Imbre Tkalca kasnih 1830-ih imala u ponudi *bečke dječje knjižice*, a Hirschfeldova cijelu "hrpu njemačkih knjiga za mladež" (Tkalac 1945: 153). Pomamu za njemačkim knjigama i časopisima kritizirali su mnogi sredinom 19. stoljeća (usp. Stipčević 2008: 247), među njima i uredništvo *Bosiljka* (usp. npr. s. n. 1864b: 63), hrvatskog dječjeg časopisa koji je, s druge strane, unatoč svim naporima u prvom godištu prikupio tek 30 pretplatnika (s. n. 1864c: 95).

Nekoliko desetljeća kasnije, prema kraju 19. stoljeća prilike su statistički gledano, bile znatno povoljnije. Godine 1880. čak je 72,17% gradskoga stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije hrvatski smatralo materinskim jezikom (usp. Gross i Szabo 1992: 68-69), a ni hrvatske knjige za djecu više nisu bile rijetkost kao u prvoj polovici 19. stoljeća. Brojni su se hrvatski nakladnici do tada već okušali i u produkciji dječjih knjiga ili su im, poput Lavoslava Hartmana (Knjigarne Leopolda Hartmana), Sbora duhovne mladeži zagrebačke (osnovanog kao Kolo mladih rodoljuba), Hrvatskog pedagogijsko-književnoga sbora posvetili cijele biblioteke ili značajniji dio svoje produkcije (usp. Crnković 1978: 17-19; Majhut 2006: 181-183). Unatoč tomu zagrebačke, varaždinske, zadarske i druge knjižare, te još više posudionice knjiga, odnosno knjižnice, zadržale su sve do Drugog svjetskog rata u svojoj ponudi mnoštvo knjiga na stranim jezicima (usp. Stipčević 2008: 246-254). Unatoč tomu godinu dana nakon popisa stanovništva anonimni je kritičar *Napretka* sa žaljenjem upozoravao da roditelji "osobito po gradovih" često kupuju "svojoj djeci za darove njemačka i francezka djela" (s. n.: 1881: 607), potvrđujući time da su Zvonimiri i njihove Ljudmile, kako August Šenoa u *Zagrebuljama* oporo naziva tadašnje ugledne Zagrepčane, bili najčešće samo deklarativno, javno slavenski (hrvatski, jugoslavenski, sveslavenski i dr.) orijentirani. Njihova su djeca, prema Šenoi, bila "sve same 'slave' i 'slavice', samo 'mire' i 'mile', jerbo čovjek narodan biti mora, pa je već i gospođa Ljudmila bila odbornicom u nekom narodnom društvu, ali i mali 'slave' i 'slavice', te 'mirčići' i 'milice' izjavljuju svoja čuvstva opet lerhenfeldskim dijalektom, jer se gospoji drugačije neće, ili jerbo nijednoga jezika na svijetu ne umije. I tako vam je to bez kraja i konca" (Šenoa 1980a: 265; usp. i Šenoa 1980b: 193). Ovo gledište u nekim se pristupima proteže sve do danas: "Knjige na hrvatskom jeziku preplavile su tržište, a broj čitatelja koji ih kupuju brzo je rastao. No, aristokracija, snobovi i gradska gospoda nisu se mogli odreći čitanja njemačkih knjiga i novina, uz ostalo i zato da time iskažu svoju lojalnost austrijskim vlastima, a s druge strane da pokažu kako se oni razlikuju od običnog svijeta, koji niti zna čitati na njemačkom, tada svjetskom jeziku, niti može doći do knjiga koje su oni nabavljali iz Austrije i Njemačke" (Stipčević 2008: 247).

Osim inozemnim naslovima značajno proširenog spektra dječjih knjiga, građanska i plemićka djeca imala su u 19. stoljeću u odnosu na svoje višestruko brojnije vršnjake iz seljačkih i radničkih obitelji i znatno širi repertoar **isključivo njima** namijenjenih usmenih pripovijesti.[65] Njihovi su im biološki ili profesionalni odgojitelji, po svemu sudeći, pripovijedali i druge priče osim priča upozorenja ili priča o životinjama. Oni od njih koji su bili seljačkog porijekla pričali su im priče koje su kao djeca slušali zajedno s odraslima: bajke, predaje, legende i dr. Ako su pak i sami odrasli u građanskim ili barem gradskim kućama, zabavljali su ih vjerojatno i pričama poznatim iz literature, među njima vjerojatno i bajkama. Tako su i splitske *maestre*, žene iz boljih obitelji kojima je bilo povjereno čuvanje predškolske djece, početkom 19. stoljeća svoje štićenike i štićenice, prema ocjeni gradskog poglavara, kvarile "raznim bajkama i neukusnim pričama, što je oduzimalo najveći dio vremena" (Božić-Bužančić 1982: 24). Slično je bilo i na sjeveru zemlje. Imbri Tkalcu je njegova odgojiteljica, Slovenka Marija Šuša, "pričala isto tako bajke" (Tkalac 1945: 62), dok je Vilmi Vukelić njezina *kinderfrajla* pričala "bajke, jednu ljepšu od druge" (Vukelić 1994: 45).

Navedeni se odlomci iz Tkalčevih memoara, sjećanja Vilme Vukelić i izvještaja splitskog poglavara, mogu samo sa zadrškom tumačiti kao potvrda prakse da su se djeci u hrvatskim i građanskim obiteljima u 19. stoljeću pripovijedale bajke. Bajke iz Tkalčevih memoara, kao i iz sjećanja Vilme Vukelić, prijevod su njemačkog pojma *Märchen* (usp. Tkalac 1894: 68; korespondencija Hameršak-Obad 2006), dok su bajke *maestri* prijevod talijanskog pojma *favola* (usp. Morović 1974: 259). Oba se pojma samo katkada rabe kao istoznačnice za bajku (njem. *Zaubermärchen*, *Wundermärchen*; tal. *fiaba*), dok se češće koriste u širem opsegu kao pojmovi koji uz bajke obuhvaćaju različite

usmeno-pripovjedne žanrove u rasponu od priča o životinjama do lagarija (usp. npr. Bošković-Stulli 1983: 117-119).

Dok se o repertoaru splitskih *maestri* i Tkalčeve odgojiteljice, u nedostatku podrobnijih informacija u samim tekstovima u kojima se spominju, može samo nagađati, priče *kinderfrajle* Vilme Vukelić mogu se s velikom sigurnošću ipak odrediti kao bajke budući da ih Vukelić opisuje kao priče zbog kojih je "prve godine svoga života proživjela u neshvatljivu, ali nadasve predivnu svijetu lijepih princeza, plemenitih vitezova, zlih čarobnjaka i dobrih vila; u jednome svijetu u kome su se čuda zbivala svakog časa, u kome je bilo ptica i konja koji govore, u kome su u čaški svakoga cvijeta počivali majušni vilenjaci, neprijateljske sile prijetile čovjeku, a dobrostivi patuljci spašavali ga iz svake nevolje" (1994: 45). Neke od tih bajki Vukelić je kasnije, kako navodi, pronašla u znamenitim zbirkama Ludwiga Bechsteina te Jacoba i Wilhelma Grimma. U doba kad joj je *kinderfrajla* pripovijedala iz Bechsteinovih i Grimmovih zbirki, njihova imena vjerojatno nisu bila poznata većini isključivo na hrvatski jezik orijentiranih čitatelja. Kako bi i bila, kad su njihove zbirke tek u 20. stoljeću prevedene na hrvatski jezik u koliko-toliko zaokruženim izborima.[66]

Najstariji hrvatski izbor iz Grimmovih *Dječjih i kućnih bajki* objavljen je najvjerojatnije na samom početku 20. stoljeća, a iz Bechsteinovih bajki i priča 1955. godine.[67] Dakako, pojedine su Bechsteinove i Grimmove priče i bajke i ranije objavljene u hrvatskim prijevodima. Ivan Filipović je, recimo, u svoju zbirku *Jagodnjak* (1878: 78-82) uvrstio prijevod Bechsteinove *Oklade šijačkoga ježa*, preuzet iz dječjeg časopisa *Smilje* za 1876. godinu. Prema Milanu Crnkoviću (1978: 104), najstariji prijevod neke bajke Grimmovih s naznakom izvora objavljen je također u *Smilju*, ali tek 1894. godine. U skladu s tadašnjim odnosom prema autorstvu i usmenoj književnosti prijevodi Grimmovih bajki su se bez oznake izvornika objavljivali, prema Crnkoviću, još od 1886. godine. Uzmu li se, međutim, u obzir i časopisi koji su prethodili *Smilju*, udomaćivanje Grimmovih u hrvatskoj dječjoj književnosti pomaknut će se za nekoliko desetljeća u prošlost. Već je naime u prvom godištu *Bosiljka* objavljena nepotpisana varijanta, po svemu sudeći lančani prijevod (prijevod prijevoda) *Razbojnikove zaručnice* braće Grimm.

Zazor hrvatskih nakladnika i urednika prema zbirkama što su makar i posredno nadahnjivale *kinderfrajlu* Vilme Vukelić i koje su obilježile

zapadnoeuropsku dječju literaturu 19. stoljeća ne može se protumačiti dvama zdravorazumskim argumentima: njihovom neupućenošću u kretanja u tadašnjoj njemačkoj dječjoj književnosti ili pak njihovom protugermanskom orijentacijom. Kao što je to u povijestima hrvatske dječje književnosti već odavno uočeno (usp. Crnković 1978: 155), hrvatskom (prijevodnom) dječjom književnošću druge polovice 19. stoljeća dominirali su naime upravo Bechsteinovi, odnosno, Grimmovi sunarodnjaci i suvremenici: Franz Friedrich Hoffmann te Christoph von Schmid. Stoga se čini da bi objašnjenje kasne recepcije Grimmovih i Bechsteinovih bajki i priča trebalo potražiti drugdje. Poimence, u sustavu hrvatske dječje književnosti 19. stoljeća, njezinim žanrovskim preferencijama te njima pripadnim idejama bajke i djetinjstva.

Bosiljak: bajke, djeca, prijatelji mladeži i sám puk

Sve do 1879. godine, kada zajedno s prvim nizom slikovnica za djecu i prvom dječjom zbirkom narodnih priča izlaze i prva monografska izdanja žanra (usp. s. a. 1879; Stojanović 1879), bajke su se samo iznimno uvrštavale u publikacije za djecu. Privilegirane forme hrvatske literature za djecu u prvoj polovici 19. stoljeća – zbirke basni i savjetnici s naputcima o lijepom ponašanju i uputama za častan i čestit život – s bajkama su bile nekompatibilne već zbog svoje žanrovske orijentacije.[68] U skladu s kretanjima u drugim dječjim književnostima, kao i s Bahtinovom (1989) odredbom romana kao višeglasne forme koja dopušta, štoviše gotovo podrazumijeva uključenje različitih umjetničkih i neumjetničkih žanrova u svoj jedinstveni sustav, bajke su svoje mjesto u hrvatskoj dječjoj književnosti eventualno mogle izboriti u okrilju romaneskne produkcije.[69] Uvid u hrvatske dječje romane objavljene do 1870-ih godina pokazuje, međutim, da bajke ni u tom korpusu nisu našle svoje utočište (usp. Majhut 2005). U zbirkama dječjih priča i pjesama, nakladničkom žanru koji je u drugoj polovici 19. stoljeća dominirao hrvatskom produkcijom za djecu (usp. npr. Crnković 1978: 164-165), bajke nalazimo tek od 1879. godine i prve hrvatske zbirke

narodnih pripovijedaka za djecu (Stojanović 1879). U udžbenicima ih nalazimo još kasnije, tek od kraja 19. stoljeća.[70]

Hrvatski dječji časopis *Bosiljak* (Zagreb, 1864-1868), također izrastao unutar iste matrice "učitelji za učenike", kao i na antologičarskom načelu "od svega pomalo", nije se s obzirom na svoj odnos prema bajkama naizgled razlikovao od udžbenika i zbirki. *Bosiljak* je u sva četiri godišta, prema Crknoviću (1978: 102), objavio svega trideset i šest priča – kako Crnković, ne uvažavajući uvijek razliku između čudesnoga i fantastičnoga (usp. Todorov 1987: 46-69), naziva sve književne tekstove s elementima čudesnoga u smislu nadnaravnoga (Crnković 1978: 101; usp. i Crnković 1990: 19-81) uz iznimku basni, kao i sve tekstove tzv. *narodne književnosti*.[71] Manji dio tih priča bile su i bajke, od kojih su gotovo sve odreda u paratekstu, preciznije peritekstu (podnaslovu, bilješci i dr.) bile označene kao narodne (za iznimku usp. Němcova 1864; s. n. 1865h).[72]

Premda je dakle udio bajki u cjelokupnom korpusu *Bosiljka* bio gotovo neznatan, bajke objavljene u tom časopisu ipak zaslužuju posebnu pozornost ponajprije zbog dotadašnjeg i tadašnjeg gotovo potpunog izostanka tog žanra u drugim dječjim publikacijama.[73] Pitanje je međutim kako analitički pristupiti bajkama *Bosiljka* kad se, prema Crnkoviću, među narodnim pričama objavljenim u *Bosiljku* – a upravo je toj kategoriji pripadala većina bajki *Bosiljka* – "ne zamjećuje nikakva zakonitost ili sustav u njihovu uvrštavanju, u količini, u sklonosti prema pojedinoj vrsti narodne priče" (Crnković 1978: 101). Istog je mišljenja i Stjepan Hranjec koji je u recentnom pregledu povijesti hrvatske dječje književnosti, gotovo u riječ ponovio Crnkovićevu ocjenu. I prema njemu od "proze u 'Bosiljku' nalazimo usmene priče uvrštavane bez čvršćeg kriterija" (Hranjec 2006: 34). Nešto je precizniji Marijan Šabić koji također smatra da je *Bosiljak* "narodne pripovijesti i priče [...] donosio nasumice", ali "povodeći se za pravilom da je sve što dolazi iz naroda dobro" (Šabić 2009: 95).

Interpretaciju bajki objavljenih u *Bosiljku* naizgled dodatno obeshrabruje Crnkovićev uvid prema kojem se u tom časopisu ne uočava čak ni napor da se među "našim brojnim pričama" proberu "onakve koje bi odgovarale djeci" (Crnković 1978: 102). Jer *Bosiljak* je, prema Crnkoviću, objavljivao priče koje obiluju grubostima i sablastima, a koje, kako on ističe polazeći od i danas dominantnog shvaćanja

dječje književnosti, nipošto ne bi smjele imati narodne priče odabrane za djecu (Crnković 1978: 101). No kako sam to nastojala istaknuti na početku ove knjige, u osvrtu na historiografske pristupe djetinjstvu, nerazmjer negdašnjega i današnjega načela primjerenosti djetetu ne znači nužno da određenog kriterija (primjerenosti, prihvatljivosti i dr.) nekoć uopće nije bilo. Zauzme li se umjesto ahistorijske, historistička perspektiva, umjesto univerzalističkoga, konstruktivistički pristup, pitanje o tomu što je *Bosiljak* učinio da se među usmenim pričama proberu one koje bi odgovarale djeci ustupit će mjesto pitanju kojoj se publici i s kojim pretpostavkama o djetinjstvu, djeci i njima namijenjenoj i primjerenoj književnosti uopće obraćao taj, prema mišljenju struke (usp. Batinić 2004: 34), prvi hrvatski dječji časopis. Umjesto da se dakle pod utjecajem suvremenog shvaćanja dječje književnosti zaključi svaka rasprava, u nastavku će se ipak pokušati odgovoriti na pitanja kojoj se to djeci, a zatim i na koji način te, konačno, i s kojim očekivanjima, obraćao *Bosiljak: list za mladež*, odnosno, od zadnjeg godišta: *list za omladinu*.

Precizan odgovor na pitanje kojim se čitateljima obraćao prvi hrvatski dječji časopis otežava u drugoj polovici 19. stoljeća uvriježena praksa da se pojmom mladeži ili omladine – a njima je, prema podnaslovu, *Bosiljak* bio namijenjen – obuhvaćaju i djeca u današnjem smislu i mladi svijet, odnosno i gimnazijalci i oni koji su tek krenuli u pučku školu.[74] Nasreću, ti su pojmovi bili vrlo precizno definirani već u uvodniku u prvom broju *Bosiljka*. Prema njemu je *Bosiljak* bio namijenjen polaznicima "viših razredah glavnih školah, te nižih realkah i gimnazijah" (Filipović 1864a: 2), odnosno, kako to ističe i Šabić (2009: 95), čitateljima između desete i petnaeste godine koji su se školovali u gradovima.

Tekstovi objavljeni u samom *Bosiljku* (usp. s. n. 1865d), kao i tekstovi koji su se s njime umrežavali autorskom instancijom Ivana Filipovića (usp. npr. Filipović prema Batinić 2004: 34; Filipović 1858a), urednika i isprva vlasnika *Bosiljka,* sugeriraju da se u tom časopisu potencijal dječjeg čitanja osim uz sadašnjost i uz čitanje odraslima – kao u slučaju članka o školskim knjižnicama koji je objavljen upravo u *Bosiljku* (Filipović 1865) – vezivao i uz budućnost. Uz tezu da samo "ono, što se djetetu od djetinstva u srdce usadi, i što čovjek od djetinjstva ponese

u muževnu svoju dob, ostaje stalno" (Filipović 1858a: 60), a nasuprot svojim prethodnicima te pokojim suvremenicima "koji misle, da su utisci i učinci prvih godina neznatni, prolazni" (s. n. 1869a: 203), kulturni su pregaoci poput Filipovića u drugoj polovici 19. stoljeća smatrali kako "su prvi utisci u djetinjem srcu i umu učinjeni najduži i najstalniji" (s. n. 1869a: 203). Teza je bila da: "djetinjem ćustvovanju se sve upili; svaki obraz, svaki zvuk (glas), svaka spodoba upliva na slikovnu i lagodnu svetost nutarnjih ćuvstva djetinjih i ostavlja utisak, kojeg baš uvijek i odmah nezamietimo" (Hajdenjak 1872: 307-308).[75] Polazeći od tada nipošto općeprihvaćene pretpostavke da su čuvstva odraslih već "razvijena; a imaju već i svoj pravac", pa "nova ne mogu nikako nuz stara da se čvrsto uvriežе i ukorene" (Filipović 1858a: 60), oni su, riječju, usmjeravali svoje djelovanje na onaj dio populacije za koji su držali da će dugoročno imati veći utjecaj.

No starija djeca i mladi nisu bili jedini ciljani čitatelji *Bosiljka*. U suglasju s već spomenutom i tijekom cijelog 19. stoljeća aktualnom praksom istodobnog obraćanja i djeci i odraslima, odnosno idejom da se dječji čitatelj ne razlikuje od odraslog, *Bosiljak* je u već spomenutom uvodniku uz djecu apostrofirao i "sve prijatelje mladeži", u smislu učitelja i kateheta, ali i "sám puk" (Filipović 1864a: 2). Učitelji i katehete apostrofirali su se pritom pod pretpostavkom da će im čitanje *Bosiljka* pomoći u njihovom profesionalnom radu, dok se "sám puk" među naslovljenicima *Bosiljka* našao jer se on "u umnom pogledu takodjer mladeži pribrojiti može" (Filipović 1864a: 2).

Pozivi na pretplatu za sljedeća godišta pokazuju da je orijentacija *Bosiljka* na dvojne, dobno nediferencirane dječje-pučko čitatelje bila stalno mjesto tog, dakle samo uvjetno, hrvatskog dječjeg časopisa.

"Naš program ostaje isti, koji i ovoga tečaja bijaše ; na njegovim temeljima nastojat ćemo, da i nadalje medju omladinom i púkom širimo i kriepimo kršćansku prosvjetu, narodnu sviest i gradjanske vrline" (s. n. 1865g), isticalo se u pozivu na pretplatu za drugo godište. Slično tomu, u pozivu na pretplatu za treće godište naglašavalo se kako će časopis nastojati "da bude nesamo zanimiv za omladinu, nego takodjer mio i drag svakomu misaonu rodoljubu" (Hartmán i Filipović 1866: 367-368).

U skladu s ovim opetovanim najavama *Bosiljak* je objavljivao pretežno tekstove koji su se istodobno obraćali i neobrazovanim odraslima,

i gimnazijalcima i osnovnoškolskoj djeci. Iznimka su bili tek informativni prilozi okupljeni u rubrici "Sitnice" usmjereni na odrasle čitatelje (prije "prijatelje mladeži" nego "sám puk") te manji broj priča i pjesama, od kojih su neke bile izrijekom namijenjene "za djecu" (npr. s. n. 1865h) i "za malu djecu" (npr. s. n. 1866b). Ideološki i stilski, a ne tek podnaslovno, te su pjesme i priče rani izdanci u narednim desetljećima dominantnog shvaćanja dječje književnosti kao isključivo djeci prilagođene literature. One ujedno sugeriraju da se dvojna dječje-odrasla orijentacija *Bosiljka* temeljila na informiranom izboru, a ne pukoj slučajnosti uvjetovanoj, recimo, neznanjem ili nestašicom tekstova koji bi bili orijentirani isključivo na djecu. *Bosiljak* je osim djece i njihovih učitelja i odgojitelja, apostrofirao i neobrazovane odrasle, "sám puk" u težnji za što bržom i masovnijom edukacijom stanovništva, a u osloncu na već u uvodu izneseno shvaćanje prema kojem su "mladež (školska populacija) i neobrazovani narod na sličnoj intelektualnoj razini", kako je to u vezi s *Bosiljkom* prva primijetila Štefka Batinić (2005: 39; usp. i Batinić 2004: 34-35).

Negativne predaje – drugi dio

Uvid da se *Bosiljak* istodobno obraćao dječjim i pučkim čitateljima kao da otežava, umjesto da olakšava, odgovor na pitanje otkud u tom časopisu bajke s vampiricama i okrutnim vilama, nad kojima su se zgražale generacije proučavatelja hrvatske dječje književnosti.

Zar nije dvostruki dječje-pučki čitatelj *Bosiljka* trebao biti dodatni motiv da se spomenuta i njima slična bića u tom časopisu ni ne pojave?

Kao što je to već istaknuto u poglavljima o povijesti čitanja i slušanja, od dječjeg se segmenta dječje-odraslog slušateljsko-čitateljskog para tijekom cijelog dugog 19. stoljeća očekivalo naime potiranje, a ne promicanje priča o nadnaravnim bićima i pojavama. Negativne predaje i priče koje su se u 19. stoljeću objavljivale u školskim udžbenicima te dječjim časopisima i knjigama trebale su, podsjećam, djecu učiniti otpornima, a u konačnici i potpuno nezainteresiranima za tu vrstu

likova. Nešto ambiciozniji izdanci žanra poticali su štoviše djecu i na prosvjetiteljsko djelovanje sugerirajući im da "svojim roditeljom i kućanom lěpo" razlože što su u školi naučili o tome "što je to, kad babe pripovědaju: da su vile něgdě na razkèršću kolo igrale, da u ovoj ili onoj kući obnoć lupa, i vukodlak hodan, da je ovaj ili onaj izašao pod večer na smetlište, i od vilah nagrajsao, i tako dalje" (bilješka u Schmid 1848: 25).

Vampirice i okrutne vile iz *Bosiljka* to više začuđuju ako se uzme u obzir da su se vampiri, vile i slična bića i u tom časopisu izravno i ustrajno problematizirala, demistificirala, kritizirala ili barem neutralizirala. Već je naime u prvom broju *Bosiljka* objavljena negativna predaja o putniku koji je u šumi umalo stradao bježeći pred *ognjenim strašilom*, ustvari čovjekom koji je ponio sa "sobom ugaricu, i da mu se ova neugasne, mahao [...] s njom amo tamo" (s. n. 1865a: 14).[76] U istom godištu tiskana je i priča o domaćici koja se, obilazeći prema savjetu pustinjaka po cijelom imanju s navodno čarobnim sandučićem, aktivno uključila u gospodarstvo i time ga unaprijedila (Stojanović 1865: 216), kao i priča "Djak kao sablast" (s. n. 1865e) o postolaru kojega su đaci nagovorili da probdije noć uz njihova navodno mrtvog druga.

Vjerovanja i pričanja o nadnaravnom u *Bosiljku* se nisu demistificirala samo negativnim predajama te (kao u slučaju priče o "čudotvornom" sandučiću ili "oživjelom" mrtvacu) negativnim predajama s elementima poučne priče. I historijske su pripovijesti u *Bosiljku* u skladu sa zakonitostima tog žanra (Sertić 1970: 181-191) istodobno romantičarski idealizirale i kritizirale prošlost i tradicijsku kulturu. Uokvirujući ili premrežavajući središnju priču prosvjetiteljskim odlomcima, poukom i/li racionalističkim razmatranjima, historijske pripovijesti u *Bosiljku* su paralelno uzdizale i kudile pučke tradicije. Kroz historijsku pripovijest o seoskoj djevojci Cili koja je pogrešno "prepoznata" kao zla *vila čarovnica* (Fabković 1868) u *Bosiljku* su se tako iznosile posve konkretne i zastrašujuće posljedice vjerovanja u vile i nadnaravno općenito. U *izvornici* "Posljednji pogan" nizali su se pak pozivi da se iz pučkih tradicija "odstrani i iztrebi sve, što po praznovierstvu i prostoti zaudara" (M. K–k. 1866a: 306).

Pučke predodžbe o nadnaravnom u *Bosiljku* su se – osim u formi negativnih predaja, poučnih priča i historijskih pripovijesti – potirale,

doduše samo iznimno i u formi bajke. Pritom mislim na bajku "Smrt usudah", prema kojoj "oko deset satih nahrupiše sbiljam usude u sobu liepog Ive, i golima mačevima navališe na njega, te bi ga bile doista i umorile, da se vjerenica njegova u obranu za njeg nepostavì. Kao lavica razjarena skoči ona na usude, ljubav joj snagu postostruči, i iza oštra kreševa nadvlada usude, koje sve tri glavom zaglaviše" (Filipović 1864b: 72). Time se ne samo "skrajči sudba liepog Ive" koji je "mnoge godine iza tog živio, i liep porod izrodio", nego i "usudam pako bijaše to posljednje sudovanje; od tog bo im doba nesta i traga i glasa" (Filipović 1864b: 72). Otada "narod", prema predajnom gestom formuliranom prosvjetiteljskom zaključku ove bajke koji je u suprotnosti s etnografskim uvidima iz 19. stoljeća, usude "samo po imenu spominje i pripovieda, kako su njegda bile, i udesom ljudskim ravnale" (Filipović 1864b: 72).[77]

Nastavljajući se na praksu potiranja pučkih vjerovanja i pripovijedanja u pripovjednom, fabulativnom obliku koju su ustanovili još udžbenici za početnu obuku u čitanju i pisanju s početka 19. stoljeća, *Bosiljak* je dakle pomoću negativnih predaja, poučnih priča, historijskih pripovijesti i bajki demistificirao, problematizirao ili neutralizirao priče koje su se samo površinski razlikovale od bajki s povampirenim djevojkama i okrutnim vilama. U tom su smjeru još revnije, premda u manjem opsegu, nastojali i nefikcionalni prilozi *Bosiljka*: tzv. *poučni članci*. Jedan od njih je tako nakon iscrpnoga komparativnoga pregleda naziva kojim se u slavenskim i drugim jezicima opisuje "umrivši čovjek, u koga poslije 40 danah nečastivi unidje", a zatim i osvrta na fiziološke značajke šišmiša vampira koji "živi u južnoj Americi, pa sbilja spavajućim ljudem a i zvjeradi pije krv često i do funte", kao i sinteze slavenskih vjerovanja vezanih uz vukodlake te konačno i zapisa odgovarajućih usmenih pjesama, u zaključku bez dodatnih objašnjenja izricao nadu da će "ovog praznovierja [...] uz nastojanje revnih svećenikah i marljivih učiteljah, koji su se svojski primili prosvjete svoga naroda [...] skoro posve nestati" (s. n. 1866c: 314-316).

U antitetički strukturiranom članku o vukodlacima u kojem se "narodno znanje" o vukodlacima sumiralo i progonilo, te donekle i u negativnim predajama, romantičarsko-prosvjetiteljskim povijesnim pripovijestima ili bajkama poentiranim u stilu predaja jasno se razabire težnja za istodobnim bilježenjem i potiranjem izdanaka tradicijske

kulture. Ona nije bila ograničena samo na pojedine priloge *Bosiljka*, nego ga je prožimala u cijelosti te je taj časopis u istom godištu čitatelja pozivao da "po narodu malo zagusti, te pabirkuje narodno zlato, štono ga posvuda dosta imade, kao što su: narodne poslovice, pripoviesti, pjesme, rieči i običaji" (M. K–k. 1866b: 349), ali i da što prije odbaci pogled na svijet koji je inherentan narodnom zlatu (usp. s. n. 1866c). Pritom ovaj dvojni, istodobno kritičan i udivljen odnos *Bosiljka* prema tradicijskoj kulturi i folkloru, nije bio specifikum *Bosiljka*. Dapače, i tadašnja je etnologija kroz "prosvjetiteljsko-romantičarsku neodlučnost" od naroda očekivala da istodobno gubi "svoj magijski tip mišljenja" prihvaćajući se "racionalnosti (i motike)", ali i konzervira "praznovjerje kao 'vezu s religioznim vjerovanjima naših predaka'" (Lass prema Prica 2001: 98).

Modernizacija i integracija: slavensko, južnoslavensko i hrvatsko

Između prosvjetiteljstva i romantizma razapeta poetika samog *Bosiljka*, kao i u njemu uključenih priloga izrasla je iz – terminima gospodarske i političke povijesti – susreta modernizacijskih i nacionalno integracijskih uporaba tzv. narodne kulture. S jedne su se strane čitatelji *Bosiljka* pod paskom modernizacijskih imperativa usmjeravali prema odbacivanju tradicijskih vjerovanja i priča, jer "narod" koji "svoje vitalne interese prepušta nadnaravnim silama, taj nije za napredak, tamo je napredak u korijenu podsječen" (Klobučar 1893: 455).[78] S druge strane ti su se isti čitatelji pomoću istih vjerovanja i priča poticali na integraciju na besklasnoj, (nad)nacionalnoj osnovi.

Kratke vijesti i komentari koje je *Bosiljak* redovito objavljivao u rubrici "Sitnice" pozivale su čitatelje iz broja u broj na jačanje unutrašnje sloge Hrvata, ujedinjenje južnoslavenskih naroda, ponajprije Hrvata i Srba, povezivanje s drugim slavenskim narodima u Monarhiji, ali i šire i sl. U kontekstu "Sitnica" čak su i obavijesti o događanjima, knjigama i udruženjima, ako i nisu bile popraćene izravnim agitacijskim iskazima,

tkale nacionalne i integracijske veze različitih razina. U tekstovima *Bosiljka* se naime, kako se to u literaturi ističe za tekstove iz tog razdoblja općenito, istodobno zastupalo više često različitih ideologija i iskazivalo "više razina svijesti i 'osjećaja' o pripadnosti [...]: i hrvatstvu i ilirstvu i južnoslavenstvu i slavenstvu i austroslavizmu i slovinstvu i regionalnom svijetu unutar pojedinih pokrajina (ili Dalmaciji ili Slavoniji ili Hrvatskoj) itd." (Korunić 2006: 25).

Južnoslavensko ujedinjenje u *Bosiljku* se osim u "Sitnicama" promicalo i u člancima o jeziku i kulturi (usp. npr. Filipović 1868; Ljubinko 1868), ali i u tzv. *narodnim pjesmama* koje su gotovo sve odreda bile preuzete iz repertoara južnoslavenskih naroda. Podsjećajući čitatelje na navodne povijesne događaje, junačke pobjede i teška stradanja opjevana u korpusu o Kraljeviću Marku, Mijatu arambaši, Vojvodiću Janku, Vuku Crnogorcu i drugima, epske pjesme *Bosiljka* su u osloncu na cikličku sliku povijesti podupirale na drugim razinama artikuliranu ideju južnoslavenskog ujedinjenja. Interpretirajući prošlost kao niz junačkih okršaja s Turcima i Mlečanima, te su pjesme, na osnovi ideje o zajedničkom neprijatelju i ideje o kulturnoj bliskosti ili istovjetnosti usmene epike svih južnoslavenskih naroda, gradile simboličku osnovicu jugoslavenske (u Filipovićevoj terminologiji srpske) nacije.[79]

Već spomenuti prilozi *Bosiljka*, ali i oni o kojima će tek biti riječi, promicali su tada u znatnom dijelu hrvatske inteligencije nanovo aktualizirane, no u osnovi nikad u potpunosti napuštene ilirske ideje o južnoslavenskom, ali i slavenskom jedinstvu (usp. Banac 1995: 70). Štoviše, koncepcijski i ideološki *Bosiljak* se uklapao u hrvatske časopise nakon apsolutizma koji su, kako je to formulirao Milorad Živančević (1975: 42), čuvali duh preporodne književnosti. Kao i u Kraljevićevu *Slavoncu* (1863-1865) (usp. Detoni Dujmić 2003: 10), i *Bosiljkom* je dominirala slavenska orijentacija i nadahnuće preporodnom tradicijom.[80]

Osim u brojnim prilozima "Sitnica", slavensko se zajedništvo u *Bosiljku* zagovaralo i elaboriralo u povijesnim člancima (usp. Krstić 1864: 42; Mařik 1865: 251), etnografskim studijama (usp. s. n. 1866c), budničarskim tekstovima (usp. npr. s. n. 1865d) i sl. Primjerice, čitatelje *Bosiljka* uvodilo se u povijest Hrvatske kroz povijest Slavena koji su "po svom općenitom koljenu i prvobitnom porieklu jedan narod, ali imade više granah tog naroda, [...] pa su i Hrvati dio ogromnoga naroda Slavjanskoga" (Mařik 1865: 251).[81] Već spomenutim člankom o

vukodlacima (s. n. 1866c) koji je povezivao različita imena i vjerovanja slavenskih naroda, čitatelji su se također, premda nešto apstraktnije, upućivali u sveslavensku ideju. Nabrajajući nazive za vukodlake, markirajući njihovu geografsku rasprostranjenost, donoseći priče i pjesme o njima, kao i pripadne im običaje i vjerovanja, spomenuti je članak u maniri, kako je Ivan Lozica naziva, kulturne forenzike (2007: 140), a u osloncu na autoritet povijesno-etnološke argumentacije, udruživao prežitke nekadašnjeg slavenskog kulturnog jedinstva u jedinstvenu cjelinu. Pregledom danas fenotipski različitih artikulacija nekoć tobože jedinstvenog fenomena, taj je članak čitateljima podastirao primjere koji navodno posvjedočuju da je nekoć postojalo "veliko slavensko pleme, koje je udes nadaleko i naširoko razkomadao" i koje "imade još od starih vremenah baštinu od otacah svojih" od koje "baštinismo mi Slaveni puno mila i krasna" (s. n. 1866c: 313-314).

Treba naglasiti da pozivi na slavensko zajedništvo za razliku od poziva na južnoslavensko ujedinjenje u *Bosiljku*, kao i općenito u tom razdoblju, uglavnom nisu imali nacionalno-integracijsku dimenziju. Kao i drugdje, ideja slavenskoga zajedništva i u *Bosiljku* se temeljila naime ponajprije na "predodžbi o izgubljenom slavenskom jedinstvu i viziji obnovljenog jedinstva na višoj razini, prije svega međusobnim približavanjem slavenskih 'plemena' na kulturnom planu, napose u jeziku i latiničkoj (odnosno ćiriličkoj) grafiji" (Stančić 1997: 65-66). U skladu s tada vrlo dobro poznatim pojmom slavenske uzajamnosti Jana Kollara, pozivanje na slavenske veze, porijeklo i duh bilo je u funkciji isticanja "slavenske veličine i narodnosne jedinstvenosti" (Macan 1995: 134), odnosno stvaranja "*zajedništva* u osjećaju i kulturi" (Korunić 1989: 25), no ne i nacionalne države.

Kao i u drugim publikacijama tog vremena, slavensko se zajedništvo i u *Bosiljku* nerijetko promicalo u osloncu na primjere ili ideju usmene ili, kako se tada nazivala, narodne književnosti. Polazište je pritom bila herderovska vizija narodnoga pjesništva kao najpreciznijeg i najuzvišenijeg izraza duha jednog naroda (usp. Cocchiara 1984: 217) ili, nešto preciznije, vikoovsko shvaćanje usmenih priča kao šifrirane nacionalne povijesti (usp. Wilson 1973: 825). Danas su u širim krugovima možda najpoznatiji zastupnici tog pristupa Jacob i Wilhelm Grimm koji su objedinjujući Herderovo i Vicovo povezivanja naroda i narodnog pjesništva doktrinom prežitaka, razrađivali i promicali tezu

o narodnim pričama kao kulturnoj riznici pojedinih naroda i ishodištu nacionalnih književnosti (prema Neumann 2001: 26). Vrijednost svojih zbirki oni su vidjeli i "u tome što su nam sačuvale vjerovanja drevnih germanskih naroda i pretvorila ih u poeziju" (Cocchiara 1984: 287; usp. npr. Holbek 1987: 221). Za Grimmove su priče koje su bilježili, a ustvari pomno uređivali (usp. npr. Briggs 1993; Röllke 1989), bile ostaci pradavnih mitova koji su – poslužit ću se riječima kojima Anthony D. Smith (1991: 12) opisuje proces oblikovanja tzv. etničkih nacija općenito – potkrepljivali i kristalizirali ideju jedinstvene nacije.

Za priču o *Bosiljku* i njegovim bajkama važno je istaknuti da je herderovsko shvaćanje narodnoga pjesništva kao najpreciznijeg i najuzvišenijeg izraza duha jednoga naroda već početkom 19. stoljeća imalo, kako to iscrpno elaborira Maja Bošković-Stulli (1978: 279-286), i u nas zapaženu recepciju, dok je tumačenje i bilježenje usmenih pjesama i priča u nacionalno-rekonstrukcijskom ključu prevladavalo tijekom cijeloga 19. stoljeća i među hrvatskim znanstvenicima. Stanko Vraz, Ivan Kukuljević Sakcinski, Matija Valjavec, Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Natko Nodilo (usp. Bošković-Stulli 2006: 95-102 i 121-123) također su – Jagić doduše samo u početnim dijelovima svoje *Historije književnosti* (usp. Bošković-Stulli 1984: 119-120), a Nodilo samo s polemičkim naglascima (usp. Marjanić 2002: 21-22) – slijedom doslovnih ili modificiranih teza braće Grimm usmene priče doživljavali kao arheološke nalaze jedne pradavne zajedničke slavenske kulture, a time i kao kompetentan izvor za, kako je to formulirao Vraz, *slovinsko bajoslovje* (prema Bošković-Stulli 2006: 95). Ili riječima Račkoga: "Jedini pravi put, koji znanost može preporučiti do slovjenske mythologije je onaj, da se bajoslovje pojedinih slovjenskih plemena rekonstruira na pučkih pripovestih, pjesmah i običajih, kakono su se bud dosad sačuvali u narodu, bud ostadoše nam pobilježeni u starih pisaca" (prema Valjavec 1865: 52).

Shvaćanje narodnih priča kao prežitaka *slovjenske mythologije* s nacionalno integracijskim učinkom sredinom 19. stoljeća u nas je bilo rašireno i izvan uskih krugova intelektualnih elita. Tako ni rečenica da "skoro svaki narod imade svoje posebno pričoslovje, i to čim živahnije domašenje i fantazija, tim su i krasnije prilike, iz kojih dakako značaj naroda upoznati možemo" (s. n. 1861: s. p.) nije objavljena 1861. godine u nekom od stručnih časopisa, nego u anonimnom članku iz

Glasonoše: ilustrovanom časopisu za zabavu, pouku, politiku i narodno gospodarstvo.

Utoliko ne čudi da su i u samom *Bosiljku* objavljena dva *poučna članka* koja su, najblaže rečeno, tzv. *narodnu književnost* izravno interpretirali kao izraz narodnog duha. Jedan koji je u osloncu na tu argumentaciju pozivao na skupljanje *narodnog blaga* (s. n. 1865d). I drugi, koji je o *divnim pjesmama, čarobnim bajkama i umnim poslovicama* pisao kao o dokazu, terminima članka, *naravnog patriotizma prostog puka* (Filipović 1868: 148). Tumačeći usmenu književnost kao dokaz da je i u puku raširena ljubav "prema rodu i domu", taj je članak domoljublje promovirao iz osjećaja vezanog uz specifične društvene i povijesne okolnosti u jedan od "temeljnih zakona, koje Bog u svoju narav postavi, da se ona po njih uzdržaje, razvija i usavršava" (Filipović 1868: 148).

Shvaćanje usmenih priča i šire folklora kao izraza nacionalnointegracijske osnove društva, repozitorija nacionalnog duha i naturalizirajućeg elementa nacije u *Bosiljku* se vrlo dobro iščitava i iz prezentacije *narodnih priča* u tom časopisu. Sve priče koje su u *Bosiljku* bile označene kao narodne, uz iznimku skupine "orijentalnih" (perzijskih, indijskih, arapskih, istočnih i sl.) priča,[82] u paratekstu su naime ujedno bile eksplicitno kontekstualizirane i kao slavenske ili pojedinog slavenskog naroda. Za razliku od "orijentalnih" priča objavljenih u *Bosiljku* koje su se nastavljale na pučkoknjiževnu praksu objavljivanja usmenih priča s naglaskom na njihovoj zabavnoj, ponekad i poučnoj funkciji (usp. Bošković-Stulli 2006: 91-92; Zečević 1978: 74-77), "slavenske" priče *Bosiljka* slijedile su forenzički i prema nacionalnoj mobilizaciji usmjeren pristup usmenim pričama koji se sredinom 19. stoljeća artikulirao i kroz pojavu prvih nacionalnih zbirki usmenih priča.[83] Temeljem poetike "različite istosti", primijenjene i u već spomenutom članku o vukodlacima, one su distribuirale deklarativno međuslavenske, a ustvari najčešće međunarodno poznate sižee. U podnaslovima označene kao samo *narodne, češke, ruske, maloruske, poljske*, ili općenito *slavenske*, narodne priče objavljene u *Bosiljku* oblikovale su i zagovarale slavensko kulturno zajedništvo.[84] Nasuprot epici koja je, kako je već spomenuto, čitatelje *Bosiljka* trebala podsjećati, između ostaloga, i na navodne povijesne događaje, junačke pobjede i teška stradanja južnoslavenskih "plemena", te su priče oprimjeravale da su Slaveni "po svom općenitom koljenu i prvobitnom porieklu jedan narod, ali imade više granah tog naroda" (Mařik 1865: 251). Nešto preciznije, utjelovljujući već spomenuti rascjep između južnoslavenske i sveslavenske orijentacije *Bosiljka* s jedne strane te s druge rascjep između navodne **povijesnosti usmene epike** i **prapovijesnosti usmenih priča**, usmene priče objavljene u *Bosiljku* promicale su sveslavensko jedinstvo, a pjesme južnoslavensko.

Narodne su se priče u *Bosiljku* samo iznimno objavljivale u didaktične svrhe u užem, prosvjetiteljskom smislu.[85] Naglašena didaktična funkcija se osim u tek pokojoj "orijentalnoj" priči i još rjeđe slavenskoj narodnoj priči (usp. npr. J. R. 1867; Vončina 1867), naslućuje možda jedino u bajci "Smrt usudah". No nacionalnointegracijskim likovima i sižeima poput onih iz bajke "Smrti usudah" nije bilo nužno ovladati predajnom gestom kako bi se udovoljilo dvoglavoj romantičarsko-prosvjetiteljskoj orijentaciji *Bosiljka*. Budući da se radilo o bajci, usude se moglo neutralizirati i bez napomene kako ih narod otkad ih je Ivina vjerenica usmrtila "samo po imenu spominje i pripovieda, kako su njegda bile i udesom ljudskim ravnale" (Filipović 1864b: 72).

Bajke naime s jedne strane od svojih čitatelja iz devetnaestog stoljeća nisu zahtijevale – barem ne doslovnu – vjeru u istinitost ispripovijedanoga (Ranke prema Biti 1981: 41 i prema Bošković-Stulli 1983: 121), dok su s druge prema tada uvriježenom mišljenju "oživljavale" ostatke pradavnog sustava vjerovanja. Upravo stoga je i tom žanru, koji samo ako se čita u mitologijskom ključu može imati svoju referencu na zbilju, a i tada samo na njegov pradavni ogranak, posve razumljivo pripadalo čak dvanaest od ukupno osamnaest priča, deklarativno narodnih slavenskih, slavenskih naroda ili jednostavno narodnih, objavljenih u *Bosiljku*.[86]

Po svemu sudeći, bajke su se u *Bosiljku* preferirale u odnosu na druge usmene prozne žanrove u suglasju s i tada aktualnim shvaćanjem kako se radi o izmišljenim, besmislenim i nevjerojatnim kazivanjima (usp. Bošković-Stulli 1983: 115), pomoću kojih se ideje slavenskog zajedništva mogu širiti bez opasnosti od širenja krivovjerja.

U dosluhu s predodžbom bajke kao integracijskog čimbenika i promicatelja slavenskog zajedništva te u osloncu na shvaćanje dječjega čitatelja kao identičnog s pučkim i utoliko nezačuđenim čudesima bajke, bajka se u *Bosiljku* prometnula u žanr kojim su se, kako se

pretpostavljalo, za nacionalnu integraciju bitne pučke tradicije distribuirale bezopasno po modernizacijske procese.

Formulni završeci bajki objavljenih u *Bosiljku* kojima se nerijetko (ponekad i usporedno) sugeriralo njihovo usmeno porijeklo (usp. npr. Šimončić 1865: 303; Stojanović 1866a: 199), kao i njihova nevjerodostojnost (usp. npr. s. n. 1865c: 6; Marjanović 1866: 32), k tomu su zajedno s proturječnostima karakterističnim za usmeno pripovijedanje ili za izdanja koja su se čitala naglas (Velay-Vallantin 1989; usp. npr. Filipović 1864b; Marjanović 1866; s. n. 1865c), jamčili u pogledu nacionalne integracije presudnu autentičnost te s procesima modernizacije jedino kompatibilnu svijest o fikcionalnosti, izmišljenosti prezentiranih sadržaja. Uokvireni u bajke, okrutne i zle vile (Marjanović 1866; Filipović 1864b; R. St. 1867) i povampirene kraljevne (Šimončić 1865), ali i pedalj (s. n. 1865c; Stojanović 1866a) i snježni ljudi (I. R. 1867), sunčeva, mjesečeva i vjetrova majka (Filipović 1864b), zatim divovi (Ž. F–ć. 1867) i poznavatelji "nemuštoga jezika" (Stojanović 1867a) u *Bosiljku* su mogli funkcionirati kao integracijski poticajni, no svjetonazorski neobvezujući, folklorni elementi.

Utoliko se – za razliku od primjerice tiskanih obrada bajkovite legende o Genovevi iz prve polovice 19. stoljeća u kojima su se nadnaravne sekvence u skladu s prosvjetiteljsko-teološkim imperativima neutralizirale i nadomještale "objašnjenjima koja, ruku na srce, nisu nimalo realnija, no barem nisu rezultat djelovanja nadnaravnoga" (Majhut 1999: 137) – nadnaravno u romantičarsko-prosvjetiteljskoj (modernizacijsko-integracijskoj) matrici *Bosiljka*, a u kontekstu bajki, ne samo toleriralo, nego i preferiralo.

7. Bajka i pouka: dijete – učenik

"Sprvine gledali me ti mali svatovi nekakako čudno [...],
a još većma čuđahu se ne videći u mojoj ruci ni šibe ni palice.
Mimored načula sam kako su djeca među sobom šaptala:
– To je posve nova škola, gdje se ne bije i ne tuče, kako to
gospodin Šilić zna. – Sprvine dolazila su mi djeca namnogo
neprana i nepočešljana, što je po svoj prilici ondje običaj bio.
Nu ja sam tu nečistu navadu skoro uklonila, ne silom već
milom, pričajući dječici o čistoći i zdravlju,
sve u formi malih pripovječica."
(Šenoa 1980b: 274)

S gašenjem *Bosiljka* 1868. godine bajke su nakratko potpuno iščeznule iz hrvatske dječje književnosti. Vratile su joj se 1873. godine s obnovljenom časopisnom produkcijom, napose časopisom *Smilje* (1873-1945) koji se za razliku od *Bosiljka* obraćao isključivo djeci. Sve do 1879. godine kada iz tiska izlazi Stojanovićeva zbirka narodnih priča i prvi niz hrvatskih dječjih slikovnica, *Smilje* je bilo, kao svojedobno i *Bosiljak*, jedina publikacija hrvatske dječje književnosti u kojoj su se, makar i rubno, objavljivale bajke. Ostali hrvatski dječji časopisi i knjige naime sve do početka 1880-ih ili nisu objavljivali bajke ili mi o tome danas nemamo izravne potvrde. *Zlatni orasi* (1870-1871) u svih šest brojeva koliko su izlazili nisu objavili niti jednu bajku, pa čak ni priču u Crnkovićevu smislu, a o žanrovskoj strukturi prvog niza časopisa *Bršljan* (1873-1876) može se tek nagađati budući da je on gotovo u cijelosti izgubljen. Od dvanest svezaka časopisa *Bršljan*, koliko ih je tiskano u prvom nizu (1873-1876), danas je dostupan samo treći (*Nacionalna i sveučilišna knjižnica* u Zagrebu). Primjerci prvog niza koji su se čuvali

u *Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine* uništeni su za opsade Sarajeva u 1990-ima. Sadržaj pojedinih svezaka prvoga niza može se, međutim, rekonstruirati temeljem književnih obavijesti što su paralelno s *Bršljanom* izlazile u pedagoškom časopisu *Školski prijatelj*. Prema tom izvoru 1875. u petom svesku *Bršljana* objavljena je "Crvena kapica (sa slikom)", a u šestom "'Tri goluba': slovenska narodna od T." Naslov "Bratac i sestrica" iz drugoga broja (1873) mogao se, sudeći po uporabama tog naslova u drugim publikacijama za djecu, odnositi na varijantu bajke o bratu i sestri koje su roditelji ostavili u šumi (usp. npr. Ivkanec 1890), ali i na realističnu ćudorednu pripovijetku (usp. npr. Scopolli-Blasi 1885; Varjačić 1877: 126-133).

Bajke se dakle ni u 1870-im godinama, kojima je posvećeno ovo poglavlje, nisu bezrezervno doživljavale kao dječji žanr. U tom su desetljeću, ali i općenito drugoj polovici 19. stoljeća, neprikosnoveni žanr hrvatske dječje književnosti bile ćudoredne pripovijetke. Njihov privilegirani položaj u hrvatskoj dječjoj književnosti druge polovice 19. stoljeća ističu svi pregledi povijesti hrvatske dječje književnosti, od najstarijih do novijih i najnovijih.[87]

Premda suvremeno čitateljsko iskustvo, pa čak i raskorak između ćudorednih pripovijedaka kao dominantnog i bajki kao rubnog žanra, sugerira suprotno, bajke objavljene u *Smilju* tijekom 1870-ih nisu bile suprotstavljene ćudorednim pripovijetkama i drugim poučnim žanrovima u širem smislu. Upravo suprotno, one su se u tom desetljeću s njima prožimale na najrazličitije načine, među kojima je, iz današnje perspektive, svakako najneočekivaniji životopis Petra Preradovića (I. T. 1874) objavljen u *Smilju* 1874. godine u kojem su se Preradovićevi vojni, politički i književni uspjesi prožimali s bajkom, povijesnom predajom, uspavankom i dr. Kao da se radi o Trnoružici, Preradoviću su vile po rođenju prorekle sudbinu, a predaje o Zrinskima i Kraljeviću Marku odredile životni put.

Kompleksan odnos bajki i ćudorednih pripovijedaka, o kojem će biti više riječi u nastavku, podsjeća da "nije moguće proučavanje izdvojenih žanrova bez znakova onog žanrovskog sustava s kojim se oni suodnose" (Tinjanov 1998: 36). Kao što "Tolstojev povijesni roman nije u suodnosu sa Zagoskinovim povijesnim romanom, već s njemu suvremenom prozom" (1998: 36), tako ni bajke *Smilja* nisu u suodnosu s bajkama *Bosiljka*, nego s njima suvremenom prozom.

Suodnos bajki *Smilja* i *Bosiljka* podsjeća k tomu i na povijesnu promjenjivost pojma poučne literature. Upravo zato što je pojam pouke nekoć imao drugačiji opseg nego danas, engleska je dječja književnica Sarah Trimmer knjige koje je sredinom 18. stoljeća čitala kao dijete – a radilo se, uz iznimku Perraultovih bajki, koje je vjerojatno čitala u nekoj nedječjoj, petparačkoj (engl. *chapbook*) varijanti, sve odreda o eksplicitno visoko didaktičnim tekstovima – nazvala "bezopasnima", ali ipak usmjerenijima na "zabavljanje mašte, nego na oplemenjivanje duše i usavršavanje razuma" (prema Summerfield 1984: 196).[88] Slično tomu, za suvremenoga hrvatskog čitatelja neopterećenog poviješću dječje književnosti, a zbog prijevodne oskudice i revizionističkih feminističkih preradba kanonskih primjeraka žanra (usp. Zipes 1991: 170-194), poznata bajka *Ljepotica i zvijer* sve je prije nego li didaktična literatura. No varijanta s kojom on – posredstvom filma, kazališta i popularnoga tiska – povezuje ovu bajku, objavljena je davne 1756. godine kako bi u zabavnoj formi djevojčice/djevojke poučavala vrijednostima kao što su skromnost, pouzdanost i strpljivost. U njezinom je izvorniku Ljepotica požrtvovana, skromna, iskrena i širokogrudna mlada dama koja "obaviv svoj kućni posao, čitaše poučne i koristne knjige" i koja "podupiraše uviek uboge i bijaše s ubogimi ljudmi i prijazna, učtiva i nježna" (Tomić 1887: 48-49). Osim karakterizacijom likova i zapletom, varijanta Leprince de Beaumont u poučnu literaturu se svrstava i završnim metanarativnim okvirom, odnosno, bajci pridodanim dijalogom što se zapodjenuo, terminima Gérarda Genetta (prema Rimmon-Kenan 1989: 90-92), između njezina intradijegetičkoga heterodijegetičkog pripovjedača (odgojiteljice) i adresata (štićenica), prema kojem ova bajka svoje slušatelje, kroz, dakako, Ljepotičin primjer, poučava kako se čovjek "priuči rugobi, ali nikada zlobi. Ne treba se uznemiriti ako smo neugodna lica, nego treba nastojati da smo dobra i milosrdna srdca" (Tomić 1887: 69). Ili kako "ova poviest uči [...], kako je čovjek opak, kad je nenavidan; to je najgorja pogrieška" (Tomić 1887: 69). Slično tomu, ni Grimmovi nisu svojim *Dječjim i kućnim bajkama*, kako to ističu u predgovoru drugoga izdanja, željeli "učiniti uslugu samo pjesništvu i mitologiji; namjera nam je bila da samo pjesništvo, koje je u tim djelima živo, zaokupi i raduje sve one koje može radovati; znači – da također bude i odgojno štivo" (Grimm 1979: XVI). Potaknuti ovom, ali i drugim, danas uglavnom zaboravljenim, a promicanju vrlina podjednako posvećenim bajkama zbirke *Le magasin des enfants*

(1757) Jeanne-Marie Leprince de Beaumont – u nas prevedene bez uputnice na izvornik koncem 19. stoljeća pod slobodnim, ali sasvim prihvatljivim naslovom *Sielo za zabavu i pouku* (usp. Tomić 1887; 1889; 1892) – istraživači francuske i engleske dječje književnosti (usp. npr. Wanning Harries 2003: 89) upozoravaju da bajke i poučne priče nisu, kako se to iz današnje perspektive može činiti, oduvijek bile suprotstavljeni žanrovi. Ili, na drugoj razini, da je povijest bajke kao žanra dječje književnosti od njezinih početaka nerazdruživa od ideje poduke zabavom – od posthumno objavljenih didaktičnih bajki opata Françoisa Fénelona, preko spomenutih bajki Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, bajki braće Grimm i dalje.

Primjer, pouka i zabava

Uspjeh ćudoredne pripovijetke vezan je prije svega uz okolnost da su se u hrvatskoj dječjoj književnosti druge polovice 19. stoljeća umjesto isključivo poučnih ili isključivo zabavnih tekstova osobito cijenili zabavno-poučni ili poučno-zabavni tekstovi, odnosno tekstovi s ugodnom poukom (usp. npr. Filipović 1855: 126; Filipović 1885: 10; s. n. 1876: 67). Kako i ne bi, kad su se isključivo poučni tekstovi smatrali suhoparnim i neučinkovitim (usp. Basariček 1870; Hajdenjak 1883b; Slivarić 1876), a isključivo zabavni beskorisnim, pa čak i štetnim (usp. npr. Filipović 1885; Širola 1896).[89] U ovom pristupu književnost je, riječima njegova oštrog kritičara, bila važna zbog svoje "beletrističke primjese" u koju su se zaodijevala ćudoredna načela "onako od prilike, ko što se pilule podaju djeci u poslastici kakvoj, da ih lagje progutaju" (Dvorniković 1893: 532). Recept je bio: "što je ugodno i koristno, to se vazda dvostruko preporučuje" (Slivarić 1876: 41).

Zabava se pritom, neovisno o tome je li bila shvaćena kao pripovijest ili fikcija općenito ili kao određeni književni žanr, opisivala kao ruho kojim se zaodijeva pouka (Hajdenjak 1883b: 84), začin (Slivarić 1876: 41), slatki zavitak (Basariček 1870: 73) u kojemu se "podaje moral i opomena, tako da se odmah ne opazi namjera učiteljeva" (Basariček 1870: 73), "diete na počinjene pogreške neopaženim načinom"

upozorava (Slivarić 1876: 40), odnosno, kao forma pomoću koje se može "kriomice šiljati pouku" (Tomić 1866: s. p.). Pojmovi i sintagme sa zavjereničkim značenjem (npr. kriomice, neopaženo, da se ne opazi), rašireni u tadašnjem popularnom diskursu o odgoju djece općenito (usp. npr. Kodym 1872: 93), vrlo precizno reflektiraju mehanizam, ali i obličje mentalnog modela kojem se priklanjala hrvatska dječja književnost tijekom 1870-ih. Oni podsjećaju da se u tadašnjoj hrvatskoj dječjoj književnosti zabava isprepletala s poukom pod pretpostavkom da je pouka nadređena zabavi. A kako i ne bi bila nadređena kad je na isključivo zabavne tekstove trošiti "vrijeme, to plemenito ljudsko dobro, ne samo [...] ludost, nego takva lektira otimlje djeci ukus za pravu, zdravu i čvrstu duševnu hranu" (Širola 1896: 11). Kako i ne bi kad se njima "djeca samo raztrešuju, a zorovi im se potamnjuju a pojmovi pomoćuju [!]" (Filipović 1885: 10). Stoga se i zabavu trebalo pažljivo dozirati.

U poglavlju o povijesti slušateljskih praksi spomenut je članak Davorina Trstenjaka u kojem se uz pričanje priča "o duhovih, sablaznih i vještičah" ističe: "Neka se u tome ne pretjeruje. Stavi li se diete prečesto pripoviedanjem u sviet, [!] sanja i drži li se predugo u svietu fantazije, odgaja se za sanjara" (1881: 5). Još sredinom 19. stoljeća, dok se bajke u hrvatskom kontekstu nisu ni smatrale makar samo potencijalno dječjim žanrom, savjetnik za učitelje slično je upozorenje izricao za priče općenito. On je savjetovao učitelju da "može, kada su mu děca prěko sedmice bila pomnjiva i pazljiva, svojoj děci učiniti veselje, pročitavši im po koju lěpu pritču. Nu to mora biti samo kao sedmična, ili měsečna nagrada, a kod izbora mora učitelj biti pozoran" (s. n 1855: 127). U ovoj se argumentaciji jasno razabire odjek Rousseauove ideje djeteta kao bića ontološki različitog od odraslog čiju "pravu prirodu" valja uočiti, a ne "slomiti" (prema Jenks 1996: 73), koja nipošto nije dominirala domaćim popularnim i stručnim diskursom sredine 19. stoljeća. No u pozivu na oprez i umjerenost ujedno se razabire i Rousseauovoj koncepciji suprotstavljena ideja prema kojoj je dijete biće kojim, kako je to pisalo drugdje, vlada narav, "a moralne sile spavaju, i nikada se nećedu pojaviti, ako se moć naravi, vladajuća u duševnim silama, neograniči" (Zoričić 1848: 67). Tako shvaćeno dijete je, kako to stoji u istom izvoru, valjalo pomno nadzirati i ograničavati, a njegovu prirodu "najpàrvo skàršiti" (Zoričić 1848: 68).

U protivnom bi od njega postalo "ništa drugo nego živina, čověku samo tělom prilična" (Zoričić 1848: 67). Ustrajući ujedno na shvaćanju da se djetetu s jedne strane ne smije zagorčati njegov svijet, ali ga se s druge strane istodobno treba nadzirati, zabava se, a time i bajka, tolerirala, ali ne i privilegirala. U skladu s, terminologijom Chrisa Jenksa (1996: 70-78), dionizijskom koncepcijom djeteta (kao bića koje je podložno negativnim utjecajima i utoliko potrebitog vodstva odraslog) koja je u hrvatskom kontekstu sredinom 19. stoljeća još uvijek bila raširena i tada sramežljivo predstavljenom, apolonskom koncepcijom (kao nevinog, prirodi bliskog bića po kojemu nastupa bolja budućnost zajednice), književnost je funkcionirala kao ruho, dodatak i ustupak višem cilju pouci i odgoju za odraslost.

Osim zbog toga što su bile, kako im se to razabire već iz imena, ujedno i zabavne i poučne, ćudoredne su se pripovijetke privilegirale i stoga što su bile visoko usklađene s načelom učenja primjerom. Ideja je bila "da se liepi primjeri bolje dojme mladeži, kad joj ih samo znadu roditelji ili učitelji živo predočiti i prikazati: jer 'primjeri prodiru do vrućega srca, a načela do hladna uma'" (Tomić 1866: s. p.). Polazeći od gledišta da "će djeca prije dokučiti nepoznat im smisao, ako ih primjerenimi primjeri uputiš, nego li Bog zna kakovim učenim razglabanjem" (I. Š. 1864: 212), brojni su autori zagovarali uporabu "izmišljenih", "papirnatih" primjera.[90] Stoga i "izumješe... poučne pripovijetke i primjere iz zbiljskog dječjeg života, o nabožnom Božidaru, o radoznaloj Franjici, i o oblizavoj Lotici", ne bi li se, u prijevodu Jelice Belović-Bernadzikowske, dobilo "nešta solidno, nešta pametno" (Menzel prema Belović-Bernadzikowska 1897: 10). U praksi je to značilo, Crnkovićevim kritičkim riječima, da su tijekom 19. stoljeća brojni "'pisci' i priređivači ustrajno i bez ikakva napretka prepisivali ili izmišljali primjere iz života kako bi njima ilustrirali, potvrdili i poduprli zasade službenog morala" (Crnković 1978: 157). Tako, nastavlja Crnković, u hrvatskoj književnosti druge polovice 19. stoljeća umjesto "pripovijetke imate *primjere,* kao u propovjedi (a mnoge od tih 'pripovijedaka' i pišu propovjednici), i takav primjer služi za potvrdu i razvijanje teze o kojoj se pripovijeda" (Crnković 1978: 129).

Pod okriljem shvaćanja književnosti kao proizvodne forme kojom je – tako se barem mislilo, zaboravljajući pritom na interpretativne otklone i aktivnu ulogu čitatelja – znatno lakše upravljati nego zbiljom,

fikcionalnim se primjerima u pojedinim pristupima, štoviše, davala prednost u odnosu na nefikcionalne. Evo i zašto: "Kod malene djece djeluje najviše živi primjer; što djeca vide, to rado i sliede. Nu budući da nenalaze u svakdanjem životu baš mnogo primjerah, u koje bi se ugledati mogli, i po kojih bi udesili nehotice način svojega vladanja i življenja u obće; zato je od potrebe, da se dobrimi, moralnimi pripovijestmi nadoknadi nemila oskudica živih primjerah; a to tim većma, što je djetinjsko srdce zanimivu pripoviedanju izvanredno pristupno, jer ga svaka okolnost i malenkost zanima" (I. Š. 1864: 212; usp. npr. Tomić 1866: s. p.). Nadolazeću generaciju, bića koja tek trebaju postati punopravni članovi zajednice, kanilo se, kako sugerira ovaj navod, okružiti književnim primjerima žuđenog reda ne bi li ciklički model povijesnog razvoja društva u kojem djeca uče od roditelja, inherentan koncepciji učenja primjerom, ustupio mjesto progresivnom modelu u kojem se uči u školi. S proširenjem djelokruga primjera sa "živih" bića na "književna", s postojećeg reda na žuđeni, načelo učenja primjerom je u doba radikalnih društvenih transformacija pod imperativima modernizacije preraslo iz kočnice napretka u pokretačku silu. Umjesto smjeni, priklonilo se reviziji paradigme učenja primjerom.

Fikcionalni primjeri su se privilegirali i u okrilju nastojanja na tzv. zornom učenju. Prema njemačkom pedagogu Friedrichu A. W. Diesterwegu: "**u nastavi s omladinom** svaku pouku moramo neophodno svesti na princip zornosti. [...] Čitav razvoj ljudskog duha počinje s osjetilnim percepcijama koja u duhu i pokreću **osjećanja**; ta osjećanja povezuju se s percepcijama koje razum uzdiže na **opće predodžbe** ili **pojmove**. Zato se pojmovi moraju temeljiti na opažanjima, opažanja na čuvstvima. Inače oni ostaju bez sadržaja; oni su šuplji i prazni a riječi koje ih obilježavaju samo su prazni odjeci" (Diesterweg 1985: 251). Tragom Diesterwegove teze da načelo zornosti ne treba "ograničiti na **pravu** nastavu ili samo na elemente aritmetike i geometrije" (Diesterweg 1985: 251), zornost se od prve polovice 19. stoljeća stala zahtijevati i u poduci u društvenim vrijednostima ili modelima ponašanja.[91] Ideja je bila, riječima suvremenika, da kao "što se prirodoslovje i prirodopis samo onda uspješno naučati može, ako je predavanje zorno, isto tako mogu moralne nauke za mladjahno srce plodonosne biti, ako jih jasno u pojedinih slučajevih uporabimo; u tomu mislim, mogle bi nam pripoviesti i basne dobro poslužiti" (Slivarić 1876: 40). U tom

pristupu, ćudoredne pripovijetke (*prispodobe*) su se privilegirale, jer njima "abstraktno postaje [...] zorno, konkretno tělovno" (Filipović 1855: 126; usp. Slivarić 1876: 40). Jer kako zornije, konkretnije ukazati djeci na posljedice neposluha nego pripovijetkom "Posliedica neposluha" (usp. Lopašić s. a.: 12), odnosno na dobrobiti poslušnosti nego pripovijetkom "Pobožna i radina Jelica" (Ivkanec 1884: 19-20). Polazeći od ideje da se moralna poduka usvaja istim spoznajnim mehanizmima kao i poduka iz botanike i zoologije, zornost je prerasla iz obrazovne u odgojno-obrazovnu metodu, a književnost i ćudoredne pripovijetke u mehanizam njezine primjene. Kako su se pritom vrednovale, rabile i distribuirale (izabirale i modificirale) bajke tema je sljedećeg poglavlja.

Smilje i *Bosiljak*: djeca i odrasli

Smilje je kao podnaslovno *zabavno-poučni list sa slikami* koji je bio namijenjen isključivo djeci i u kojem se, Crnkovićevim riječima (1978: 125), "učvršćuje" ćudoredna pripovijetka u najširem smislu, bilo stjegonoša primjene imperativa zabavne pouke i učenja primjerom. S druge strane, taj se časopis s obzirom na suradnike, profil izdavača i udio deklarativno narodnih priča i bajki nije bitno razlikovalo od *Bosiljka*. I u njemu su većinu priloga objavljivali učitelji okupljeni oko Filipovića, odnosno, udruženja Hrvatski pedagogijsko-književni sbor (danas Hrvatski pedagoško-književni zbor) koji je započeo s radom 1871. godine. Zbor je bio i nakladnik *Smilja*. Osim toga, u *Smilju* je, kao i u *Bosiljku*, bajka u prvih osam godišta (odnosno do, za produkciju bajke, prijelomnog kraja 1870-ih) bila rubni žanr, a narodne su priče u pravilu bile ujedno i *ruske* (Puškin 1873; s. n. 1878; s. n. 1880), *slovačke* (s. n. 1873a), *poljske* (s. n. 1873b), češke (Němcova 1878) ili "naše" (Alačević 1877; Fr. H–i. 1880; Marjanović 1873).

Smilje je, štoviše, u prvom desetljeću izlaženja iz *Bosiljka* "preuzelo" nekoliko narodnih priča.[92] Uz poučnu "poljsku narodnu priču" o darežljivoj i gramzivoj ženi (s. n. 1873b; usp. J. R. 1867), preuzeta je "Šumska vila" Božene Němcove u kojoj se neposluh i neiskrenost kažnjavaju gubitkom nagrade (Němcova 1878; usp. Němcova 1865),

zatim inačica bajke o snježnoj djevojčici (s. n. 1878; usp. I. R. 1867) te inačice bajke o mladiću iz puka koji dosjetljivošću rješava kraljičinu/princezinu zagonetku/zadatak (Kobali 1877a; Marjanović 1874; s. n. 1877; usp. Stojanović 1866b).

Istodobno su, posve u skladu s orijentacijom *Smilja* na isključivo dječje čitatelje, kao i njegovom usklađenošću s imperativom učenja primjerom, prenošenjima i podudaranjima izbjegli tekstovi karakteristični za *Bosiljak* – bajke o povampirenim kraljevnama (usp. Šimončić 1865) i vilama koje skladište oči (usp. R. St. 1867). Umjesto bajki karakterističkih za *Bosiljak* u kojima junak u skladu s kanonskim značajkama žanra (usp. Lüthi 1986: 56) dolazi u posjed željenoga dobra jednostavno zato što je junak,[93] *Smilje* je iz *Bosiljka* preuzelo priče u kojima su moralne ili intelektualne vrline junaka, te dvije temeljne vrijednosti građanskog odgoja, bile ključne za razvoj fabule.

S druge strane, *Smilje* je iz *Bosiljka* preuzelo i bajku o snježnoj djevojčici koja nije imala izraženu moralnu ili poučnu dimenziju (I. R. 1867; s. n. 1878), ali se dječjim likovima uklapala u 1870-ih dominantne odrednice tog časopisa. Već naime i letimičan pogled na kazala *Smilja* pokazuje da je taj časopis sustavno objavljivao priče s djecom kao glavnim junacima ili barem protagonistima. U tom kontekstu ne čudi da je *Smilje* iz *Bosiljka* preuzelo čak dvije narodne bajke s dječjim junacima od ukupno tri koliko ih je *Bosiljak* objavio u sva četiri godišta. Bajka o snježnom djetetu prenesena je kao varijanta, a "Šumska vila" (Němcova 1878) doslovce. Prijenos je, iz perspektive dosadašnje argumentacije nimalo slučajno, od svih bajki *Bosiljka* s dječjim junacima izbjegla tek, prema Crnkoviću pedagoški sporna (1978: 101), bajka o siročiću Ivici i vilama koje skupljaju oči (R. St. 1867).

Razlika u metanarativnom okviru priče o "čudotvornom sandučiću" koja doduše ni u *Bosiljku*, ni u *Smilju* nije nosila oznaku narodne, premda su je čitatelji zbog cijelog niza signala (sižea, stila, a u *Bosiljku* i imena priređivača) vjerojatno prepoznavali kao takvu, sugerira još jednu važnu razliku između ta dva časopisa. Priča o "čudotvornom sandučiću" je u pučko-dječjem *Bosiljku* pretpostavila i uspostavila izravnu identifikaciju primatelja s likom, domaćicom koja je s navodno čudotvornim sandučićem "prolazila po svih kutovih svoga doma" (Stojanović 1865: 219). Zanemarujući, u skladu s dvojnom dječje-pučkom orijentacijom *Bosiljka*, razliku u dobi između lika u

pripovijesti i dječjeg čitatelja, okvirna je pouka poručivala: "Čini i ti tako, pak će i tvoje!" (Stojanović 1865: 219). Nasuprot tomu, ta je priča u isključivo djeci namijenjenom *Smilju* u zaključnom obraćanju čitatelju pretpostavljala i ustanovljavala jasnu razliku između s jedne strane trenutka čitanja tj. usvajanja pouke te s druge trenutka u kojem se očekivala njezina primjena. Rečenicom: "Spomenite se djeco moja i vi, kad budete domaćice, – često ove škrinjice" (J. Mihićeva 1875: 93), ona je dječjeg čitatelja dijelila, ili bolje rečeno umnožavala, na primatelja i na izvršitelja pouke, odnosno na sadašnjega čitatelja i na buduću domaćicu, na dijete i na odrasloga u kojega će ono jednom izrasti, na čitatelja koji se tom pričom trebao, riječima najave jednog drugog dječjeg časopisa iz istog razdoblja, "ugodno i koristno zabavljati, a uz zabavu i oplemenjivati za svoje bnduće [!] čovječansko i domorodno pozvanje" (s. n. 1873c: 191).

Dok je dakle dvostruki dječje-pučki primatelj *Bosiljka* u praksi značio jedinstvenoga, ni isključivo pučkoga, ni isključivo dječjega čitatelja, jednostruki je dječji primatelj *Smilja* podrazumijevao čitatelja rascijepljenoga između onoga što se pretpostavlja da on jest (dijete) i onoga u što se ono ima razviti (odrastao). Rascjep čitatelja *Smilja* na dijete i na odrasloga, u kojeg će to dijete jednom izrasti, svojstveno je predodžbi, nazovimo je tako, djeteta-učenika prema kojoj je djetinjstvo primarno *klica* (Šah 1860: 121), *sjeme* "k višjem razvitku" (Zoričić 1848: 67; usp. Z. 1861: 242), "stališ in potentia, trěbujući razvitka, odhrajenja, nauke, prosvete, iliti obrazovanja, jest dakle stopàrv uvod, pripravljanje do života" (s. n. 1850: 43).[94]

Načelo zabavne pouke, a ustvari poučavanja zabavom, utoliko se prepoznaje kao plod paradoksalnoga nastojanja da se udovolji specifično dječjim zahtjevima kako bi se dijete što uspješnije prilagodilo načelima i očekivanjima relevantnim za odraslu dob. Tako gledano, zabava se prepoznaje kao sredstvo, a pouka kao cilj, odnosno djetinjstvo kao prolazno, a odraslost kao žuđeno razdoblje. Shvaćajući dakle odraslost kao konačni cilj djetinjstva, prilozi *Smilja* prilagođavali su se djeci, kako bi ih što uspješnije uključili u društvo i pripremili za odraslost. Radi se o tomu da su – riječima Anne Scott MacLeod o predodžbi djeteta u američkoj dječjoj književnosti početka 19. stoljeća – odrasli na "djetinjstvo u potpunosti gledali kao na doba pripreme za odraslost. Oni su, nesumnjivo, voljeli i cijenili svoju djecu, ali su djetinjastost

smatrali stanjem koje valja prerasti, a iracionalnost mladosti svojstvom koje što prije valja zamijeniti racionalnim ponašanjem" (MacLeod 1992: 143).

Za raspravu o bajkama *Smilja* važno je uočiti da *Smilje* unatoč tomu što je objavilo cijeli niz priča koje su bile eksplicitno (u podnaslovu ili bilješci) ili implicitno (imenima, geografskim pojmovima i sl.) označene kao dio usmene baštine pojedinih slavenskih naroda (Čeha, Poljaka, Rusa, Slovaka i sl.) ili jednostavno samo narodne (hrvatske ili srpske), nasuprot *Bosiljku* (usp. Filipović 1864b i 1865b), nije objavilo niti jednu priču koja bi ujedno bila označena i kao doslovce slavenska.

Razliku u odnosu *Smilja* i *Bosiljka* prema slavenskoj ideji sugerira i udio bajki u korpusu narodnih priča *Smilja*. Šaljive pripovijesti (usp. npr. A. V. T. 1877), anegdote (usp. npr. s. n. 1874), predaje (usp. npr. Alačević 1877), basne (usp. npr. Filipović 1873) navodno narodnog porijekla u *Smilju* su se naime češće objavljivale od bajki te je u tom časopisu u dvostruko duljem razdoblju u odnosu na *Bosiljak* objavljeno upola manje, svega šest, narodnih bajki (usp. Němcova 1878; Marjanović 1873; Puškin 1873; s. n. 1873a i 1878).

U *Smilju* su, nadalje, također suprotno od situacije u *Bosiljku*, bajke s oznakom "narodne" bile podzastupljene u odnosu na bajke bez te odrednice. Dok je *Bosiljak* objavio svega dvije bajke koje ujedno nisu bile definirane kao "narodne" (usp. Němcova 1864; s. n. 1865h), *Smilje* ih je objavilo desetak.[95]

Konačno, deklarativno narodne bajke su u *Smilju*, u skladu s vrijednostima građanskog i kršćanskog odgoja, te načelima zabavne pouke i poučavanja primjerom, imale naglašenu didaktičnu funkciju. Poučnost deklarativno narodnih bajki *Smilja* bila je katkad s većim ili manjim intenzitetom impregnirana u fabulu, odnosno vezana u tip bajke kao, recimo, u poznatoj Puškinovoj bajci "O ribaru i ribici" (Puškin 1873) o kažnjenoj gramzivosti ili u bajci "O Ivanu careviću" (s. n. 1880) o kažnjenom lažnom predstavljanju. Katkada se kao u "Šumskoj vili" u kojoj se, kako je spomenuto, gubitak dijela nagrade objašnjavao kao posljedica junakinjina neposluha prema majci (Němcova 1878) temeljila na naknadnoj karakterizaciji likova ili metanarativnom okviru kojim se,

kao u bajci "Starac i dvanaest ovacâ" (s. n. 1873a), zabava preispisivala u pouku, bajka u parabolu.[96]

Udio, paratekstualne odrednice, kao i didaktična orijentacija narodnih bajki *Smilja* upućuje na zaključak da se one u tom časopisu u razdoblju o kojem je riječ (dakle, tijekom 1870-ih) nisu doživljavale nužno, ili barem isključivo, kao modernizacijski bezopasna veza s mitskom slavenskom prošlošću. One su u *Smilju* prije funkcionirale, kao i drugi usmeni žanrovi, kao odgojno štivo, odnosno kao dionici odgoja u – kako je to od 1860-ih zahtijevao dio pedagoga – "narodnom duhu".[97] Ideja je bila: "Pravi uzgoj ima nastojati, da svoju mladež uzgaja prema bistvu i težnji narodnog duha, on mora nastojati da taj duh prodre u grudi svakoga pojedinog člana narodnoga i da postane običim mnenjem i osvjedočenjem" (Basariček 1871: 126). U ovom pristupu usmena se književnosti iz apstraktne riznice, u kojoj je "sakriveno narodno zlato i biser" (Ćurčić 1883: 422), prometnula u izvor "narodne duševne hrane" (s. n. 1879a: 159) i materijal koji je "za narodnu prosvjetu [...] od neprocjenjive vrijednosti" (Jos. C-ć. 1890: 29), jer se – kako su to svojedobno tvrdila već i braća Grimm (prema Zipes 1991: 48), a kako to pojedini autori tvrde i danas (Hranjec 2001) – u njemu nalazi sukus normi i vrijednosti pojedine nacije. Ili kako je to sažeo Mijat Stojanović: "Kako god narodne pjesme, tako i narodne pripoviedke jasna su zrcala, iz kojih odsieva pučki duševni život, pučki nazori i pučke želje" (Stojanović 1867b: 5; s. n. 1868a; usp. s. n. 1879b: 208).

Bajke, poslovice, anegdote i drugi usmeni žanrovi pritom su se u pojedinim pristupima cijenili osim zbog vrijednosti koje su distribuirali i zbog načina na koji su to činili. Na tragu teza rekapitulacijskih teorija razvijenih u okrilju učenja njemačkih filozofa prirode s kraja 18. i prve polovice 19. stoljeća (Gould 1997: 35-68) anonimni je recenzent Stojanovićevih *Narodnih pripoviedaka* (1879) "narodne priče i bajke" smatrao "proizvodima narodnog djetinjstva" koji kao takvi "imaju puno srodnosti i sličnosti s načinom mišljenja u životu svakoga pojedinca. Odatle dolazi, da djeca i rado čitaju narodne bajke i priče, jer one naime najbolje gode njihovu duševnom raspoloženju. Zato se i dade takovimi sgodno sabranimi pričami vrlo sgodno djelovati na sam uzgoj mladeži, osobito na supregnuće i oplemenitbu mašte i čuvstva" (s. n. 1879a: 158).[98]

Pod tim pretpostavkama je i objavljivanje te prerađivanje tzv. narodnoga duhovnog blaga preraslo iz integracijskog zamašnjaka u jedno od ključnih pedagoških sredstava. Riječima suvremenika: "Odgajanje je ono hvalevrědno, kojim se u mladeži ne samo pobudjuje na žèrtve pripravno čuvstvo veledušna patriotizma, nego kojim se takodjer něguje i čuvstvo štovanja dèržavnih zakonah i dèržanja reda, pravde i pravice; uzbudjuje revnovanje u promicanju narodnih interesah, uzhitjuje sèrdce za junačtvom, kojim se proslavi domovina, pa napokon kojom se u mladih sèrdcih uzbudjuje odanost i privèrženost napram vladajućem vladaru i njegovoj prejasnoj obitelji, koje je pověst tečajem stolětjah s pověstju zemlje i narodah uzko spojena. U tu svèrhu služi nam kao pedagogičko sredstvo podpuno znanje domovine i naroda sredstvom duševnoga blaga narodne književnosti, na temelju koje možemo se upoznati s narodnim duhom, zatim obuka domaće pověsti, narodne pučke pěsme, pripovědke, poslovice, spomenici itd" (s. n. 1868a: 247). Odgoj u narodnom duhu nije, dakako, nužno – kao u posljednjem primjeru – u svim interpretacijama podrazumijevao razvijanje privrženosti aktualnomu vladaru i njegovoj obitelji ili poštivanje zakona. No ono je, kako to sugeriraju priče i bajke koje su iz *Bosiljka* prenesene u *Smilje*, kao i poučne narodne bajke spomenute na početku ovog poglavlja, osim razvijanja osjećaja domoljublja obuhvaćalo i posve praktičnu poduku u društveno prihvatljivim vrijednostima i sl.

Vladanje i vrijednosti

Kao što je već spomenuto, u *Smilju* su se, za razliku od *Bosiljka*, bajke bez odrednice "narodne" tijekom 1870-ih objavljivale češće nego one s tom odrednicom. Nekolicina tih "nenarodnih" bajki bile su ustvari "narodne", ali ne i makar deklarativno slavenske, pa su se, budući da nisu mogle pridonijeti oblikovanju narodne svijesti, kao ni odgoju u narodnom duhu, i u *Smilje* uvrštavale bez uputnice na njihovo "narodno", neslavensko porijeklo, najčešće tek s imenom prevoditelja ili priređivača.[99] Većina tih bajki nije se značajnije razlikovala od bajki

koje su i izrijekom bile označene kao narodne. I one su imale naglašenu didaktičnu funkciju.

Jedna od tih, poučnih "nenarodnih" bajki bila je i Andersenova bajka o velikom i slavnom kralju koji je "u oholosti i ludosti svojoj" odlučio pokoriti Boga te je u tu svrhu dao sagraditi "prekrasan zrakoplov", a zatim i "nove zrakoplove" za koje je "oštre strelice od najtvrdjega kova" načinio "jer je hotio da njimi probuši i razbije tvrde ograde nebeske" (Andersen 1873a: 6-8). No jedan ga je jedini božji anđeo i jedan jedini božji komarac u boju pokorio. Slično tomu je i "ohol i nemilosrdan" kralj u bajci "Titrajuća zviezda" krenuo u osvajanje mjeseca, ali je još na zemlji stradao, jer "oholomu se Bog protivi. [...] Kralj svijuh kraljeva na nebu oborio ga je prije, nego li je i mislio. Sad vidi da i onaj ne može sve učiniti, koj ima novaca" (Kobali 1877b: 103-104). Ovim je trima bajkama bliska bajka "Smrt kao kum" o mladiću, kumčetu Smrti. U toj se bajci za razliku od poznatih bajki istog tipa (usp. npr. KHM 42 i br. 44, Bošković-Stulli 1963b br. 23 ili 1975 br. 7), Smrt smilovala mladiću koji je prekršio zabranu, no u priču se ipak umiješala i od Smrti viša sila, a "mladić se sruši i ostane mrtav" (Kobali 1877c: 45). Ta viša sila koja je u ovoj i prethodnim bajkama na sadržajnoj razini definirana kao sudbina, pravda ili sam Bog, iz naratološke se perspektive pokazuje kao sama struktura tog tipa bajke. Kazna, odnosno, funkcija kažnjavanja je naime funkcija-par, nužan odgovor, na funkciju postavljanja neosnovanog zahtjeva, funkcije po kojoj se lažni junak razlikuje od junaka (usp. Propp 1982: 33-71).

Četiri netom spomenute bajke udovoljavale su zahtjevima učenja primjerom i predodžbi djeteta-učenika izborom iz postojećeg repertoara, odnosno orijentacijom na, prema Maxu Lüthiju (1986: 87), prepoznatljivu skupinu devijantnih primjera žanra. U osloncu na mehanizam poučavanja primjerom s jedne strane te na predodžbu djeteta-učenika s druge, ove su četiri bajke – upravo kao i ćudoredne pripovijetke – u obliku fikcionalnih primjera čitateljima distribuirale društveno prihvatljive vrijednosti i obrasce ponašanja. Upoznajući čitatelje s pogubnim posljedicama kršenja tih obrazaca, te su ih bajke nastojale nagovoriti na njihovo prihvaćanje. One su osuđivale, poimence, oholost, nezasitnost i gramzivost, a zalagale se za očuvanje postojeće (društvene, dobne i dr.) hijerarhije. Polazeći od tadašnjega pedagoškog poučka "da je posluh svakomu neobhodno potrieban, i da je prvi uvjet

prave sreće u životu, jer osim toga što nejma položaja u životu, u kom čovjek nebi prisiljen bio svoje volje podložiti volji drugih ljudij, slaže se istinita sreća jedino s tim, što se pokoravamo zakonu dužnosti, glasu savjesti, i zapovjedi samoga Boga" (s. n. 1869b: 273), one su, riječju, poučavale o posljedicama neposluha prema nadređenima.

Iako spomenute bajke ujedno strukturno odgovaraju kanonskom modelu *narodnih bajki* (usp. Propp 1982), ali i – kako je to uočio već Crnković (1972: 26) naglaskom na moralne vrijednosti, drastične kazne te osloncem na mehanizam poučljivosti primjerom – ćudorednim pripovijetkama, one se ipak, tragom zapažanja Dubravke Težak o bajkama općenito u tom razdoblju, ne mogu opisati kao bajke nastale "spojem ćudoredne pripovijetke i narodne bajke" u kojima je "narodna bajka zapravo podloga za pouku" (Težak 2001: 24). Za to im naime nedostaju dječji protagonisti, koji su ključni element razlike između poučnih pučkih pripovijesti i eksplicitno dječjih ćudorednih pripovijesti (Belović-Bernadzikowska 1897: 10; Cvijić 1895: 157-158). Utoliko je, povodom bajki o lažnim junacima, umjesto o spajanju dvaju samo naoko oprečnih žanrova bajke i ćudoredne pripovijetke primjerenije govoriti o selekciji s ciljem fuzije za njih karakterističnih recepcijskih mehanizama. Radilo se ustvari o udruživanju, ili kako ga Matthew Grenby (2006: 11) u raspravi o britanskim bajkama za djecu u kasnom 18. stoljeću naziva, simbiozi principa moralnog poučavanja načelom primjera i zabavljanja bajkom.

Smilje se, nadalje, s ciljem distribucije onodobnih društvenih vrijednosti i pedagoških imperativa u "slatkom zavitku" bajke, osim selekciji priklanjalo i "modifikaciji" bajki. U tu se skupinu ubraja već spomenuta bajka o starcu i njegovih dvanaest ovaca (s. n. 1873b). Njoj je srodna, također već u osvrtu na tekstove koji su preneseni iz *Bosiljka* u *Smilje*, spomenuta bajka "Šumska vila" Božene Němcove (1878) o djevojčici Betuški i njezinu tripartitnom susretu s vilom. Vila je Betuški darovala neiscrpnu preslicu koja je ipak ostala bez prediva nakon što se njome koristila Betuškina majka. Posve zalihosno u okvirima strukturnih odrednica žanra, majka je gubitak čarobnog sredstva povezala s okolnošću da joj je Betuška zatajila da je drugovala s vilom. Naime, prema ustaljenoj strukturi žanra (usp. Propp 1982:33-71), čarobnim se sredstvom (darivateljevim materijalnim poklonom) dugoročno ili uspješno može koristiti isključivo onaj koji udovolji darivateljevim

zahtjevima, što je u bajci "Šumska vila" bila Betuška, a ne njezina majka. Iz te je perspektive preslica posve razumljivo ostala bez pređe kad ju je Betuškina majka počela namatati (Němcova 1878: 190). Utoliko se majčin zaključak kako bi njih dvije, da joj se Betuška povjerila, imale punu sobu prediva, prepoznaje kao povijesno specifična modifikacija žanra, odnosno kao uvođenje razrađene karakterizacije likova koja je strana usmenim bajkama (usp. npr. Lüthi 1986: 56; Solar 2004: 272), ali je u racionalističkoj matrici dječje književnosti integrirana u bajke za djecu. Ta je matrica u svrhu moralnog odgoja racionalno mobilizirala ono što je, kako je to formulirala Maria Tatar, dotada u bajkama uglavnom funkcioniralo kao slučajno, besmisleno narušavanje svijeta u kojem su ljudska bića zatočenici sila što se nalaze izvan njihove kontrole (usp. Tatar 1992: 49).[100] Osim toga ona je usmjerila produkciju na bajke zaokupljene posljedicama neposluha, osobinom koja se, također prema Tartar, u bajkama počela isticati i negativno vrednovati tek s prelaskom žanra u dječju književnost (Tatar 1992: 39). U "Šumskoj vili" majčina je primjedba, recimo, racionalizirala gubitak dijela nagrade (poklona) na način da je odgovornost za taj gubitak, prebačena s majke na Betušku. Time je Betuška, unatoč tomu što je bila toliko poslušna da odbije plesati s vilom "jer opet ne bi svršila svoju dnevnu radnju, te bi me mati psovala" (Němcova 1878: 188) ipak kažnjena, ali ne zato jer nije "svršila svoju dnevnu radnju", nego stoga što je majci zatajila način na koji ju je svršila. Kao da je riječ o kakvoj ćudorednoj pripovijetci, "Šumska vila" je dakle oprimjeravala – riječima jednog od poetičara ćudoredne pripovijetke – "kakovim plodovi urodila je neljubav i neposluh prema roditeljima, kakovimi plodovi mogu uroditi mane, koje ti se sada malenimi ćine [!], a s vremenom rastu i budu sve veće" (Vežić 1877: 93).

Nasuprot nezasitnosti, ludosti i oholosti Andersenovih i Kobalijevih lažnih junaka, osobina koje su gledano iz perspektive strukture bajke (Propp 1982) ili iz perspektive tzv. putujućih, stalnih motivskih sklopova bajki (usp. ATU) bile gotovo neophodan karakterizacijski element, i bezrezervna je samilost sinčića iz "Šest labudâ", poput Betuškine neiskrenosti, bila u najmanju ruku strukturno atipična za bajke.[101] Preciznije, u nekom drugom i na pouku manje usmjerenom pripovjednom kontekstu, sinčić iz "Šest labudâ" zadobio bi nagradu i da se priklonio prevari, obmani ili nekom drugom ponašanju prihvatljivom

u kontekstu žanra (usp. Propp 1982: 47-50). U skladu s rečenim u *Smilju* je čak i "Crvena kapica" (usp. s. n. 1879c), u varijanti tog časopisa "djevojče, nježno i ljubezno", "svakom milo i drago" (s. n. 1879c: 23), bila usmjerena na promicanje ćudoređa. Brojnim poopćavanjima u tekstu koja su priču o djevojčici koja kroz šumu odlazi u posjet baki uzdizala s razine zanimljivog slučaja na razinu primjera,[102] kao i moralističkom karakterizacijom[103] te humornim autoreferencijalnim odmakom,[104] "Crvena kapica" *Smilja* upućivala je svoje čitatelje u društveno poželjne obrasce ponašanja, a ne – poput svoje starije usmene prethodnice – na opasnosti koje vrebaju u šumi (usp. Rumpf 1989). Umjesto na zamke prirode, ona je interioriziranim glasom upozoravala na opasnosti koje prijete onima koji se ogluše o upozorenja odraslih. "U istinu sam sagriešila; nisam slušala svoje ljubezne majke, te sam skrenula s prave, ravne staze, idući k svojoj babici" (s. n. 1879c: 26).

Osim u "Crvenoj kapici" (s. n. 1879c) i "Šumskoj vili" (Němcova 1878), majčino upozorenje imalo je ključnu ulogu i u "Snježki" (s. n. 1878) – bajci o djevojčici od snijega. U toj bajci majka svoju kćer, doduše, nije – poput Betuškine majke – prekorila riječima: "Da si mi, vidiš, to prije rekla, ne bih bila mrmljala, te bi sad mogla imati punu sobu predje" (Němcova 1878: 191). Niti ju je poput Crvenkapičine upozorila: "Diete, drži se ravne staze; ne obaziraj se niti desno niti lievo" (s. n. 1879c: 23). Ona je Snježkine prijateljice zaklinjala: "Pazite mi samo drage djevojčice na Snježku! [...] Znadete dobro, da ju pazim ko zjenicu oka svoga" (s. n. 1878: 52). Kako je to već uočeno za bajke njemačke dječje književnosti iz prve polovice 19. stoljeća, ovaj istodobno brižan i autoritativan majčin glas, koji je izražavao ideal odnosa u nuklearnoj obitelji i kojim su se u formi čudesnog (bajke) neutralizirale kontradikcije društvene zbilje, "pripitomljavao je maštu" te oblikovao i zagovarao društveno i pedagoški poželjne načine ponašanja i mišljenja (Steinlein prema Zipes 1997: 51). Preuzimajući glas zabrinute majke u kojem se strogost miješala s nježnošću, a u formi bajki koje su ispreplitale poučno i zabavno, poželjne primjere i čudesno, ti su tekstovi promicali vrijednosti poslušnosti i odanosti autoritetu. Radi se o vrijednosti koja je u *Smilju* prožimala i bajke o lažnim junacima ali i – u skladu s imperativima učenja primjerom, zabavne pouke i građanskog odgoja – modificirane bajke. I jedne i

druge su ustrajale na neupitnosti stvarateljeva (roditeljskog, božjeg ili kakvog drugog) autoriteta.

Naglasak bajki *Smilja* na poslušnosti, karakterističan i za ćudorednе pripovijetke (Batinić 2005), upućuje na zaključak da je jedno od ishodišta s njima povezane predodžbe djeteta-učenika bilo shvaćanje prema kojem je "čovjeku uslijed pada naših praroditelja potamnio razum i volja više sklonuta na zlo nego li na dobro" (s. n. 1869b: 275). Gledano iz te perspektive, spomenute su bajke ustrajale na poslušnosti kako bi spriječile "razvraćenost [koja] bi morala nastati u svietu, kad roditelji, učitelji i brižno poglavarstvo nebi nikakova obzira uzeli na njegovanje posluha; kad čovjeku ne bi njegovim strastim, duševnim slabostima i požudnoj te nezasitnoj sebičnosti odlučnim nastojanjem zakrčili puta" (s. n. 1869b: 275). Zalažući se za poslušnost i pokornost autoritetu, one su se pridružile nastojanju da dijete "u metežu i navali družtvenoga života" ne postane "divlji i surov plod naravi; za kojim Rousseau toli bezobzirno teži", da ne (po)ostane "glup, neuk, zao, opak i sasvim pokvaren" (s. n. 1869b: 275).[105]

Smilje je dakle od bajki uglavnom očekivalo isto što i od dječje književnosti općenito (usp. Crnković 1978). One su u *Smilju* funkcionirale kao fikcionalni pripovjedni primjeri stavljeni u službu pouke u vrijednostima poput poslušnosti, poniznosti i skromnosti. I njima pripadna predodžba djetinjstva podrazumijevala je da su djeca u odnosu na odrasle ontološki različita, ali manjkava, ne-odrasla bića. Uglavnom, jer nekolicina je bajki, objavljenih pri kraju 1870-ih, pretpostavljala i promicala predodžbu djeteta kao bića koje je ne samo drugačije od odraslih, nego je i nadređeno odraslom, a koja je dominirala produkcijom bajki oko 1880. godine i kojoj je posvećeno sljedeće poglavlje ove knjige. Te su bajke, a radi se o neimenovanom prijevodu adaptacije Perraultova "Palčića" (–c. 1877a), također neimenovanim prijevodima obrade "Ivice i Marice" te "Pepepljuge" braće Grimm (Ivkanec 1878; Varjačić 1879), zatim "Palčecu: po nar. pripoviedci" (Fr. H–i. 1880) i anonimnom "Zlatanu" (-c. 1877b), bile orijentirane na djecu, ali ne kao na manjkava bića, nego kao na aktivne subjekte.[106] Pritom ih se, treba istaknuti, takvima nije smatralo u vlastitom domu. Upravo obratno, roditelji su u tim bajkama djecu napuštali jer su ih – uostalom kao i roditelji u majčinskim glasom pripitomljenim bajkama – doživljavali ponajprije kao bića ovisna o drugima ili, nešto preciznije, kao

gospodarski nerelevantne članove domaćinstva. Prihvaćajući naime predodžbu djetinjstva kao ekonomski neproduktivnog životnog doba, koja je tada tek stidljivo zaživjela u domaćoj stručnoj pedagoškoj literaturi i o kojoj će tek biti riječi u nastavku, otac u "Palčecu" je na sinovljev upit: "Otče, kamo idete?", odgovorio: "Ta što me pitaš, valjda ne ćeš sa mnom na polje, da mi se izgubiš, a koristit mi ionako ne možeš" (Fr. H–i. 1880: 85). No Palčecov se otac prevario, jer mu se sin u roditeljski dom vratio s blagom (novcem, zlatom i biserima), jamcem da se njegovo udaljavanje iz doma neće, barem ne tako skoro, ponoviti. Jednako su postupili i Ivica i Marica (Ivkanec 1878), te Palčac (-c. 1877a) iz druge varijante, premda su njih roditelji iz doma udaljili bez njihova pristanka, štoviše, potajice. Nešto stariji, za udaju, odnosno ženidbu spremni likovi Pepeljuge (Varjačić 1879) i Zlatana (-c. 1877b) nisu se, doduše, vratili kući s blagom, nego su osnovali vlastiti, ni manje ni više nego kraljevski dom.

Umjesto na pouci primjerom i eksplicitnoj ćudorednoj pouci u vladanju, ove su bajke izrasle na temeljima shvaćanja prema kojem, riječima pedagoške enciklopedije na prijelazu s 19. u 20. stoljeće: "Budući da se u svijetu gataka mnogo toga omogućuje i da u istinu biva, što u običnom životu ne biva, to se mogu gatkama etički i religijski motivi često neprisiljeno privesti dječjoj ćudi, pa i mnogo ljepše i slobodnije, nego li umjetno načinjenim landavim pripovijetkama o zloj i dobroj djeci, koja se samo prekoravaju i hvale" (Ivkanec 1895-1906: 350). Ni ovaj pristup, dakako, nije bio oslobođen didaktične razine i racionalističkog utemeljenja. I u njemu su se bajke cijenile jer se njima "okrutni ljudožder u gatkama, ili opaki čarobnjak itd. prikazuje onako, kao što i treba – mrskim, odurnim, groznim i odvratnim" za razliku od ćudorednih pripovijedaka u kojima "draži često kakav nevaljao dječak znatiželjnu i živahnu djecu na nasljedovanje" (Ivkanec 1895-1906: 350). No način na koji se u njemu opisivalo djelovanje bajki ("ljepše i slobodnije"), kao i područje u kojem su trebale djelovati ("etički i religijski") sugeriraju da su se bajke u tom kontekstu prestale cijeniti isključivo zbog njihove reprezentacijske ili zabavne dimenzije te da su se počele iskorištavati kao umjetničko područje s posebnim moralnim ili estetskim kvalitetama. Estetska dimenzija se počela prepoznavati – terminologijom Tonyja Bennetta – i kao *djeljivi resurs* s civilizirajućim učinkom (Bennett 2005: 164 *et passim*).

8. Bajka i mašta: dijete – čitatelj – kupac

"Priča bo radi i misli po istih zakonih i načelih, po kojih i diete misli i radi t. j. po čudnovatih zakonih fantazije!"
(Klaiber 1884: 342)

Prema uvriježenoj i iz suvremene perspektive gotovo samorazumljivoj interpretaciji, bajke su se u 19. stoljeću objavljivale rijetko jer je "mnogim pedagozima [...] bajka smetala upravo zbog svoje fantastične komponente" (Težak 2001: 19). U skladu s distinkcijom fantastičnog i čudesnog koja je uvriježena u znanosti o književnosti i folkloristici (usp. npr. Bošković-Stulli 1983: 115-133; Solar 2004: 266-280), a prema kojoj fantastično karakterizira obostrana neodlučnost (čitatelja i likova) u vezi odluke potječe li ono što opažaju "od 'stvarnosti' kakva ona jest prema općem mišljenju" (Todorov 1987: 59), bajke su se drugim riječima, izbjegavale, jer su ih djeca za razliku od odraslih doživljavala kao, makar eventualno, vjerodostojne, odnosno moguće.[107] Danas se u popularnom diskursu ova vrsta recepcije bajki najčešće objašnjava specifičnom dječjom maštom "u kojoj je sve moguće". U skladu s takvim shvaćanjem dječje mašte i djetinjstvo se danas, vrlo često s naglašenom nostalgijom, naziva dobom "u kojem se vjeruje u bajke".

Pretpostavka da djeca bajke shvaćaju kao potencijalno vjerodostojne priče nije oduvijek zabrinjavala one koji su se skrbili o izgledu i funkcijama dječje književnosti. Prema učiteljici-pripovjedačici iz već spomenute zbirke Jeanne-Marie Leprince de Beaumont (1757), koja je u nas prevedena pod naslovom *Sielo za zabavu i pouku* (Tomić 1887; 1889; 1892), bajke su sporne zbog njihove zabavne funkcije, a ne zbog

odnosa prema zbilji. One su štetne za "veće i pametnije" (Tomić 1889: 316) djevojčice, dok su za sasvim malene čak i preporučljive (1889: 316). Tako su se bajke u *Sielu,* umjesto zbog pogubnog utjecaja na dječju maštu, prohibirale jer se njima "dobije zao pojam o životu, izgubi mnogo časa, a čas je dragocien" – u tim godinama, štoviše – "veoma je skupocien" (Tomić 1889: 316). Opreka stvarno-izmišljeno bila je sporna tek s obzirom na opreku korisno-beskorisno. Mlađa, i sama beskorisna djeca, mogla su beskorisno provoditi vrijeme zabavljajući se bajkama, dok je za stariju i pripremama za odraslost zaokupljeniju djecu tako nešto bilo neprihvatljivo.

Nešto kasnije, ali još uvijek u istom 18. stoljeću Richard Edgeworth, jedan od najutjecajnijh protivnika bajki u engleskoj, irskoj i američkoj književnosti, osuđivao je bajke jer se njima "tako neophodno vrijeme" trati na nešto što ne postoji (prema Avery 1994: 65). On je – slično kao i gotovo stoljeće kasnije Davorin Trstenjak (1881: 5) – bajke izgnao iz dječje literature jer djeci uništavaju ukus i kvare têk, puneći im želudce slatkišima (prema Avery 1994: 65). Ni Mary Martha Sherwood nije se početkom 19. stoljeća obrušila na bajke uz argument da zavode dječju maštu, nego zato što ih je smatrala neusklađenima s kršćanskim naukom (prema Zipes 1999: 116).

Djetinjstvo i dječja mašta

Mašta je, kako se to već odavno ističe u pregledima i povijestima različitih disciplina, od filozofije (usp. npr. Čačinovič 2007; Egan s. a.; Živković 1998) do pedagogije (usp. npr. Egan 1991), kontekstualan, povijesno i kulturno varijabilan pojam. Potvrđuju to vrlo dobro varijacije u opsegu pojma dječje mašte u člancima koji su se u drugoj polovici 19. stoljeća objavljivali u hrvatskom pedagoškom časopisu *Napredak.* Već i najstariji od tih članaka, onaj iz 1862. godine, učiteljskog pripravnika Gjure Estera, pokazuje kako se tih godina tek počelo raspravljati o mogućnosti da mlađa djeca uopće imaju maštu. U odmaku od dotada prihvaćenih gledišta o dječjoj mašti i djetinjstvu Ester je naime isticao: "Prije nego što obično mislimo, probudjuje se

u djetetu duševni život", a "mašta počimlje najprije djelovati, te ona prva vodi u pohotnji djetinje srce" (1862: 228-229).

Iako dakle kritičan prema svojim suvremenicima, Ester je s njima dijelio shvaćanje djeteta kao bića kojem "duševne sile spavaju u povoju" i koje je "ograničeno [...] u sviesti, koja se u njega tekar stepen po stepen ima razviti" (1862: 228). No, za Estera dijete nije bilo manjkav predstupanj odraslosti. Objedinjujući racionalističku ideju djeteta-učenika s romantičarskom idejom djeteta-učitelja odraslog (usp. Heywood 2001: 26), ili drugom terminologijom, apolonsku i dionizijsku viziju djeteta (Jenks 1996: 70-78), Ester nije smatrao da bi djecu zbog ograničenosti njihove svijesti trebalo pomno nadzirati i usmjeravati prema dobu "gdě zdravo razsudjenje i pamet s čověkom vladati počima" (Zoričić 1848: 68). Upravo suprotno, Ester je slavio dječju maštu koja se može kretati "na sve strane širokoga svieta", jer djeci za razliku od odraslih "razum pamet i maštu [ne] sudi" (1962: 229). "Čovjek odrasao [...] lahko i maštom ravna" (1862:228), dok je dječja mašta "kano prosta ptica u zraku, koja bez oprieke razuma na sve strane širokog svieta kretati se može" (1962: 229). Dječja je mašta takva da je dijete prispodobivo umjetniku.

Premda je u usporedbama dječjih i umjetničkih (Gundulića, Dantea; Ester 1862: 230-232) radova – doduše bez navođenja izvora – nasljedovao ne samo Shellyjevu (1979: 307) paralelu između djeteta i umjetnika, nego i Coleridgeovu (1979: 298) trodiobu mašte, Ester za razliku od engleskih romantičara dijete ipak nije nadredio odraslom. Ono za njega nije bilo ni "otac čovjeka", niti je imalo "razvijeniji osjećaj za lijepo i istinito od odraslih" (Cunningham 1995: 73).

Esterova uvjetno rečeno hibridna, ali u hrvatskom kontekstu ipak radikalno nova argumentacija u sljedećim je godinama, barem kada govorimo o člancima o dječjoj mašti, nakratko ustuknula pred bitno monolitnijim i u osnovi starijim pristupima dječjoj mašti i djetinjstvu. Članci koji su uslijedili u istom desetljeću u kojem je objavljen i Esterov članak (1860-ima) isticali su naime da se dječja mašta razlikuje od mašte odraslih, ali je nisu definirali kao stvaralačku i usporedivu s maštom umjetnika. Umjesto toga, oni su je u pravilu s negativnim konotacijama izjednačavali ili povezivali sa ženskom maštom (usp. npr. -r 1867: 18-19; Rieger 1868: 242). Specifičnost, *živahnost* ili *predimenzioniranost*

dječje mašte tumačila se pritom time što djeca i žene "jedno, malo ili ništa nemisle; a drugo, što malo rade" (Rieger 1868: 242).

Članak iz kojeg je preuzet prethodni navod ujedno je – koliko mi je poznato – i prvi koji je u hrvatskom kontekstu o izboru literature za djecu raspravljao i iz perspektive dječje mašte. U skladu sa shvaćanjem odraslosti kao norme, taj je članak opisivao dječju maštu kao radikalno drugačiju od mašte odrasloga, kao *osobito jaku i vruću*, nalik "zurmi, na koju se sve u većoj slici vidi", i kojoj stoga treba "brižno obuzdavati i zatjeravati u naravne joj granice" (Rieger 1868: 241). Osobito su, prema njemu, u tom smislu sporne "mnoge navlaš lažne i strašne poviedke, koje dječju maštu moćno podpaljuju" (1868: 241). One su za djecu "škodne": "Njimi djece nehrani!" (1868: 241). Nešto umjereniju varijantu ovog pristupa zastupao je Stjepan Basariček u članku iz 1870. godine. I prema tom članku, dječja je mašta bila sklona zastranjenju upravo zbog svoje specifičnosti, doslovce živosti (1870: 73-74). Riječima članka: "Basne, priče i anekdote zaslužuju već i stoga prednost, što se njimi shodno naobrazuje i zabavlja dječja mašta. [...] Nu pogledom na njegovanje mašte valja se čuvati kojekakovih odviše fantastičnih slika, kojimi bi se mogla dječja i onako dosta živahna mašta zavesti krivom stazom" (Basariček 1870: 73-74).

O *pripoviedkama, koje dječju maštu moćno podpaljuju* u hrvatskim se pedagoškim časopisima u ovom "umjereno negativnom" registru pisalo sve do 1884. godine (usp. npr. Trstenjak 1881: 5) i članka "Priča i djetinja duša" koji je potpisao, kako ga je Crnković (1978:41) s pravom nazvao, nepoznati Konrad Buzina.[108] Radi se ustvari o zatajenom prijevodu odlomka rasprave *Das Märchen und die kindliche Phantasie* (*Bajka i dječja mašta*) Juliusa Klaibera iz 1866. godine koja je u njemačkom kontekstu obilježila promišljanja bajki sve do kraja Prvog svjetskog rata te se, kako navodi Bernd Dolle-Weinkauff (1999-2000: 168), u tom razdoblju citirala podjednako često kao i uvodnici Grimmovih u *Dječje i kućne bajke*. Posve razumljivo, Klaiberova je teorija, vjerojatno posredstvom hrvatskim pedagozima dobro poznatih radova Tuiskona Zillera, s uvažavanjem predstavljena i u članku u već nekoliko puta spomeutoj *Pedagogijskoj enciklopediji* s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće (usp. Ivkanec 1895-1906: 348).

Prema Klaiberu, u Buzininu prijevodu: "Priča bo radi i misli po istih zakonih i načelih, po kojih i diete misli i radi t. j. po čudnovatih zakonih fantazije!" (1884: 342). "Jednom riečju: sviet priče – sviet je djetinji, jer je sviet fantazije!" (1884: 342-343), a mašta je "duh koji objema vlada". Klaiber dakle dijete nije izjednačavao ni s odraslim, niti s funkcijom (učenik), nego doslovce s bajkom (1884: 342).

Premda je za hrvatske prilike zastupao radikalno drugačije shvaćanje odnosa između bajke, djeteta i mašte, i ovaj je članak, doduše u tragovima, crpio i iz retorike, a donekle i ideologija djetinjstva poznatih iz rasprava o kojima je bilo riječi u prethodnim poglavljima. Pišući da najkorisnije "djeluje na duševni život djece ono sjeme, koje si i neosjetice krči put u djetinje srce, te ondje budi sladko driemajuće klice dobra" (1884: 344), ili da su djeca i dječji udovi "nesposobni, da služe svietu" (1884: 341), i on je zagovarao prikriveni odgoj (*neosjetice*), ali i predodžbu djeteta kao nezrelog (*driemajuće klice*) i neproduktivnog (*nesposobni*) bića. Osim toga, i ovaj je članak dječjoj književnosti dodijelio ulogu odgojnog sredstva. No za razliku od svojih prethodnika i suvremenika on se, umjesto za ćudoredne pripovijetke i priče koje nude "uzorni primjer" i imaju "uzski sadržaj i siromaštvo na domišljatost" (Klaiber 1884: 344), zalagao za priče (bajke, bajkovite moralističke priče i od pedagogije straha rasterećene priče upozorenja) koje fikcionalnom igrom transcendiraju zbilju (Kaliber prema Dolle-Weinkauff 1999-2000: 168). "Valovje moralnih opomena dopire samo do lišća, da se tim lagje izsuši na površju njegovu. Djeluje pako u istinu samo ono, što dopire do koriena, a samo ondje dade se upriličiti pravi život" (1884: 344). Udružujući to gledište bajke sa shvaćanjem da "viša ona moć, koja vlada duševnim životom djeteta, jest – mašta i što ona ne oživljuje, to je mrtvo, pak se ne hvata srca djetinjega", uzdizao je bajku, a povodom Ivice i Marice pozivao: "Pa nadjite mi sad moralnu kakovu pouku, koja će vam toli krasno predočiti iskrenu ljubav brata i sestre" (1884: 344-345).

Treba, međutim, naglasiti da je Klaiberovo pozivanje na odgojnu funkciju bajki tek učinak združivanja bajke i njezina "prirodnog" primatelja, djeteta, a ne cilj njihova združivanja. ("Najdublji odnošaj izmedju priče i djetinje duše leži u onoj nutarnjoj bistroći i blaženosti" – Klaiber 1884: 343). Time što "čarobnom svojom moći oživi cio sviet" i djeci "podieli glavne uloge u burnoj toj vrevi" (1884: 346) bajka "dopire do koriena, [...] te ogrieva srce dječije u najdubljih dubljinah" (1884: 344). Kod Klaibera je argumentacijski fokus premješten s djeteta-učenika i

djetinjstva kao stepenice prema odraslosti na djetinjstvo samo po sebi i njegovu važnost. U njegovu pristupu odraslost nije više norma, prirodno i žuđeno stanje. Ona je, kao i kod engleskih romantičara (prema npr. Natov 2006: 1-48), bila shvaćena kao propadanje djetinjstva, kao dob u kojoj se prekida veza s dubinom bića, s "nekim višim, savršenijim životom" (1884: 343-344). Odrasli su naime prema Klaiberu, doslovce zavidni djeci, jer ona imaju "blaženo veselje bivovanja; to zadovoljno primanje onoga, što svaki čas života sobom dovodi; ta bezazlena vjera u sve, što je liepo i dobro u svietu" (1884: 343). Stoga su "česte i pustolovne nemogućnosti priče, koje se skroz protive našemu [odraslom] logičkomu načinu mišljenja, posve [...] shvatljive djetetu" (1884: 342).

Dijete je u ovoj argumentaiciji bilo nadmoćno odraslom jer njegova mašta, za razliku od mašte odrasloga, omogućuje podražajima da prodiru do *korijena* dječjeg bića (Klaiber 1884: 344). Klaiberovim riječima: "Kod odraslih je maštanje umjerenije; njena poletna snaga prikovana je manje ili više uz neoboriva načela razuma i sbiljnosti. Stvari, o kojih nam poezija pripoveda, naučeni smo smatrati kao izvan nas događajuće, kao idealnu neku igru. Sve to u istinu zabavlja naš duh, ali se često ljeska samo na površini našeg bića, te ne budi mašte na samosvojni rad" (1884: 344).

Sasvim uopćeno, dijete Klaiberove rasprave je dijete apolonske vizije djetinjstva koja je u zapadnjački imaginarij uvedena s Rousseauovim *Emilom*, a popularizirana s engleskim romantičarima. Ono od rođenja ima "sladko driemajuće klice dobra" (1884: 344) i "mile, vjerne oči, u kojih ne čitaš ništa o varki, zlobi, o biedah i nevoljah svieta" (1884: 342). Ono je doslovce *nevino*, *prostodušno*, *bezazleno*, *obdareno unutrašnjom bistroćom* i *blaženstvom* (1884: 343), riječju, ono ima vlastitu ontologiju (Jenks 1996: 73-74) itd. Stoga ga treba prepustiti igri i priči, a ne ga opterećivati knjigama i učenjem. Jer, riječima jednog tadašnjeg savjetnika o odgoju djece, velika je greška što su roditelji "htjeli da im da ploda stablo ne doraslo; tražili su od moždani jednog djeteta trud što ga nijesu mogli da podnesu" (Blache 1885: 43). Radi se o pristupu u kojem je dijete – za razliku od tada još itekako živog djeteta prosvjetitelja puka – trebalo radije ostaviti "da se liepo u slobodi igra i veseli. Igrom budi se djetetu i oštri um, vježbaju se moći njegove. Igrom se diete mnogo više naobrazuje, nego što mnogi i misle. Da bi to pamtili mnogi roditelji; da bi djetetu uštili

nevinu igricu; da im ne bi kratili vesele dane mladosti, najkrasniji dar nebeski, koji se nikad više ne vraća!" (Kodym 1872: 93).

Specifično dječja mašta koja je još 1860-ih uvedena u domaći pedagoški diskurs prerasla je, s prijevodom odlomka iz Klaiberove knjige, iz neutralne (Ester 1862) ili još češće negativne kategorije (Basariček 1870: 73-74; - r 1867; Rieger 1868: 241), u pozitivnu vrijednost. Jednom naime kad je dijete definirano kao nadmoćno odraslom, ni njegovu maštu više nije trebalo – kako se to dotada tvrdilo – "brižno obuzdavati i zatjeravati u naravne joj granice" (Rieger 1868: 241), niti se u pogledu njegovanja mašte valjalo "čuvati kojekakovih odviše fantastičnih slika, kojimi bi se mogla dječja i onako dosta živahna mašta zavesti krivom stazom" (Basariček 1870: 73-74). Jednom kada je djetinjstvo postalo važno samo po sebi, s neskrivenim se divljenjem moglo pisati o specifično dječjem doživljaju bajki, bolje rečeno dječjem uživljavanju u bajke. Tada više nije bilo sporno što dijete s junakom bajke "putuje u daleku šumu, pa dodje li divljak, ono ga se tako prestraši, kao da tielom pred njim stoji" (Klaiber 1884: 344). U tom kontekstu uživljavanje u onostrano nije značilo zavođenje na krivi put, plašenje ili barem pretjerano uzbuđivanje. Ono je, makar samo na trenutak, naturalizirano i promaknuto u *prirodno stanje djetinje duše*. Naime bajke se u teorijskim (stručno-pedagoškim, savjetničkim) tekstovima koji su uslijedili u godinama nakon prijevoda Kalibera nisu opisivale kao žanr koji "radi i misli po istih zakonih i načelih, po kojih i diete misli i radi t. j. po čudnovatih zakonih fantazije" (Klaiber 1884: 342). Umjesto toga, nastavilo im se zamjerati da "potamnjuju um, razbor, osjećanje i čuvstvo" (Vudy 1894: 85), da pretjerano utječu na dječju maštu te da su beskorisne – štoviše štetne – budući da djeca, tako je glasio argument, čitajući ih gube interes za običan život i teže se prilagođuju priprostim životnim prilikama (Klobučar 1893: 453). Svega godinu nakon što je objavljen prijevod odlomka iz Klaiberove knjige, Ivan Filipović zastupao je mišljenje da se i bajke trebaju barem donekle temeljiti "na istinitosti. Ni tu ne smije ništa da se sbiva nepravilna, nezakonita; ni priča ne smije da zanima pukom svojom slikovitošću. Vrhunaravna i čudnovata bića, oživljena čovječanskim strastmi, obdarena čovječim govorom treba da tako govore i rade, kako se to dolikuje umišljenoj im naravi i sposobnostima, koje se i u istini opažaju" (Filipović 1885: 25).

Kliaberova gledišta prihvaćena su u hrvatskom popularnom i stručnom pedagoškom diskursu tek desetak godina nakon što je objavljena "Priča i djetinja duša". Tek krajem stoljeća bajke su se, makar i sa zadrškom i pozivom na umjernost, stale opisivati kao priče "od velike uzgojne vrijednosti; ona uzdiže um i čuvstva do nepojmljiva, a time njeguje u djetetu strahopočitanje i svetu ljubav spram Svevišnjega; jer dijete u priči počinje donekle shvaćati, da je izvan našega vidokruga neka tajna, viša moć, koja upravlja svijetom. U priči vidi dijete često i borbu čovjeka protiv vanjskih dojmova, kao i pomoć više sile, ako je čovjek dobar i krepostan" (Cvijić 1895: 155).

Promptno nasljedujući stavove njemačkog pedagoga Heinricha Wolgasta, pedagoginja i književnica Jelica Belović-Bernadzikowska se u znamenitom programatskom članku "Naša omladinska književnost" osim ideji specifično dječje književnosti, suprotstavila i nazorima "protivnika narodnih bajki i priča" (Belović-Bernadzikowska 1897: 34). Nasuprot njima, ona je, kao i Wolgast (usp. Bastian 1981: 73-80), pristala uz "množinu onih, koji im cijene pedagošku vrijednost u uzgoju" (Belović-Bernadzikowska 1897: 34). Kao i Klaiber, i ona je pisala da "dijete nije nikada sretnije, nego kad imaginira i kad sebe samo mišlju zanese u tugje situacije i osobe" (Belović-Bernadzikowska 1897: 34). I za nju je djetinjstvo bilo doba u kojem se "još sve vjeruje i svemu se nadamo" i u kojem stoga, kao nikada poslije, "uživamo slušajući krasne priče o kraljeviću, koji dolazi po skromno djevojče, o vilama sa zlatnim haljinama i o gorskom divu, koga jedan udarac junaka strovali u smrt" (Belović-Bernadzikowska 1897: 1).

Odnosi teorije i produkcije

Već je iz usporedbe rasprava o mašti iz 1860-ih i bajki koje su u istom desetljeću objavljene u *Bosiljku* očito da su teorijska promišljanja bila u raskoraku, štoviše, opoziciji s dijelom produkcije za djecu. Neposredno nakon Esterove studije o specifičnostima dječje mašte (1862), a uoči Riegerova upozorenja kako za djecu nisu "mnoge navlaš lažne i strašne poviedke koje dječju maštu moćno podpaljuju" (Rieger 1868: 241), u *Bosiljku* su se objavljivale bajke pod pretpostavkom da se dječji čitatelj, njegova recepcija, a time i mašta ne razlikuju od mašte odraslog čitatelja. Umjesto s Riegerovim, Esterovim i drugim u hrvatskom kontekstu novim idejama o djetinjstvu i dječjoj mašti, *Bosiljak* je korespondirao s idejama djetinjstva i dječjeg čitatelja prema kojima je razlika u znanju, a ne načinu spoznaje, bila ključno mjesto razlike između djeteta i obrazovanog odraslog.

Ni gotovo potpuni zazor hrvatske dječje monografske produkcije do kraja 1870-ih prema bajkama nije, čini se, bio produkcijska artikulacija Riegerova (1868) upozorenja ili Basaričekove opaske (1870) o štetnom utjecaju fantastičnih slika na dječju maštu. Doduše, iz samog je Riegerova članka nejasno odnosi li se upozorenje "Njimi djece nehrani!" (1868: 241) na predaje, priče upozorenja ili bajke, no Basaričekov se poziv na oprez gotovo sigurno može povezati baš s bajkama (usp. Basariček 1870: 73-74). U skladu s argumentacijom iznesenom u poglavljima o produkciji *Bosiljka* i *Smilja*, bajke su iz tih publikacija izostale ponajprije stoga što se poetski nisu uklapale u tada dominantnu, racionalnu koncepciju dječje književnosti i djetinjstva, a ne nužno zato jer ih se smatralo štetnima ili barem neusklađenima sa specifično dječjom maštom.

S druge strane u poslovično anticipacijski usmjerenoj (usp. Batinić 2005: 46, Crnković 1978: 149; Težak 2001: 18) časopisnoj produkciji za djecu iz 1870-ih, ponajprije *Smilju*, objavljen je niz bajki koje su podrazumijevale i najavljivale Kaliberovu argumentaciju odnosa bajki i djece. Za "Crvenu kapicu", "Ivicu i Maricu", "Palčaca" i "Palčeca" nije posve jasno jesu li objavljene zato što se "mogu gatkama etički i religijski motivi često neprisiljeno privesti dječjoj ćudi" (Ivkanec 1895-1906: 350) ili tek zato jer se radilo o pričama koje su već tradicijski, i u usmenom kontekstu bile rezervirane za dječju publiku. Okolnost da su upravo "Palčac" i "Ivica i Marica" jedini tipovi bajki koji su, dakako, u ponešto izmijenjenim varijantama objavljeni u *Smilju* i tijekom 1890-ih (usp. Širola 1892; Ivkanec 1890), navodi, međutim, na zaključak da je ideja specifično dječje mašte najvjerojatnije ipak obilježila njihovu afirmaciju ili barem naknadnu recepciju.

U *Bosiljku* i *Smilju* objavljena "Šumska vila" Božene Němcove (1865; 1878) na zanimljiv je način anticipitala Klaiberovu argumentaciju u kojoj su se udruživali elementi dviju oprečnih predodžbi djeteta. Kao

što je Klaiber ujedno zagovarao i uporabu bajki u didaktične svrhe, i prevrat hijerarhije između odraslog i djeteta, učitelja i učenika, tako je i "Šumska vila" ujedno eksplicitno promicala vrijednosti poput poslušnosti, obiteljskog doma, doličnog zanimanja, ali i čežnju za onostranim. Štogod je naime Betuška "imala, i kako mu drago bila vesela i sretna, ipak joj nikad ništa nije takva veselja prouzročilo, kao ples sa šumskom vilom" (Němcova 1878: 191).

Dvije bajke objavljene u *Smilju* krajem 1870-ih – "Zlatan" (-c. 1877b) i "Priča o 'Pepeljugi'" (Varjačić 1879) – anticipirale su shvaćanje bajke kao, Klaiberovim riječima, miljenice djeteta (1884: 342). Ove dvije bajke – budući da nisu nosile nacionalnu odrednicu – s jedne strane nisu naime mogle biti u službi odgoja u narodnom duhu ili oblikovanja nacionalnog identiteta. S druge strane one nisu, kako je već spomenuto, bile ni izravno didaktične, niti su se temeljile na mehanizmu pouke primjerom iskušanom u ćudorednim pripovijetkama. Dakako i te su bajke, kako to ističu brojne studije, ponekad i vrlo izravno "u slatkom zavitku" distribuirale i sasvim određene, klasne (usp. Zipes 1991), rodne (Bottigheimer 1987) ili odgojne (Tatar 1992) vrijednosti i ideologeme. No distribucija povijesno, klasno, rodno ili dobno specifičnih vrijednosti nije se, barem ne u tipu publikacije o kojem je riječ, odnosno *Smilju,* ili o kojima će tek biti riječi – dakle, u monografskim publikacijama bajki iz prve polovice 1880-ih – odvijala kao dio pedagoškog projekta. Njihova je didaktika, kao što je to pretpostavio i Klaiber u svojem članku (1884: 344-345), bila kulturološka, pozadinska, dok je u prvom planu bilo zadovoljenje navodno specifično dječjih potreba izraslih iz pretpostavke o djetinjstvu kao posebnom, autonomnom, samom po sebi važnom razdoblju. Predstavljene kao bezinteresni, dječjecentrični odvjetci žanra, "Pepeljuga" i "Zlatan" prenosile su, ovjeravale i ustanovljavale povijesno i društveno specifične rodne, dobne, klasne i ine vrijednosti, ali i vrijednosti djetinjstva kao navodno autonomnog i s bajkom nerazdruživo povezanog doba.

Od svih književnih tekstova koji su anticipirali Klaiberov zagovor bajki kao dječjeg žanra, a djece kao bića koja su važna sama po sebi, najzanimljivija je, također u *Smilju* objavljena, fantastična priča o dvoje radničke djece, Zdravku i njegovoj sestrici, koji su jednog poslijepodneva prije "mnogo i mnogo godina", slijedeći upute što ih je Zdravko večer prije dobio od čovječuljka "duge brade, okruglja lica", postali

kraljem i kraljicom palčića (Kobali 1881: 85). Jedini uvjet njihovu kraljevanju bio je da u palači palčića ne zaplaču. No sestri i bratu već su se iste večeri oči napunile suzama. A čim su suze kapnule na pod "za čas ne stalo je svih krasota, a oni su ležali na tvrdoj zemljici. [...] Kad se probudiše, opaziše svoje roditelje, koji ih svuda tražiše. Oni skoče, poljube roditelje te su im pripoviedali, gdje su bili" (Kobali 1881: 87).

Za raspravu o odnosu teorije i produkcije važno je zadržati se na mehanizmu kojim su Zdravko i njegova sestra "prešli" iz realnog u irealan svijet, iz roditeljskog doma u svijet palčića i natrag. Prelazak se odvio kroz prijelaz iz budnosti u san i natrag. Radi se o postupku koji je karakterističan za fantastične priče općenito (Crnković 1987: 15-16) i koji je u hrvatskoj dječjoj književnosti bio osobito popularan već 1870-ih (usp. npr. Filipović 1878: 73-77; Kranjčić 1874; Varjačić 1877: 54-58). No dok su Zdravkovi prethodnici i prethodnice u snu prerađivali dnevne događaje, Zdravko i njegova sestrica prerađivali su priče koje su za dana čitali ili slušali. U kontekstu rubnog interesa za bajke u hrvatskoj dječjoj književnosti do 1880-ih osobito je zanimljivo što su Zdravko i sestra po svemu sudeći u snu prerađivali upravo bajke. U samoj se priči, doduše, za razliku od njoj sadržajno i strukturno srodnih tekstova objavljenih pri kraju 19. stoljeća (usp. npr. Dubin 1900; Harambašić s. a.: s. p. "U carstvu vilinskom"; Ivkanec 1889), nigdje izravno ne navodi da je Zdravkov odlazak u zemlju palčića potaknut pročitanim ili ispripovijedanim, no boje (*srebrena, zlatna, modra*), predmeti (*vienac od najljepših alema i drugih dragulja, palača, zlatna ptica, srebrn lier*), likovi (*kralj, kraljica, palčići*) i njihova tipska i plošna karakterizacija, pa čak – o čemu će još biti riječi – i narativni postupci (prije svega ponavljanje) vrlo precizno sugeriraju da je u podtekst priče o Zdravku bajka, odnosno bajke. Utoliko se priča o Zdravku može smatrati prvim glasnikom oko 1880. naglo poraslog teorijskog (usp. Trestenjak 1881; Klaiber 1884), ali i produkcijskog interesa za taj žanr, o kojem će više biti riječi u nastavku. Štoviše, ona se prepoznaje kao prvi zagovornik tog žanra. Za razliku od iste godine objavljenog, a već više puta spomenutog članka Davorina Trstenjaka u kojem su se bajke osuđivale uz argument da se dijete koje se često stavlja "pripoviedanjem u **sviet, sanja** i drži [...] predugo u svietu fantazije odgaja [...] za sanjara" (Trstenjak 1881: 5 – istaknula M. H), u priči o Zdravku bajke i njima potaknuti snovi nisu bili označeni kao sporni.

Afirmirajući žanr bajke i objedinjujući poput "Šumske vile" ćudoredno i čudesno, Zdravko je rečenicu: "Pravo veliš sestrice, svagdje je liepo, nu kod milih roditelja najljepše" (Kobali 1881: 87), nadopunio izjavom: "Meni je ipak drago [...] da sam ipak jedanput kralj bio" (1881: 87).

Usporedi li se priča o Zdravku s pričama koje su otprilike u isto doba također bile izgrađene na susretu sna i zbilje, uočit će se da je ona osim novog doživljaja bajke, promicala i novu predodžbu djetinjstva, preciznije dječje mašte. U većini tih priča san je funkcionirao kao irealna razina na kojoj se rješavaju realni problemi, a najčešće preuveličane nagrade i/li kazne kao hiperbolizirana sredstva poduke prihvatljivim oblicima ponašanja. Drugim riječima, u tim su se pričama neposlušna dječica naglo korigirala nakon što su u snu iz druge perspektive sagledala vlastite postupke, odnosno nakon što su u snu iskusila kaznu za njih. U jednoj od tih priča prkosni je dječak nakon što je udario majku sanjao da je ostao bez ruke (Filipović 1878: 73-77), a u drugoj je dječak koji je volio dugo spavati stubokom odustao od te prakse nakon što je sanjao da ga je "grdna žena sa slamnjačom na glavi" osudila da će zauvijek u krevetu gladan ležati, ako ne obeća da će "odsele rano ustajati i svoje poslove točno obavljati" (Varjačić 1877: 57-58). U trećoj je pak djevojčica koja se unatoč roditeljskim upozorenjima i zabranama sa svojom neznatno starijom braćom često vozila barkom po moru sanjala da je zajedno s braćom doživjela brodolom i završila na napuštenom otoku punom divljih zvijeri. Djevojčica je, dakako, posve u skladu s funkcijom te priče svoj *strašni sanak* "uviek svojoj lakoumnoj braći pripoviedala, kad su ju pozivali, da ju bez dozvole provezu po sinjem moru" (Harambašić s. a.: s. p. – "Mali mornari"). U četvrtoj, od ovdje tek nasumce spomenutih priča tog tipa, neimenovani je dječak naučio molitvu tek nakon što je sanjao da je bio u raju i ondje upoznao Boga i anđele (Harambašić s. a.: s. p. – "Moć molitve").

Poput u prethodnom odlomku spomenutih dječaka i djevojčica, Zdravko i sestrica također su djelovali mimo roditeljskih uputa. "Oni nisu čekali, dok bude noć, već otidju u šumu poslie podne, jer su znali da bi ih roditelji pitali, kamo idu" (Kobali 1881: 85). I dok Zdravko ni jednom nije zažalio za roditeljima te je – čak i kad se po povratku kući iz zemlje palčića složio sa sestricom da je svugdje "liepo, nu kod milih roditelja najljepše" – nadodao da mu je drago što je "ipak jedanput kralj bio" (1881: 87), sestrica je za roditeljima žalila i plakala još i prije

no što je dospjela u zemlju palčića. A kad ju je pak brat upitao kako joj se sviđa biti kraljicom palčića ona mu je, veličajući ulogu roditelja koje su obezvrijedili otišavši svojevoljno u zemlju palčića, odgovorila "'a da su naši roditelji s nami, još bi bilo ljepše! – Za nekoliko časova opet reče 'ah! kako će nas mili roditelji tražiti. – Ne će nas naći pak će tada gorko plakati'" (1881: 86).

Konačno, u hrvatskoj se dječjoj književnosti druge polovice 19. stoljeća za snom posezalo kako bi se djecu poučilo dužnostima prema roditeljima, ali i kako bi se opravdala nefleksibilnost klasne stratifikacije. San je u tim pričama postajao prostor ispunjenih želja, bolje rečeno, potreba onih koje u stvarnom svijetu roditelji nisu mogli štititi i koji su utoliko bili osuđeni na preživljavanje, a ponekad i na smrt. Promrzla mala Ružica sanjala je, poput Andersenove "Djevojčice sa šibicama", uoči smrti da se nalazi pred nebeskim vratima iza kojih su je s radošću dočekali umrli roditelji (Kranjčić 1874). Mali Mirko kojeg su zbog njegova siromaštva izbjegavala ostala djeca u snu je pak prijateljevao s dječakom koji mu je uz snježnu loptu darovao drugove Poštenje, Marljivost i Zadovoljstvo (Tomašić 1897: 78-79).

Premda je i u pričama o neposlušnoj djeci, kao i u pričama o siromašnoj djeci san bio područje u kojem su se razrješavali realni problemi, te su dvije skupine priča na različite načine narativno oblikovale odnos između sna i zbilje. Za razliku od priča o neposlušnoj djeci u kojima je događajna razina sna imala izravan utjecaj na zbilju i dječje ponašanje, snovi siromašne dječice nisu imali većega utjecaja na zbilju ili barem na njezinu temeljnu odrednicu u priči (siromaštvo, odbačenost i dr.). Umrla su djeca naime bila podjednako mrtva sanjala ona ili ne da odlaze u raj (Kranjčić 1874: 36-37), kao što su siromašna djeca bila siromašna, premda možda ne nužno i stoga nesretna, i nakon nematerijalnih darova (npr. snježne lopte) imaginarnog prijatelja (usp. npr. Tomašić 1897: 79). Osim s obzirom na pretpostavljeni (ne)utjecaj sna na zbilju, ove su se dvije skupine priča razlikovale i s obzirom na narativnu isprepletenost sna i zbilje. I dok su primjerice u pričama o neposlušnoj djeci irealna zbivanja i za pripovjedače i za likove bila nesumnjivo proizvod sna, sanjanja, u pričama o siromašnoj dječici susret s imaginarnim (bićem i bićima) odvijao se – gledano iz perspektive lika, ali i navodno pouzdanog ekstradijegetičkog pripovjedača – na realnoj razini, netom nakon što bi se probudili. Tako promrzla mala Ružica na

Badnjak u molitvi "zadriema, a kad se probudila, eto je pred velikimi sjajnimi vrati; nije joj bilo više studeno, niti je imala više razderane odjeće, već dugu kao snieg bielu haljinu" (Kranjčić 1874: 36). "Mali je Mirko **zaspo** i snivao o svomu novom drugu. Tad je tiho zakucalo na smrznutu oknu. Dječak se **probudio** i skočio [...] Na prozoru pako stajalo je krasno strano dijete" (Tomašić 1897: 78). Susret siromašne dječice s onostranim odvijao se u snu tek iz čitateljske perspektive, koja je s jedne strane podrazumijevala oštriju razdjelnicu između realnog i irealnog, te s druge poznavala konvencije vezane uz uporabu motiva sna u književnosti. San i zbilja pritom su se, pod utjecajem neodlučnosti u pogledu vjerodostojnosti ispripovijedanog, u konačnici nerazmrsivo ispreplitali u budno sanjanje, a dječja mašta u stvaralačku.

U skladu s pravilnošću da je veza između sna i zbilje obrnuto proporcionalna utjecaju koji san ima na zbilju, te su dvije razine u samim pričama bile jasnije odvojene, što je u pričama bio veći učinak sna na zbilju. Predloženu jednadžbu o obrnuto proporcionalnom odnosu veze između sna i zbilje s jedne strane, i učinka sna na zbilju s druge, podriva, međutim, priča o Zdravku kralju palčića. Premda su, dakle, kako je već spomenuto, Zdravko te – nešto više – i njegova sestrica, poput neposlušne dječice u pričama u kojima se ostatak dana prelijevao u san, odlaskom u zemlju palčića naučili da je svugdje "liepo, nu kod milih roditelja najljepše" (Kobali 1881: 87), u toj se priči kao i u spomenutim pričama o siromašnoj dječici (kojima uostalom, kao djeca iz radničke obitelji, pripadaju Zdravko i sestrica) susret s onostranim zbio, na doslovnoj razini, u budnom stanju. Evo kako je Zdravko prepričao sestrici svoj susret s palčićem: "-'Ja mogu, ako hoću, ovu noć postati kraljem.'[...] – 'Kako bi to moglo biti?' upita ga sestrica, 'kada su nam roditelji siromašni'. – 'Ja sam sanjao prošlu noć,' – i dalje nije mogao govoriti, jer se je sestrica počela jako smijati i vikati: 'To je dakle san, – ja ne ću takova kraljica da budem,' i htjede otići. – 'Ostani ovdje,' poviče brat uhvativ ju za ruku, 'da ti dalje pripoviedam.' – Sestrica ostane a on nastavi ovako: 'Ja se probudih i opazih mala čovjeka, gdje pred mojim krevetom stoji. Bio je to čovječac duge brade, okruglja lica" (Kobali 1881: 84-85). Zdravko je dakle prvo zaspao, a onda se probudio. No, za razliku od priča o siromašnoj dječici u kojima se prelazak iz sna u – nazovimo ga tako – budno sanjanje odigrao samo jednom te se utoliko ni ne mora nužno tumačiti kao

ideologem specifične, stvaralačke dječje mašte, u priči o Zdravku on se ponavlja više puta. Zdravko i sestrica – riječima pripovjedača – u svijet palčića nisu naime dospjeli kad su pod jelom zaspali ("Sestrica je plakala dotle dok nije i zaspala. Brat je takodjer počeo driemati te je napokon i zaspao"), nego "probudivši se u jutro" (Kobali 1881: 85). Odnosno, iz njega su otišli kad im palčići obukoše "njihovu odječicu i odnesoše ih plačuć pod onu jelu, gdje su sladko spavali" i gdje "kad se probudiše, opaziše svoje roditelje" (Kobali 1881: 87).

Osim zbog ponavljanja prelaska iz realne na irealnu razinu, priča o Zdravku i palčićima razlikovala se od drugih u ovom poglavlju spomenutih priča i utoliko što su u njezinu vjerodostojnost, osim čitatelja, sumnjali i njezini, doduše samo odrasli, akteri. Nasuprot pripovjedaču i glavnom liku – prema kojima su Zdravko i sestrica iz ovog u onaj svijet prešli u stanju budnosti – taj se prelazak iz perspektive roditelja odigrao u snu. Nakon što su ih našli u šumi, roditelji Zdravku i sestrici, prema priči, naime: "rekoše: 'To ste vi sanjali, jer palčića nema'" (Kobali 1881: 87). Na što je Zdravko, nakon što je više puta ponovio da se prelazak zbio u stanju budnosti, pogledao "sestricu kao da hoće reći: 'Mi znamo, gdje su, jer smo tamo bili'" (Kobali 1881: 87), posvjedočujući Klaiberovu tezu da dijete "obilujući genijalnom stvarajućom moći, koju u srcu nosi, stvara najčudnovatije i najfantastičnije slike" te poput bajke, "bez svakog napora stvara si od životinje čovjeka, a od čovjeka opet životinju, te joj je malenkost, da si podigne preko noći sjajne, kićene, zlatne palače i dvorove (1884: 342).

Zdravkovo inzistiranje na vjerodostojnosti vlastite perspektive, može se čitati kao intertekstualno preuzimanje postupka ponavljanja karakterističnog za žanr bajke, ali i kao dječjeknjiževna artikulacija teze o stvaralačkoj mašti djeteta koju je Gjuro Ester na teorijskoj razini u hrvatskom kontekstu, koliko je poznato, usamljeno branio sve do prijevoda Klaiberova članka. Kao da objašnjava mehanizam priče o Zdravku, koji je bez ponavljanja prisutan i u drugim spomenutim pričama o siromašnoj dječici, Ester je dvadesetak godina prije no što su one objavljene pisao: "Diete ležeć u postelji probudi se, pa mu se pročini, kano da na polju kiša pada, ako u istinu i nepada, pak mu se tada stvori u glavi slika onakova, kakovu je jur očima budan gledao, kada pada kiša. Ova je slika već proizvod mašte, i uzrok ili pretvor svoj slikariji, što ju po njoj počme slikati mašta. Ona naime počme

tvoriti slike: kako u mjesto vodenih kâpih ili kiše pada na zemlju snieg, gràd ili tuča; zatim se pusti i smjelije: kako bi bilo, da pada iz oblakah vatra, da padaju same žabe, zmije itd. Ovo je proizvod mašte paproizvodne" (Ester 1862: 230). Radi se o onoj vrsti mašte zbog koje Ester uspoređuje dijete s umjetnikom i o onim njezinim tvorbama zbog kojih se u svojem članku makar retorički pitao: "A što je Dante u opisu pakla drugačije predstavio grm?! Nemože li se ona paproizvodna mašta sa paproizvodnom maštom glasovitog Dante-a usporediti?!" (Ester 1862: 230).

Prihvati li se tumačenje prema kojem su ponavljanje narativne sheme san/budnost/budno-sanjanje (transformacija) zajedno sa Zdravkovim inzistiranjem na njezinoj vjerodostojnosti, ustvari dječjeknjiževne artikulacije ideje specifične, k tomu i stvaralačke dječje mašte, priča o Zdravku i palčićima zauzet će u povijestima hrvatske dječje književnosti mjesto jednog od prvih pobornika ideje koja je – unatoč tomu što je na teorijskoj razini prvi put izrečena još početkom 1860-ih – ponovljena i aktualizirana tek 1880-ih. Preciznije, priča o Zdravku prepoznat će se kao prvi glas u cijelom nizu teorijskih i književno-produkcijskih zagovora autonomne i stvaralačke dječje mašte.

Unatoč naglasku na pouci, priča o Zdravku primjer je dakle fikcionalne i – u odnosu na ostalu, podjednako i književnu i teorijsku produkciju – začetničke artikulacije shvaćanja djeteta kao stvaratelja, a bajke kao egzemplarnog dječjeg žanra. No, ona je ujedno i eksces, na razini hrvatske časopisne produkcije za djecu usamljen slučaj te se utoliko povodom nje ipak ne može pretpostaviti da je snažnije, ako uopće, utjecala na oblikovanje kolektivnog znanja o djeci i djetinjstvu. Za njega su od presudne važnosti bila monografska izdanja bajki hrvatske dječje književnosti, objavljena oko 1880-ih, o kojima će biti riječi u nastavku.

Slikovnice i ilustrirane knjige

Posvjedočujući da produkcija dječje književnosti nije tek puki odraz drugdje zgotovljenih predodžbi o djetinjstvu, oko 1880. godine tiskane, a u odnosu na dotadašnju produkciju, bogato ilustrirane dječje knjige, također su prije prijelomnog prijevoda Klaibera promicale gledište o bajkama kao dječjem žanru *par exellence*.

Doduše, kao što je već nekoliko puta spomenuto, 1879. godine su osim prvih ilustriranih knjiga bajki objavljene i Stojanovićeve *Narodne pripoviedke*. No one, za razliku od spomenutih i njima srodnih ilustriranih knjiga o kojima će biti riječi u nastavku, nisu značajnije odudarale od 1870-ih dominantne produkcije za djecu. Njihov je primarni cilj bio "koristno poučiti i ugodno zabaviti" (Stojanović 1879: s. p.), odnosno odgojiti u narodnom duhu. S tim u skladu u toj zbirci, kao ni u *Smilju*, nisu dominirale bajke. Za raspravu o odnosu teorije i produkcije stoga su zanimljivije knjige bajki koje su oko 1880. godine dominirale – za ono doba grafički, po svemu sudeći – impresivnim nizovima za djecu. Knjige su to s kojima započinje hrvatska produkcija ilustriranih monografskih izdanja bajki – nakladničkog žanra koji će sve do danas ostati sinonim za dječju književnost.

S knjigama bajki objavljenim oko 1880. godine, o kojima je riječ u ovom poglavlju, uvedena je do danas raširena praksa da se bajke sustavno objavljuju prvenstveno u formi grafički luksuzno opremljenih monografija. Na stranu grafički nepretenciozne knjige bajki objavljene 1880-ih, a koje su se nastavljale na prakse prezentacije bajki i djetinjstva započete u *Bosiljku* (usp. Mařik 1884) i *Smilju* (usp. Fabković 1884), od 1880. nižu se primarno bogato ilustrirane zbirke bajki ili monografska izdanja pojedinačnih bajki. U drugoj polovici 1880-ih izlaze *Narodne pripoviedke* (1888) Stjepana Basaričeka, koje Štefka Batinić i Berislav Majhut (2001: 27) izdvajaju kao jedan od najstarijih primjera suradnje domaćeg autora na ilustraciji knjige hrvatske dječje književnosti. Sljedeće godine Basariček je objavio i prijevod zbirke *Tisuća i jedna noć* "sa šest slika u bojama i dvanaest u crno" (1889).

U drugoj polovici 1880-ih Stjepan Bartuš djeci je namijenio cijeli niz, također, bogato ilustriranih knjiga bajki (usp. Pleše 1983). Sve su ove knjige, zajedno s onima o kojima je riječ u ovom poglavlju, sudeći prema pretiscima (npr. Bartuš usp. *Popis* s. a. [1903]), nakladničkim i knjižarskim katalozima (usp. npr. *Najveći* 1884; *Popis* 1890; *Popis* 1893; *Popis* s. a. [1903] *Popis* 1923; *Popis* 1925-1926; *Cjenik* 1936) usmenim (usp. npr. Leček 2003: 395) ili pisanim sjećanjima (usp. npr. Stahuljak 2006: 326) sve do polovice 20. stoljeća bile sastavni dio dječje literature.

Prve ilustrirane hrvatske slikovnice, i prve knjige bajki uopće, objavljene su 1879. godine o Božiću u nakladi Mučnjaka i Senftlebena. Dvije godine kasnije Karlovčanin Dušan Lopašić (pod pseudonimom Janko Mišćin) "hrvatskoj mladeži" namjenjuje niz sveščića *Priča iz tisuću i jedne noći*, a nakladnik Albrecht i Fiedler osam svezaka *Pričalica*, niza po kojem je i ova knjiga dobila ime.

Sve su tri skupine knjiga danas, nažalost, uz iznimku nekoliko svezaka *Pričalica*, gotovo u potpunosti izgubljene. No o njima i njihovoj ulozi može se ipak raspravljati temeljem posrednih, ali za temu ove knjige ipak informativnih epitekstualnih odrednica, odnosno, prikaza i osvrta te opisa u nakladničkim i knjižarskim oglasima i katalozima.

Lopašićevi su sveščići bajki i priča, sudeći prema podacima o danas također izgubljenoj monografiji u kojoj su oni objedinjeni nedugo po objavljivanju (usp. oglas u Čop 1900; *Najveći* 1884; *Popis* 1890: 31), ukupno brojili oko 300 stranica i bili ilustrirani s oko 70 "običnih" te možda i četiri "krasno kolorirane slike".

"Popisi hrvatskih knjiga u nakladi knjižare Mučnjak i Senftleben u Zagrebu" iz *Danice* za 1880. godinu, ali i knjižarski popisi iz sljedećih desetljeća (npr. *Popis* 1884), pokazuju da je zagrebački nakladnik Mučnjak i Senftleben objavio 1879. godine, između ostalih naslova, i *Priču o ružici*, *Priču o pepeljugi*, *Priču ob obuvenom mačku* i *Priču o crvenoj kapici*. Bile su to, riječima nakladnika, *izvorno, bogato ili u boji* ilustrirane knjige "za mladež" (s. n. 1879d: 161) od svega nekoliko stranica (usp. "Priču o 'Pepeljugi'" koja je neposredno prije objavljena u *Smilju*: Varjačić 1879), koje se stoga polazeći od šire definicije slikovnice mogu za ovu priliku nazvati slikovnicama.

Priče... u povijesti hrvatske dječje književnosti zauzimaju jedinstveno mjesto. Osim kao prva monografska izdanja bajki, one su važne kao možda najstariji slikovnički niz hrvatske dječje književnosti.[109] Naime i bez viđenja samih *Priča...*, a temeljem jedinstvenog naslova (*Priča o...*), gotovo identičnih opisa ("s izvornim slikami, pohrvatio Lj. V." ili sl.), te donekle i cijene (30 novčića, uz iznimku *Priče o ružici* za koju je, vjerojatno zato što je tiskana u većem formatu, trebalo izdvojiti dvostruko više novčića) može se pretpostaviti da su se *Priče...* percipirale kao slikovnički niz.

Godine 1881. pokrenute *Pričalice* i izrijekom su se definirale kao niz. Pritom su u prvom ciklusu *Pričalica* (svezak I-IV) objavljene četiri fantastične priče: *Guliver među patuljcima, Guliver među divovima, Oberonov rog čudotvorac* i *Čarobna frula*. Za razliku od prvog ciklusa koji je uredno pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, drugi je ciklus niza *Pričalica* gotovo u potpunosti izgubljen. Od njegova četiri sveska (V-VIII) danas je dostupan samo peti – *Pepeljuga* – dok su ostali poznati tek po naslovima objavljenim u knjižarskim katalozima (*Najveći* 1884; *Popis* 1890; *Popis* s. a. [1903]). Prema tim je katalozima šesta *Pričalica* bila *Snjeguljica i Ružanka* (prijevod ili lančani prijevod 161. bajke braće Grimm), sedma je *Pričalica* bila još jedna inačica bajkovite legende o Genovevi (*Genoveva i košuta*), a osma (*Knežić Rskać i mišji kralj*) prijevod ili obrada *Orašara* (*Nussknacker und Mausekönig*) E. T. A. Hoffmanna. Od četiri su *Pričalice* drugog niza dakle čak tri bile bajke: *Pepeljuga, Snjeguljica i Ružanka* te *Knežić Rskać i mišji kralj*. Sve su *Pričalice* pritom – poput *Priča...* koje je "pohrvatio" Lj. V., vjerojatno učitelj i dječji pisac Ljudevit Varjačić – najvjerojatnije bile prijevodi. Na taj zaključak upućuju naslovi izgubljenih svezaka, kao i visoka usklađenost između tekstova i uvoznih ilustracija u danas dostupnim *Pričalicama*. Prvih pet svezaka *Pričalica* ilustrirao je njemački slikar i ilustrator Karl Offterdinger.

Pričalice i *Priče...* su se među tadašnjim hrvatskim knjigama izdvajale orijentacijom na fantastične priče i bajke, visokom cijenom u odnosu na broj stranica (usp. npr. *Popis* 1884), koja je pak vezana uz njihovu zavidnu likovnu opremu (usp. Batinić i Majhut 2001: 29), te konačno formatom. Za razliku od dotadašnjih dječjih knjiga i časopisa, koji su se najčešće tiskali u malim formatima (12° ili duodecu te 8° ili oktavu), sve su *Pričalice* te jedna *Priča...* tiskane u za tadašnje

prilike neobično velikom kvartu (4°), što su očito i njihovi oglašivači smatrali važnom značajkom, budući da je nisu propuštali naglasiti (s. n. 1879d; *Najveći* 1884). Prelazak s male dječje knjižice na album u kulturnoj je semantici, prema povjesničarki umjetnosti Ségolène Le Men, značio preobrazbu dječje knjige iz štiva za čitanje drugima u štivo za zajedničko čitanje i gledanje. Bio je to ujedno i prelazak iz domene obrazovne literature u sferu igračaka (Le Men 1992: 36), područje u koje su se i u hrvatskom kontekstu od kraja 19. stoljeća smještale dječje knjige slikovnice i ilustrirane dječje knjige (usp. Hameršak 2001: 106). Doživljaj *Pričalica, Priča iz tisuću i jedne noći* i *Priča...* kao igračaka, a ne knjiga, posvjedočuje konačno i okolnost da mnoge od njih, poput tolikih dječjih knjiga, nikada nisu obuhvaćene knjižničnim fondovima, pa čak ni onim Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu koja od 1837. godine ima pravo na obavezni primjerak svake tiskovine objavljene u Hrvatskoj.[110]

Za raspravu o ishodištima i učincima monografskih izdanja bajki oko 1880. godine osobito su korisne sljedeće riječi s kojima su dočekane *Pričalice*: "Do sele je još uviek naša literatura za mladež dosta siromašna, a ukusno i sa umjetničkoga gledišta valjano ilustrovanih djela, kao što ih imadu druge literature, nemasmo po gotovu te su zato roditelji osobito po gradovih kupovali svojoj djeci za darove njemačka i francezka djela. Sada je i evo i toj potrebi doskočeno, te imademo na izbor četiri svežčića djelca, koje je na diku i njemačkoj literaturi" (s. n. 1881: 607). Slično tomu je i nakladnik Mučnjak i Sanftleben svoje *Priče...* u već spomenutom oglasu u *Danici* najavljivao kao publikacije koje neće iznevjeriti publiku naviklu na nabavku dječjih knjiga u inozemstvu. Riječima nakladnika: "Naša knjižara, prirediv ove liepe knjižice, kojih će izdavanje nastaviti, želi izpuniti jednu prazninu u našoj hrvatskoj književnosti te doskočiti prigovorom, kao da naša mladež takovih djela neima u materinskom jeziku. Odsele dakle nitko ne mora svojoj djeci kupovati slike s njemačkim opisom, jer se mogu iste slike dobiti u našoj knjižari **hrvatskim** opisom" (s. n. 1879d: 162). Za razliku od ostalih tada objavljenih knjiga i časopisa koje su nakladnici, kako se to vidi iz niza predgovora i srodnih tekstova (usp. npr. *Kolo* 1846: 7; s. n. 1883c: 54), nudili na procjenu "svim prijateljem mladeži" (Filipović 1850: VI-VII) – učiteljima i duhovnjacima – *Priče...* i *Pričalice* obraćale su se dakle gotovo isključivo roditeljima. Preciznije, roditeljima u

gradovima, odnosno, djeliću stanovništva koji je, kao što je to u knjizi već više puta istaknuto, svoje čitateljske potrebe i čitateljske potrebe svoje djece zadovoljavao pretežito inozemnom literaturom.

Slikovnice su u Hrvatskoj još krajem 20. soljeća bile primarno vezane uz gradske sredine. Prema istraživanju iz prve polovice 1980-ih, postotak gradske djece koja u kući nisu imala slikovnicu bio je zanemariv, dok je u ruralnim sredinama iznosio čak 47,05% (Kermek-Sredanović 1985: 43). Hrvatske ilustrirane knjige su od svojih početaka bile usmjerene na građansku publiku. Već je i Vranićev prijevod Campeova *Mlaissega Robinzona* bio namijenjen djeci iz imućnih obitelji. Kako to podsjeća Majhut, "kada se *Mlajssi Robinzon* pojavio na tržištu, izašao je u dva dijela od otprilike 300 stranica i bio je jedna od najskupljih knjiga Novoszelzke szlovotizke. I kasnije kad je naklada prešla u ruke Franje Župana (Suppana) bila je jedna od najskupljih knjiga u ponudi. Uistinu neobičan nakladnički pothvat: ići izdavati prvu knjigu za djecu, i to odmah najskuplju, govori o uvjerenosti u uspjeh izdanja" (Majhut 2005: 315).

Priče... i *Pričalice* trebale su, sudeći prema reakcijama recenzenata te prema načinu njihove samoprezentacije, konkurirati ne toliko hrvatskim knjigama, koliko knjigama za djecu koje su roditelji za svoju djecu pribavljali iz inozemstva. Premda su naime i *Bosiljak* i *Smilje*, pa čak i prvi niz *Bršljana* s ponosom isticali broj te izgled svojih ilustracija, u tim su i ostalim publikacijama hrvatske dječje književnosti tog doba, paritekstualne značajke ipak bile od sekundarne važnosti. Posve razumljivo s obzirom na modernizacijska stremljenja i upućenost na najšire čitateljske slojeve, polaznike pučkih škola, odnosno učitelje, članove povjerenstava za nagradne knjige i dr. koji su u skladu s vlastitom profesionalnom orijentacijom, a kako sugerira istraživanje na knjižnice orijentiranih dječjih knjiga u 1980-ima (usp. Turow 1982), prosuđivali i dalje distribuirali knjige ponajprije s obzirom na sadržajnu razinu tekstova, vrijednosti, ideje i nazore koje zastupaju, i hrvatske su se knjige u drugoj polovici 19. stoljeća sve do pojave spomenutih nizova samo koliko je to bilo nužno zaokupljale grafičkom opremom knjiga. Za razliku od tih knjiga, *Priče...* i *Pričalice* su se, kako je spomenuto, obraćale roditeljima i gradskoj djeci, pa su se i njihovi nakladnici, također poput nakladnika iz 1980-ih, vjerojatno vodili pretpostavkom da se ta skupina kupaca već i zbog uvjeta u kojima

izabire knjige (usputno, u ograničenu vremenskom roku, bez uvida u kritičku recepciju knjige i dr.), primarno oslanja na parametre kao što su format i oprema knjige te pripadnost nakladničkom nizu.

Dok su dakle urednici, autori i nakladnici dotada pretežno nastojali zadovoljiti zahtjeve učitelja-knjižničara i stručnih povjerenstava, nakladnici *Pričalica* i *Priča...* svoju su pozornost usmjerili na roditelje i djecu koji su svoja očekivanja formirala u odnosu na inozemnu produkciju. Nakladnici usmjereni na učitelje i stručna povjerenstva su pritom, posve očekivano, svoja izdanja temeljili na sadržajima koji su već bili objavljeni u časopisima što su ih uređivali uglavnom učitelji, dok su nakladnici orijentirani na roditelje preuzimali sadržaje i nakladničke žanrove inozemnih publikacija. Utoliko se nameće zaključak da nakladnici *Priča...* i *Pričalica* nisu posegnuli za jezičnom lokalizacijom inozemnih izdanja samo zato što im je to bilo isplativije, kao ni zato što se u Hrvatskoj tada nitko nije bavio ilustracijom knjiga za djecu (usp. Batinić i Majhut 2001: 23-34), nego i zato da bi svojoj pretpostavljenoj publici ponudili knjige koje su po svemu osim po jeziku bile identične knjigama na koje je ona navikla. U godinama nakon što je učiteljsko udruženje Hrvatski pedagogijski-književni sbor pokrenulo vlastitu *Knjižnicu za mladež* (1878) u kojoj je objavljivalo knjige koje su zbog znaka jednakosti između nakladnika i primatelja imale automatski ulaz u sustav nagradnih knjiga, ostali su se hrvatski nakladnici usredotočili na dotad zanemareni segment dječje publike, djecu viših društvenih slojeva kojoj nagradne knjige nisu bile jedine knjige koje su posjedovala.

Roditelji su s *Pričama...* i *Pričalicama* dakle nakon više desetljeća – od konca 1840-ih kada se društvo Kolo mladih rodoljuba prihvatilo izdavanja dječjih knjiga – kao i u počecima (usp. Campe 1796) hrvatske dječje književnosti nanovo prepoznati kao ključni posrednici između pošiljatelja i čitatelja dječjih knjiga. No dok je knjigama s kraja 18. stoljeća, poput *Mlaissega*, dominirala predodžba roditelja kao posrednika koji traga za štivom koje će njega i njegovo dijete ugodno obrazovati, roditelji koji su kupovali *Pričalice* i *Priče...* kupovali su ustvari igračke. Kao za Klaibera, tako i za posrednike *Priča...* i *Pričalica* poučljivost bajke nije bila u središtu pozornosti. Umjesto na nju, oni su bili usmjereni na pretpostavljene trenutačne potrebe djeteta za igrom, a ne njegovo buduće zanimanje i društvenu ulogu.

Za razliku od časopisa koji su zbog aktivne korespondencije s publikom (*Smilje*) ili s društvenim i kulturnim zbivanjima, bili bliži jednokratnom kalendarskom, zabavno-poučnom štivu te sadržavali i jednokratne zabavno-poučne sadržaje poput igara i zagonetki te, konačno, donekle i bajki, dječje knjige hrvatske književnosti sve do samog kraja 1870-ih u pravilu su zazirale od te vrste sadržaja. Tek nakon što se dio nakladnika usmjerio i na do tada inozemnim publikacijama zaokupljenu građansku publiku, knjiga se svrstala u red igračaka, a bajka u red djeci predodređenog štiva.

Zanemarimo li cijeli splet okolnosti i mehanizama (usp. npr. Tatar 1992; Uther 2001; Zipes 1991) zbog kojih su se u dječjim književnostima iz kojih su preuzeti predlošci za *Priče...* i *Pričalice*, upravo bajke najčešće objavljivale u prepoznatljivim, luksuzno opremljenim i ilustriranim izdanjima koja se djeci ostavljaju pod borom ili daruju u nekoj drugoj prilici, ostaje činjenica da su te knjige u hrvatsku dječju književnost ušle posredstvom tržišnih, a ne pedagoških zahtjeva. Utoliko ni uspostava znaka jednakosti između bajke i dječje književnosti u Hrvatskoj nije dakle izrasla iz spoznaja pedagoške struke, kojima je dapače prethodila, nego iz previranja na tržištu dječjih knjiga.

9. Na kraju bez sretnog kraja

Polazeći od osvrta na ključne konstruktivističke pristupe tromeđi djetinjstva, povijesti i književnosti, a potom i od nacrta slušateljskih i čitateljskih praksi hrvatske dječje književnosti 19. stoljeća, ove su *Pričalice: o povijesti djetinjsva i bajke* nastojale makar samo u obrisima opisati i interpretirati dinamiku odnosa između proizvodnje predodžbi o djetinjstvu i produkcije bajke u hrvatskoj dječjoj književnosti u razdoblju od zadnjeg desetljeća 18. stoljeća do devetog desetljeća 19. stoljeća. Razumijevajući djetinjstvo i žanr kao povijesno promjenjive kategorije, a književnost ne samo kao proizvedenu, nego i proizvodnu društvenu formu, *Pričalice* su se usmjerile na interpretacije značenja koja su se tijekom prvih desetljeća udomljavanja bajke u hrvatskoj dječjoj književnosti povezivala s djetinjstvom. Kao što je to dobro poznato, ali i toliko puta ponovljeno i u samim *Pričalicama*, bajke, nasuprot suvremenom popularnom gledištu, nisu oduvijek bile prvenstveno, a još manje, isključivo dječji žanr. Poput predaja, lagarija, anegdota i brojnih drugih usmenih žanrova one su se u agrarnim krajevima i među širim društvenim slojevima, dakle među 90% stanovništva u kontekstu hrvatskog 19. stoljeća, pripovijedale podjednako i starima i mladima. Pritom se barem na razini recepcije bajke, djeca nisu smatrala spoznajno drugačijima od odraslih. I za djecu i za odrasle bajke su bile, prema tada uvriježenom mišljenju, neobvezujuće, izmišljene pripovijesti. Istodobno, u građanskim i plemićkim obiteljima u kojima hrvatski jezik najčešće nije bio jezik svakodnevne komunikacije, bajke su bile dijelom pripovjednih repertoara za djecu.

Bez obzira vežu li se počeci hrvatske dječje književnosti uz kraj 18. stoljeća i Vranićev prijevod Campeove obrade Robinsona ili 1850. godinu i Filipovićev *Mali tobolac*, ostaje ocjena da su bajke relativno kasno i vrlo polako ulazile u polje hrvatske dječje književnosti. Sve do kraja 1879. godine i Stojanovićeve zbirke narodnih priča za djecu, bajke se nisu uvrštavale u hrvatske knjige za djecu. Počevši od te godine objavljuju se i prva monografska izdanja bajki hrvatske dječje književnosti: slikovnice ili ilustrirane knjige pojedinačnih bajki. No bajke su u tiskanu hrvatsku dječju književnost ušle 1860-ih – s prvim tiskanim časopisom hrvatske dječje književnosti, a ustvari pučko-dječjim *Bosiljkom*. Sudeći prema tekstualnim i paratekstualnim odrednicama bajki objavljenih u *Bosiljku*, bajke su se u tom časopisu doživljavale kao prežitci nekadašnjega slavenskog zajedništva, priče kojima ne vjeruju ni odrasli, ni djeca. *Bosiljak* je bajke ne samo tolerirao, nego i privilegirao u odnosu na druge usmenoknjiževne žanrove. Pretpostavka je bila da su bajke bezopasne za modernizacijska nastojanja, a presudne za (re) konstrukciju nacionalnog identiteta na čijim će se temeljima, pomoću djece, u budućnosti ostvariti politička i kulturna emancipacija.

Deklarativno narodne, danas bismo rekli usmene bajke navodno slavenskog ili sveslavenskog porijekla sa – iz današnje perspektive – za dječju književnost netipičnim mitskim bićima koje su dominirale deklarativno usmenoknjiževnim korpusom *Bosiljka*, gotovo da i nisu imale predstavnike u periodičnim dječjim publikacijama iz narednog desetljeća, ponajprije u *Smilju*. Od onih pak rijetkih bajki koje su i u *Smilju* bile određene kao narodne nije se – sudeći prema njihovu udjelu u korpusu, njihovim paratekstualnim odrednicama, kao i njihovu sadržaju – očekivalo da sudjeluju u kolektivnoj nacionalnoj mobilizaciji na mitološkim osnovama. Umjesto toga, pred njih se, po svemu sudeći, postavljao primarno pedagoški zadatak. Bajke tog tipa trebale su pridonijeti obrazovanju u narodnom duhu – formiranju pojedinaca, a ne predodžbe o naciji. U skladu s orijentacijom *Smilja* na isključivo dječje čitatelje, u tom se časopisu, nadalje, od bajki očekivalo isto što i od dječje književnosti općenito. One su bile dio projekta poduke pomoću fikcionalnih primjera, odnosno, poučavanja poželjnim vrijednostima i modelima ponašanja "u slatkom zavitku" priče. Među bajkama objavljenim u *Smilju* prevladavale su bajke s lažnim junacima ili dječjim likovima koje su vrlo izravno promicale tada aktuale društvene

vrijednosti: poslušnost, poniznost, skromnost i dr. Za razliku od *Bosiljka* i u njemu objavljenih bajki, bajke *Smilja* pretpostavljale su, nadalje, i/ili ustanovljavale razliku između djeteta i odraslog. No budući da se odraslost pritom doživljavala kao stanje kojemu dijete teži, ta je razlika imala i jasno definiranu hijerarhijsku dimenziju: odraslost je bila nadređena djetinjstvu. Utoliko se s bajkama *Smilja* može povezati predodžba djeteta-učenika za koju je karakteristično shvaćanje djeteta kao različitoga, ali u odnosu na odrasloga nepotpunog bića. U kontekstu te predodžbe i selekcijske ili modifikacijske prilagodbe bajki izričito i isključivo dječjem primatelju *Smilja* prepoznale su se u knjizi kao dio nastojanja da se djeca pomoću bajki privole uz prihvaćena društvena pravila ponašanja i vrijednosti, odnosno, kao dio projekta da se uvažavanjem pretpostavljene različitosti ta različitost procesom obrazovanja što uspješnije poništi.

Sudeći prema kronologiji hrvatskih pedagoških rasprava o dječjoj mašti, kao i prema recepciji bajke u usmenim tradicijskim sredinama tijekom 19. stoljeća te prema kriterijima prema kojima su se bajke uvrštavale u *Bosiljak* (donekle i u prvo desetljeće *Smilja*), bajke se u hrvatskoj dječjoj književnosti nisu izbjegavale pod pretpostavkom da djeca imaju različitu maštu od odraslih. O tom se aspektu djetinjstva u hrvatskom kontekstu tek počelo sramežljivo i visoko ambivalentno raspravljati 1860-ih godina. Spajajući elemente racionalističke predodžbe djeteta učenika s elementima romantičarske predodžbe djeteta učitelja odraslog, jedan od najstarijih članaka u tom području dijete je tako istodobno opisivao kao manjkavog u odnosu na odraslog, ali i ravnopravnog s umjetnikom. Više od dva desetljeća mlađi članak o odnosu između bajke i djeteta nadredio je pak, temeljem postavke o specifičnosti dječje mašte, dječju recepciju bajke recepciji odraslih. Time je predodžba o dječjoj mašti napravila krug od afirmacije, preko preskripcije do glorifikacije, a dijete od bića izjednačenog s neobrazovanim odraslim, preko djeteta kao potencijalnog odraslog do autonomnog subjekta nadmoćnog odraslom koje doslovce "radi i misli po istih zakonih i načelih" kao i bajka (Klaiber 1884: 342). Ovo shvaćanje bajke kao žanra predodređenog za djecu, a djeteta kao autonomnog bića obdarenog specifičnom maštom, u hrvatskom je kontekstu najavila i popularizirala književna, a ne teorijska pedagoška produkcija. Osim nekoliko bajki objavljenih koncem 1870-ih u *Smilju*, navedene su se

ideje nešto kasnije, a znatno prije pedagoških članaka, promicale i u dvjema tada novim oblicima u hrvatskoj dječjoj književnosti – fantastičnim pričama oslobođenim ćudoredne pouke i bogato ilustriranim dječjim knjigama. Fantastična priča "Kako je Zdravko postao kraljem palčićâ?" objavljena u *Smilju* 1881. aktualizirala je u pedagoškom diskursu u međuvremenu potisnutu predodžbu o stvaralačkoj dječjoj mašti, ali i anticipirala ideju bajke kao egzemplarnog dječjeg žanra. Priča o Zdravku međutim vjerojatno ipak nije imala većeg utjecaja na oblikovanje kolektivnih predodžbi o djetetu kao autonomnom, samom po sebi važnom biću predodređenomu za bajke. Na te je predodžbe međutim nesumnjivo dugoročno utjecao produkcijski zamah bajki što je uslijedio oko 1880. godine. Tada tiskane bogato ilustrirane (u odnosu na dotadašnju praksu) edicije dječjih knjiga u nastojanju su da pridobiju čitatelje usmjerene na inozemna izdanja naime također preferirale bajke u odnosu na druge žanrove te pretpostavljale autonomnog dječjeg čitatelja.

Prema interpretaciji ove knjige preobrazba bajke od navodno arhaične forme, preko zabavne sastavnice kojom se pospješuje pouka, pa do igre (sna) i igračke (slikovnice) pratila je dakle ili prethodila različitim predodžbama djeteta i djetinjstva – od predodžbe djeteta kao bića izjednačenog s pukom (čije se čitanje nije razlikovalo od čitanja neobrazovanog odraslog i koje se rabilo s ciljem ostvarenja modernizacijskih i integracijskih imperativa), preko predodžbe djeteta učenika (čijim se pretpostavljenim značajkama prilagođavalo kako bi ga se što uspješnije neutraliziralo i privelo vrijednostima odraslosti), pa do predodžbe o samom po sebi važnom djetetu (kojem će bajka tobože bezinteresno zadovoljiti pretpostavljene trenutne potrebe).

Ustrajno poništavajući razliku između djetinjstva i odraslosti, nacionalne integracije i modernizacije, zabave i pouke, usmenog i pisanog, domaćeg i inozemnog, bajke hrvatske dječje književnosti mijenjale su vlastito obličje, ali i obličje djeteta kojem su se obraćale. Poput navedenih sastavnica, predodžbe djetinjstva i artikulacije bajke također nisu bile međusobno isključive. Štoviše, predodžba djeteta karakteristična za *Smilje* dijelila je s predodžbom djeteta *Bosiljka* usmjerenost na budućnost, dok je s predodžbom prvih monografskih izdanja bajki dijelila pretpostavku o spoznajnoj razlici između dječjeg i odraslog čitatelja. Potvrđujući tezu kako se u većini društava isprepliću

različite predodžbe djetinjstva (Cunningham 1996: 34), bajke *Smilja* udruživale su – katkada i na razini istog teksta – različite, ponekad i suprotstavljene predodžbe. Konačno, osim na razini iste publikacije, različite predodžbe u danom su se razdoblju susretale i u istim tipovima publikacija. Tako je, recimo, 1884. godine, kada se s jedne strane na tržištu afirmiralo već nekoliko nizova bogato ilustriranih bajki koji su bili usmjereni na shvaćanje bajki kao zabavne literature, a djece-čitatelja kao djece-kupaca, zagrebački nakladnik Mučnjak i Senftleben objavio grafički neugledne i s poetikom objavljivanja bajki u *Bosiljku* usklađene trosveščane *Izabrane narodne pripoviedke Slavena* (Mařik 1884a, 1884b i 1884c). Navedena se razlika međutim donekle poništila nekoliko desetljeća kasnije kad je zagrebački nakladnik Stjepan Kugli objavio njihovo skraćeno izdanje s ilustriranom naslovnicom (usp. Mařik 1907). Te i ostale preobrazbe bajki koje su uslijedile nakon *Priča...* i *Pričalica* prelaze okvire ove knjige. Stoga ona umjesto s očekivanim sretnim krajem završava sa čežnjom za nekim novim početkom, koju dodatno raspiruje svijest da je svaka povijest, pa tako i ona koja je u njoj izložena, "priča koja se priča uz implicitnu postavku da *ništa nije završeno*, da priča nije gotova i nikada ne može biti gotova, jer neki novi element uvijek može izmijeniti izloženi pogled" (Steedman 2001: 48).

Bibliografija

U skladu sa shvaćanjem teksta i konteksta kao međusobno prožimnih i uvjetovanih kategorija u knjizi su se ravnopravno navodile, povezivale i interpretirale sve vrste tekstova, od objavljenih do arhivskih, od književnih do isključivo obavijesnih. Svi ti tekstovi se donose u jedinstvenoj Bibliografiji umjesto u uobičajenom formatu Izvora i Literature, pri čemu se naslovi navode prema viđenju, a mjesto i ime nakladnika i prema uvriježenim imenima i praksi. Za one bibliografske jedinice za koje u paratekstu nije jednoznačno naveden autor, kao autori se navode priređivači, prevoditelji, sabiratelji i dr. ili njihove šifre i inicijali, a sve kako bi se koliko je god to moguće reducirale jedinice bez navedena autora, odnosno jedinice sa s. n. odrednicom. Iznimka je tek prijevod studije Juliusa Klaibera koji je, budući da se radi o doslovnom prijevodu, ali i interpretativno stožernom tekstu ove knjige, umjesto prevoditelju atribuiran autoru koji je utvrđen usporedbom s originalom. Upravo taj tekst, koji je objavljen i potpisan imenom prevoditelja, ali bez uputnice da se radi o prijevodu, vrlo zorno pokazuje da su se u interpretiranim tekstovima nerijetko ispreplitali pojmovi autora, prevoditelja, priređivača i dr. On i njemu, s obzirom na odnos prema autorstvu, srodni tekstovi legitimiraju ujedno i pristup koji je primijenjen u Bibliografiji kao ne samo pragmatičan, nego i srodan izvornicima.

–a–. 1874. "Zima i proljeće: indijanska priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 2/10: 150-151.

A. V. T. 1877. "Kokošja vojska: priobćio iz svoje zbirke". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/3: 34-36.

Abc knisicza: za potrebnozt narodnih skól. 1779. Budimpešta: Königl. Universitätsschriften (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom: 1823, 1851).

Abekavicza illyricska: za ubaviestiti malanu Diecsiczu ù kratko ù nauku Knjighe, i nauka zakona katolicsanskoga, potribita znati svakomu Malanomu, i Velikomu za spasenje dusse. 1779. s. l.: s. n. (istoimeno izdanje iz 1802. Osijek: Ivan Martin Diwald)

Alačević, Nikola (N. Alačević). 1877. "Smrt Kraljevića Marka": po nar. predaji, *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/11: 172-173.

Alujević, Maja i Vedrana Premuž Đipalo. 2008. *Dite u pučkoj kulturi Dalmacije.* Split: Etnografski muzej.

Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizama.* Zagreb: Školska knjiga. Prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović.

Andriolić, Marko (Andriolich, Marco). 1585. *Nauch catolizzaschi: od sfete vire y od xivota carschianscoga: za dizzu y uostale haruazcoga yezica koiga usbudde sctitti cesto.* Venecija: Ambroso Mazoletto.

Anušić, Nikola. 2001. "'Rajna smrt' – prilog istraživanju smrtnosti djece u Makarskoj 19. stoljeća". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 38: 161-176.

Ariès, Philippe. 1962. *Centuries of Childhood.* New York: Vintage Books. Preveo Robert Baldick.

Ariès, Philippe. 1969. "At the Point of Origin". *Yale French Studies* 43: 15-23. Prevela Margaret Brooks.

Ariès, Philippe. 1971. *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle.* Paris: Seuil.

Ariès, Philippe. 1973. *L'enfant et la vie familiale sous L'Ancien Régime.* Paris: Seuil.

Ariès, Philippe. 1978. "The Family, Sex and Marriage". *American Historical Review* 83/5: 1221-1225.

Ariès, Philippe. 1979. "Infanzia". *Enciclopedia. VII.* Torino: Giulio Einaudi str. 431-442. Preveo M. V. Malvano.

Ariès, Philippe. 1991. *Otrok in družinsko življenje u starom režimu.* Ljubljana: ŠKUC i Filozofska fakulteta. Preveo Bojan Baskar.

Armstrong, Nancy. 1987. *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel.* New York i Oxford: Oxford University Press.

Asanger, Edo Zvonimir. 1868. "Bog i djavo: maloruska narodna pripoviedka". *Bosiljak: list za omladinu* 4/9: 141-142.

Ashplant, T. G. i Adrian Wilson. 1988. "Present-Centred History and the Problem of Historical Knowledge". *The Historical Journal* 31/2: 253-274.

ATU = Uther, Hans-Jörg. 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. I-III.* Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Avery, Gillian. 1994. *Behold the Child: American Children and Their Books 1621-1922.* Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.

Avery, Gillian. 1995. "The Beginnings of Children's Reading to *c.*1700". U *Children's Literature: An Illustrated History.* Peter Hunt, ur. Oxford i New York: Oxford University Press, str. 1-25.

Bačić, Jurica. 1996. "Izbor iz urološko-pedijatrijske kazuistike u Dubrovniku 16. stoljeća". *Paediatria Croatica: časopis Hrvatskog pedijatrijskog društva i Hrvatskog društva za školsku i sveučilišnu medicinu Hrvatskog liječničkog zbora* 40/supl. 1: 29-30.

Bahtin, Mihail. 1989. *O romanu.* Beograd: Nolit. Preveo Aleksandar Badnjarević.

Banac, Ivo. 1995. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika.* Zagreb: Durieux. Preveo Josip Šentija.

Barac, Antun. 1954. "Kupci i čitaoci". U *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije. I – Književnost ilirizma.* Zagreb: JAZU, str. 139-149.

Barstow, Allen M. 1975. "The Concept of the Child in the Middle Ages: The Ariès Thesis". *Children's Literature* 4: 41-44.

Bartuš, Franjo (F. Bartuš). 1883. "Dobra kćerka". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 11/8: 125-127.

Bartuš, Franjo (F. Bartuš). 1889. "Zlatna preslica". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 17/11: 172-175.

Bartuš, Franjo (Fr. Bartuš). 1890. "Majka i kćerka". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 18/1: 11-13.

Basariček, Stjepan (S. B.). 1895-1906. "Čitanka". U *Pedagogijska enciklopedija. I.* Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, str. 149-152.

Basariček, Stjepan. 1868. "Uzgoj krasnoćuti". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 9/17: 261-264.

Basariček, Stjepan. 1870. "Pitanje ob uredjenju naših čitanaka". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 11/10: 73-75.

Basariček, Stjepan. 1888. *Narodne pripovijedke: za mladež izabrao i priredio.* Zagreb: Lav. Hartman (Kugli i Deutsch).

Baskar, Bojan. 1991. "'Nedeljski zgodovinar' in 'desni anarhist' Philippe Ariès (Spremna beseda)". U *Otrok in družinsko življenje u starom režimu,* Philippe Ariès. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta, str. 501-522.

Badurina, Natka. 2009. *Nezakonite kćeri Ilirije: hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću.* Zagreb: Centar za ženske studije.

Batinić, Štefka i Berislav Majhut. 2001. *Od slikovnjaka do Vragobe: hrvatske slikovnice do 1945.* Zagreb: Hrvatski školski muzej.

Batinić, Štefka. 2004. *Zabava i pouka dobroj djeci i mladeži: hrvatski časopisi za djecu i mladež od 1864. do 1945.* Zagreb: Hrvatski školski muzej.

Batinić, Štefka. 2005. "'Crna pedagogija' u hrvatskim dječjim časopisima 19. stoljeća". *Anali za povijest odgoja* 4: 37-47.

Batorović, Mato. 1979. *Društvena briga o djeci u Iloku prije 100 godina: uz Dan mladosti – Dan dječjeg vrtića "Crvenkapica"* i međunarodne godine djeteta. [Omotni naslov: *Naši djedovi i bake, očevi i majke u zabavištu. Godina djeteta*]. Ilok: Dječji vrtić "Crvenkapica" Ilok.

Batušić, Slavko. 1958. *Laterna magica: slike iz nepovrata.* Zagreb: Zora.

Bausinger, Hermann (Herman Bauzinger). 2002. *Etnologija: od istraživanja starine do kulturologije.* Zemun i Beograd: Biblioteka XX vek i Čigoja štampa. Prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen.

Becchi, Egle i Dominique. 1996. "Storia dell' infanzia, senza parole?" U *Storia dell' infanzia.* Egle Becchi *et al.*, ur. Roma i Bari: Laterza, str. VII-XXVII.

Begovac Pisk, Marina. 1993. "144. Grgur Pethö de Gerse". U *Od svagdana do blagdana: barok u Hrvatskoj/From Everyday to Holidays: Baroque in Croatia.* Vladimir Maleković, voditelj projekta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 285.

Belović-Bernadzikowska, Jelica. 1897. "Naša omladinska literatura". *Školski vjesnik* 4/7-8: 1-34.

Belović Bernadzikowska, Jelica. 1899. "Izgubio okladu". *Bršljan: list mladeži* 14/7: 217.

Ben-Amos, Dan. 2010. "Prema definiciji folklora u kontekstu". U *Folkloristička čitanka.* Marijana Hameršak i Suzana Marjanić, ur. Zagreb: AGM, str. 121-137. Preveo Mateusz-Milan Stanojević.

Bennett, Tony. 2005. *Kultura: znanost reformatora.* Zagreb: Golden marketing. Prevela Andrina Pavlinić.

Bertoša, Mislava. 2005. *Djeca iz obrtaljke: nametnuto ime i izgubljen identitet.* Zagreb: Profil.

Bićanić, Rudolf. 1939. "Novo kmetstvo...". U *Kako živi narod. II.* Rudolf Bićanić i Željko Macan, ur. Zagreb: Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, str. 13-18.

Bićanić, Rudolf. 1951. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860).* Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Biškupić, Iris. 1989. *Dječje igračke Hrvatskog zagorja/Children's toys from the northern Croatian region of Hrvatsko zagorje/Kinderspielzeuge des nordkroatischen Berglandes.* Gornja Stubica: Muzej seljačkih buna. Preveli Vladimir Ivir i Charlotte Ivir.

Biti, Vladimir. 1981. *Bajka i predaja, povijest i pripovijedanje.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Bjažić, Mladen. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 1289-1299.

Blache, Réne-Henri *et. al.* 1885. *Higijena i fizično odgajanje djece u drugo doba života (od 2. do 6. godine).* Dubrovnik: Flori. Preveo Niko Selak.

Bock, Karl Ernst. 1972. *Njega duševnog i tjelesnog zdravlja djačeta: opomena roditeljem, učiteljem i školskim oblastim.* Zagreb: L. Hartmán. Preveo Franjo Klaić.

Bošković-Stulli, Maja. 1967-1968. "Narodne pripovijetke i predaje sinjske krajine". *Narodna umjetnost* 5-6: 303-432.

Bošković-Stulli, Maja. 1975. "Narodna predaja – Volkssage: kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze". U *Usmena književnost kao umjetnost riječi.* Zagreb: Mladost, str. 121-136.

Bošković-Stulli, Maja. 1978. "Usmena književnost". U *Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga. I – Usmena i pučka književnost.* Zagreb: Liber i Mladost, str. 7-353, 641-651.

Bošković-Stulli, Maja. 1983. *Usmena književnost nekad i danas.* Beograd: Prosveta.

Bošković-Stulli, Maja. 1984. *Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Bošković-Stulli, Maja. 2002. *O tradiciji i o životu.* Zagreb: Konzor.

Bošković-Stulli, Maja. 2006. *Priče i pričanja: stoljeća usmene hrvatske proze.* Zagreb: Matica hrvatska.

Bottigheimer, Ruth B. 2002. "Misperceived Perceptions: Perrault's Fairy Tales and English Children's Literature". *Children's Literature* 30: 1-18.

Bottigheimer, Ruth. 1987. *Grimms' Bad Girls and Bold Boys.* New Haven i London: Yale University Press.

Bottigheimer, Ruth. 2005. "France's First Fairy Tales. The Restoration and Rise Narratives of Les facetieuses nuictz du Seigneur François Straparole". *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies* 19/1: 17-31.

Bottigheimer, Ruth. 2009. *Fairy Tales: A New History.* New York: State University of New York.

Božić-Bužančić, Danica. 1982. *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću.* Zagreb: Školska knjiga.

Bratulić, Josip. 1983. "Hrvatske početnice do narodnoga preporoda". *Prva hrvatskoglagoljska početnica* (1527). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Školska knjiga, str. 13-22.

Briggs, Charles L. 1993. "Metadiscursive Practices and Scholarly Authority in Folkloristics". *The Journal of American Folklore* 106/422: 387-434.

Brkljačić, Maja. 2006. "Svinjska glava. Priča o djetinjstvu". U *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*. Lada Čale Feldman i Ines Prica, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 179-204.

Budmani, Pero (P. Budmani). 1898-1903. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. V.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Bukovgnak schiavetanski za nauk male dizze u Dalmazij. 1800. Rim: Anton Fulgon.

Burke, Peter. 2003. *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*. Zagreb: Antibarbarus. Preveo Marko Gregorić.

–c. 1877a. "Palčac". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/6: 87-92.

-c. 1877b. "Zlatan". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/5: 65-68.

Campe, Joachim H. (J. H. Kampe) 1796. *Mlaissi Robinzon: iliti jedna kruto povolyna, y hasznovita pripovezt za detczu. I.* Zagreb: Novoszelska slovotizka.

Car Emin, Viktor. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 417-445.

Chartier, Roger. 1994. *The Order of Books*. Stanford: Stanford University Press. Prevela Lydia G. Cochrane.

Chassagne, Srege. 1996. "Il lavoro dei bambini nei secoli XVIII e XIX". U *Storia dell' infanzia. II.* Egle Becchi *et al.*, ur. Roma i Bari: Laterza, str. 207-249.

Chtényа kniga od pravo-tvornzti za potrebnozt narodnih skòl vugerzkoga, y horvatzkoga kralyeztva. 1780. Budimpešta: Kràly. mùdro – zkupchine szlovami (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom 1796, 1812, 1815, 1822, 1829, 1833, 1837, 1838, 1846).

Cjenik knjiga vlastite naklade te popis akademijskih publikacija. 1936. Zagreb: St. Kugli.

Cocchiara, Giuseppe (Đuzepe Kokjara). 1985. *Historija folklora u Evrop. I-II.* Beograd: Prosveta. Prevele Tatjana Majstorović i Julijana Vučo.

Coleridge, Samuel Tylor. 1979. "Mašta". U *Povijest književnih teorija (od antike do kraja devetnaestog stoljeća)*. Miroslav Beker, prir. Zagreb: SNL, str. 297-298. Preveo Miroslav Beker.

Corbin, Alain. 1990. "The Secret of the Individual". U *A History of Private Life: from the Fires of Revolution to the Great War*. Michelle Perrot, ur. Cambridge, MA i London: The Belknap Press of Harvard University Press, str. 457-547. Preveo Arthur Goldhammer.

Corrigan Correll, Timothy. 2005. "Believers, Sceptics, and Charlatans. Evidential Rhetoric, the Fairies, and Fairy Healers in Irish Oral Narrative and Belief". *Folklore* 116/1: 1-18.

Crnković, Milan i Dubravka Težak. 2002. *Povijest hrvatske dječje književnosti: od početaka do 1955. godine*. Zagreb: Znanje.

Crnković, Milan. 1978. *Hrvatska dječja književnost do kraja XIX stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.

Crnković, Milan. 1990. *Dječja književnost: priručnik za studente i nastavnike*. Zagreb: Školska knjiga.

Cross, Gary. 1997. *Kids' Stuff: Toys and the Changing World of American Childhood*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cugšvert, Miroslav (M. Cugšvert). 1865. "Abdalah: iztočna pripoviedka". *Bosiljak: list za mladež* 1/5: 129-140.

Culler, Jonathan. 2001. *Književna teorija: vrlo kratak uvod*. Zagreb: AGM. Preveli Filip i Marijana Hameršak.

Cunningham, Hugh. 1995. *Children and Childhood in the Western Society since 1500*. London i New York: Longman.

Cunningham, Hugh. 1996. "The History of Childhood". U *Images of Childhood*. C. Philip Hwang *et al.*, ur. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, str. 27-35.

Cunningham, Hugh. 1998. "Histories of Childhood". *American Historical Review* 103/4: 1195-1209.

Cuvaj, Antun, ur. 1901. *Školski zakon od 31. listopada 1888. s provedbenim naredbama i načelnim rješidbama*. Zagreb: Kr. zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

Cuvaj, Antun, ur. 1910. *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. III.* Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

Cuvaj, Antun, ur. 1911. *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. VI.* Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

Cuvaj, Antun, ur. 1913. *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. IX.* Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

Cvijić, Antonija. 1895. *Rukovođ za zabavište*. Zagreb: Hrvatski pedagogijsko-književni zbor.

Čačinovič, Nadežda. 2007. "Imaginacija kao društvena praksa". U *Poetika pitanja: zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara*. Dean Duda, Gordana Slabinac i Andrea Zlatar, ur. Zagreb: FF press, str. 245-249.

Čapo Žmegač, Jasna. 1996. "Pogled izvana: Hrvatska i model 'balkanske obitelji'". *Otium: časopis za povijest svokodnevice* 1/2: 103-113.

Čapo Žmegač, Jasna. 2001. "Od lokalne do nacionalne zajednice: seljačka društvena struktura". U *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*. Zorica Vitez i Aleksandra Muraj, ur. Zagreb: Barbat, Galerija Klovićevi dvori i Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 497-541.

Čitanka: za četvrti razred katoličkih glavnih i varoških učionah u Austrijskoj carevini. 1857. Beč: Ces. kralj. prodaonice školskih knjigah (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom 1861, 1867, 1874, 1878, 1879).

Čitanka: za četvrti razred nižih pučkih škola u Hrvatskoj i Slavoniji. 1909. Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade (ponovljena izdanja 1910, 1911, 1912, 1916, 1917).

Čitanka: za četvrti razred nižih pučkih škola. 1902. Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade (ponovljeno izdanje 1906).

Čitanka: za drugi razred pučkih škola. 1885. Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade (ponovljena izdanje 1886 i 1887).

Čivić Rohrski, Ignjatia. 1844-1847. *Basne i kratke pripovĕsti: od različnih klasičkih spisateljah iz latinskog, francezkog, němačkog i našeg jezika skupljene, na novo predělane i novim sobsvenimi umnožene.* Karlovac: Ivan N. Prettner.

Čop, Vjekoslav. 1900. *Izabrane priče.* Karlovac: Ivan Sagan.

Ćurčić, Andrija. 1883. "Uzgoj rodoljuba". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 27: 421-424.

D. J. 1860. "Varnice uma djetinjega". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 2/11: 166-169.

da Silva, Francisco Vaz. 2000. "Bengt Holbek and the Study of Meanings in Fairy Tales". *Cultural Analysis* 1: 3-14.

Damjanović, Stjepan. 2005. "Uvod". U *Bukvar,* Mateo Karaman. Split i Zagreb: Ex Libris i Denona, str. VII-XVIII.

Darnton, Robert. 1995. "History of Reading". U *New Perspectives on Historical Writing.* Peter Burke, ur. Cambridge: Polity Press, str. 140-167.

Darnton, Robert. 1999. "Pesants Tell Tales: The Meaning of Mother Goose". U *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History.* New York: Basic Books, str. 9-72.

de Mause, Lloyd. 1974. "The Evolution of Childhood". U *The History of Childhood.* Lloyd de Mause, ur. New York: The Psychohistory Press, str. 3-73.

de Mause, Lloyd. 1998. "On Writing Childhood History". *The Journal of Psychohistory* 16/2: 1-119, www.psychohistory.com/childhood/writech1.htm – stranica posjećena 12. rujna 2011.

Dégh, Linda i Andrew Vázsonyi. 1976. "Legend and Belief". U *Folklore Genres.* Dan Ben-Amos, ur. Austin: University of Texas Press, str. 93-123.

Dégh, Linda. 2001. *Legend and Belief: Dialectics of Folklore Genre.* Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.

Detoni Dujmić, Dunja. 2003. "Predgovor". U Miroslav Kraljević. *Požeški dak: ili Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo, sladki svoj narodni jezik.* Zagreb: Matica hrvatska, str. 9-19.

Devčić, Ivan (I. Devčić). 1887. "Oklada: istinit dogadjaj – po narodnom kazvanju napisao". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 15/5: 66-69.

Diesterweg, Friedrich Adolph Wilhelm. 1985. "Putokaz za obrazovanje njemačkih učitelja". U *Pedagoška hrestomatija: priručnik za učenike odgojno-obrazovnog usmjerenja i za studente nastavničkih fakulteta.* Mate Zaninović, ur. Zagreb: Školska knjiga, str. 240-261. Preveo Mate Zaninović.

Dijanić, Juraj. 1994. *Hižna knižica: horvatski dece prijatel.* Samobor: Matica hrvatska, Ogranak Samobor.

Diklić, Arsen. 1963. "Arsen Diklić". U *Dječji pisci o sebi.* Ahmet Hromadžić, ur. Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša", str. 69-80.

Dolenc, Miroslav. 1972. "Podravske narodne pripovijetke, pošalice i predaje". *Narodna umjetnost* 9: 67-158.

Dolle-Weinkauff, Bernd. 1999-2000. "Nineteenth-Century Fairy Tale Debates and the Development of Children's Literature Criticism in Germany". *Children's Literature Association Quarterly* 24/4: 166-173.

Druga slovnička čitanka: za katoličke pučke učione u Austrijskoj carevini. 1860. Beč: C. kr. naklada školskih knjiga (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom 1861, 1863, 1868, 1869, 1870, 1871, 1874, 1875, 1877, 1879, 1882, 1884, 1886, 1887).

Dubin, Stjepan. 1900. "Mali kraljević". *Smilje: zabavno-poučni list za mladež obojega spola* 28/7: 102-104.

Dundes, Alan. 1979. *Analityc Essays in Folklore.* Hague, Paris i New York: Mouton Publishers.

Dundes, Alan. 1980. *Interpreting Folklore.* Bloominghton: Indiana University Press.

Dundes, Alan. 2010. "Tekstura, tekst i kontekst". U *Folkloristička čitanka.* Marijana Hameršak i Suzana Marjanić, ur. Zagreb: AGM i Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 91-106. Preveo Mateuzs-Milan Stanojević.

Dvorniković, Ljudevit (Lj. Dvorniković). 1893. "Uzgojni dojam lijepe knjige". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 34/30: 465-469; 34/33: 513-516; 34/34: 529-532; 34/35: 545-548; 34/36: 561-564.

Egan, Kieran. 1991. "Relevance and Romantic Imagination". *Canadian Journal of Education* 1: 58-73.

Egan, Kieran. s. a. "A Very Short History of Imagination", http://www.mantleoftheexpert.com/studying/articles/KE%20-%20History%20of%20Imagination.pdf – stranica posjećena 02. rujna 2011.

Elias, Norbert. 1996. *O procesu civilizacije: sociogenetska i psihogenetska istraživanja.* Zagreb: Izdanja Antibarbarus. Preveo Marijan Bobinac.

Escarpit, Robert. 1970. *Sociologija književnosti.* Zagreb: Matica hrvatska. Preveo Božidar Gagro.

Ester, Gjuro. 1862. "Duševni život djece". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 3/15: 228-232; 3/16: 248-251.

Ewers, Hans-Heino. 1994. *Kinder- und Jugendliteratur der Romantik: Eine Textsammlung.* Sttutgart: Philipp Reclam.

Fabković, Marija. 1868. "Vila čarovnica: hrvatska poviest". *Bosiljak: list za omladinu* 4/18: 275-280; 4/19: 292-300; 4/20: 307-314; 4/21: 321-331; 4/22: 337-347; 4/23: 353-363; 4/24: 371-378.

Fabković, Skender. 1884. *Pučke priče za odrasliju mladež.* Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor.

Fališevac, Dunja. 2008. "Dijete i djetinjstvo u starijoj hrvatskoj književnosti". U *Dani hvarskog kazališta: počeci u hrvatskoj književnosti i kazalištu.* Nikola Batušić, Rafo Bogišić, Pavao Pavličić i Milan Moguš ur. Split: Književni krug Split, str. 15-34.

Febvre, Lucien i Henri-Jean Martin. 1997. *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800.* London: Verso. Preveo David Gerard.

Feldman, Andrea. 2001. "Imbro Tkalac: Memoirs of Boyhood in Ninteenth Century Croatia". U *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century.* Slobodan Naumović *et al.*, ur. Beograd i Graz: Udruženje za društvenu istoriju i Institut für Geschichte der Universität Graz, str. 83-96.

Fénelon, François (Fénelon). 1687. *De l'education des filles*, http://un2sg4.unige.ch/athena/fenelon/fen_fill.html – stranica posjećena 5. rujna 2011.

Fénelon, François. 1880. *Ob uzgoju djevojaka.* Bakar: Rudolf Desselbrunner. Preveo Ivan Širola.

Ferić, Đuro (Ghjuro Ferrich). 1813. *Fedra Augustova odsujcgnika Pricize Esopove: u pjesni slovinske* Dubrovnik: s. n.

Filipović, Ivan. 1850. *Mali tobolac: za dobru i pomnjivu mladež naroda srbsko-ilirskoga. I.* Zagreb: Franjo Župan.

Filipović, Ivan (s. n.). 1855. *Upravnik za početnicu i čitanku u pervom razredu katoličkih učionah u carevini austrijanskoj: za učitelje i pripravnike.* Beč: C. k. prodaonice školskih knjigah.

Filipović, Ivan (Perić). 1858a. "Pravac naše književnosti". *Neven: zabavan, poučan i znanstveni list* 7/4: 58-60; 7/5: 72-74; 7/6: 91-93.

Filipović, Ivan (I. F–ć). 1858b. "Zdravlje djetinjstva i mladosti". U *Narodna knjiga: koledar za godinu 1858.* Ivan Filipović, ur. Osiek: Drag. Lehman, str. 87-103.

Filipović, Ivan. 1864a. "Poziv na predplatu". *Bosiljak: list za mladež* 1/1: 1-2.

Filipović, Ivan (I. F.). 1864b. "Smrt usudah: slav. nar. pripovìedka". *Bosiljak: list za mladež* 1/3: 66-72.

Filipović, Ivan (s. n.). 1865. "Knjižnice za mladež". *Bosiljak: list za mladež* 2/1: 6-11.

Filipović, Ivan (I. F.). 1868. "Patriotizam temeljan zakon naravi". *Bosiljak: list za omladinu* 4/10: 147-151.

Filipović, Ivan. 1878. *Jagodnjak: sbirka pjesama i pripoviedaka.* Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor.

Filipović, Ivan (F.) 1885. "O omladinskoj književnosti". *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 3/2: 9-11; 3/4: 25-27; 3/5: 33-35; 3/7: 49-50.

Fowler, Alastair. 1991. "The Two Histories". U *Theoretical Issues in Literary History.* David Perkins, ur. Cambridge: Harvard University Press, str. 114-113.

Fr. H–i. 1880. "Palčec. (Po nar. pripoviedci.)". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 8/6: 85-86.

Frangeš, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti.* Zagreb i Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske i Cankarjeva založba.

Franković, Dragutin, ur. 1958. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj.* Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Freudenburg, Rachel. 1998. "Illustrating Childhood – 'Hansel and Gretel'". *Marvels & Tales: Journal of Fairy-Tale Studies* 2: 263-318.

Gašparović, Miroslav. 1997a. "283. Nepoznati slikar: portret dječaka s knjigom". U *Bidermajer u Hrvatskoj/Bidermeier in Kroatien,* Vladimir Maleković, voditelj projekta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, str. 455.

Genette, Gérard. 1997. *Paratexts: Thresholds of Interpretation.* Cambridge: Cambridge University Press. Prevela Jane E. Lewin.

Gjalski, Ksaver Šandor. 1997. "Rukovet autobiografskih zapisaka". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 217-261.

Gotovac, Vlado. 1997. "Autobiografski zapis". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 1363-1376.

Gould, Stephen Jay. 1997. *Ontogeny and Phylogeny.* Cambridge i London: Belknap Press of Harvard University Press.

Grabovac, Filip 2007 (1747). *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga.* Zagreb: Školska knjiga.

Greenblatt, Stephen. 2001. "Resonance and Wonder". U *Modern Literary Theory.* Philip Rice *et al.*, ur. London: Arnold, str. 305-323.

Grenby, Matthew Orville. 2006. "Tame Fairies Make Good Teachers: The Popularity of Early British Fairy Tales". *The Lion and the Unicorn* 30/1: 1-24

Grimm, braća (Grimm, braća). 1979. *Sabrane bajke. I-IV.* Beograd: Jugoslavija. Preveli Božidar Zec i Milan Tabaković.

Gross, Mirjana i Agneza Szabo. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus.

Gross, Mirjana. 1985. *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus i Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest.

Gross, Mirjana. 1996. *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Gučetić, Nikola. 1998 (1589). *Upravljanje obitelji*. Zagreb: Hrvatski studiji i Aeroba. Prevela Maja Zaninović.

Habermas, Rebekka. 1998. "Parent-Child Relationships in the Nineteenth Century". *German History* 16/1: 43-56.

Hadžić, Nikola (Nicola Hacscich). 1828. *Cvitje istine za oplemenit razum i popraviti sêrce mladexih: iz razlicsiti knjigah sabrano i na slavonskom jeziku izdano po Nicoli Hacscichu*. Novi Sad: P. Jankovich.

Hajdenjak, Andrija. 1870-1871. "O mahanh modernog uzgoja". U *Godišnje izvěstje glavne gradske děčačke i děvojalke učione u Karlovcu koncem školske godine 1870/71*. Karlovac: Ivan Nep. Prettner, str. 3-18.

Hajdenjak, Andrija. 1872. "O manah modernog uzgoja". *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 5/20: 305-308; 5/21: 332-334; 5/22: 337-341; 5/23: 360-362; 5/24: 370-379.

Hajdenjak, Andrija (Andr. Hajdenjak). 1875. "Kako upliva odgojivanje na zdravlje naroda". *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 8/3: 33-38; 8/4: 49-52.

Hajdenjak, Andrija (Andrija Hajdinjak). 1883a. *Pomorčice: pripoviesti staroga pomorca*. Zagreb: Lav. Hartman (Kugli i Deutsch).

Hajdenjak, Andrija (A. H.). 1883b. "Omladinski spisi: Ljudevita Tomšića 'Izabrane izvorne pripoviesti'". *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 1/11: 84-85.

Hameršak, Marijana. 2001. "Pepeljuga: ili tko su uzvanici književnosti za djecu?". U *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 3, Osijek, 15. - 16. ožujka 2001.: bajke od davnina pa do naših dana*. Ana Pintarić, ur. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 101-112.

Hameršak, Marijana. 2004. "History, Literature and Childhood: Encounters and Departures". *Narodna umjetnost: Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 41/1: 23-39.

Hameršak, Marijana. 2010. "Životinja, žanr i kroatologija". *Kroatologija* 1/1: 102-115.

Harambašić, August. s. a. *Mali raj: pjesmice i priče dobroj djeci*. Zagreb: L. Hartman (Kugli i Deutsch).

Hartmán, Lavoslav (Lav. Hartmán). 1866. "Omladina naša i književnost". *Bosiljak: list za mladež* 3/5: 75-76.

Hartmán, Lavoslav i Ivan Filipović. 1866. "Poziv na predplatu". *Bosiljak: list za mladež* 2/23: 367-368.

Herlihy, David. 1985. *Medieval Households*. Cambridge: Harvard University Press.

Heywood, Colin. 2001. *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*. Oxford: Polity Press.

Holbek, Bengt. 1987. *Interpretation of Fairy Tales: Danish Folklore ina European Perspective*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Hranjec, Stjepan. 2001. "Etičnost bajke ili: Zašto bajka djetetu?". U *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 3, Osijek, 15. – 16. ožujka 2001.: bajke od davnina pa do naših dana*. Ana Pintarić, ur. Osijek: Sveučilište Jurja Strossmayera u Osijeku Pedagoški fakultet, Hrvatski znanstveni zavod u Pečuhu, Odsjek za kroatistiku sveučilišta u Pečuhu i Matica Hrvatska Osijek, str. 113-119.

Hranjec, Stjepan. 2006. *Pregled hrvatske dječje književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

Hull, David. 1979. "In Defense of Presentism". *History & Theory* 18/1: 1-15.

Hutton, Patrick H. 1981. "The History of Mentalities: The New Map of Cultural History". *History & Theory* 20/3: 237-259.

Hutton, Patrick H. 1998. "The Politics of the Young Philippe Ariès". *French Historical Studies* 21/3: 475-495.

Hutton, Patrick H. 2001. "Late-life Historical Reflections of Philippe Ariès on the Family in Contemporary Culture". *The Journal of Family History* 26/3: 395-410.

I. R. 1867. "Snjegurka: ruska priča". *Bosiljak: list za mladež* 3/12: 178-180.

I. Š. 1864. "Vriednost štivah moralnog sadržaja". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 5/14: 211-212.

I. T. 1874. "Kako će oživjeti Kraljević Marko". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 2/1: 4-9; 2/2: 22-26.

Idrizović, Muris. 1984. *Hrvatska književnost za djecu*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Ilič, Ivan (Ivan Illich). 1972. *Dole škole*. Beograd: Duga. Preveo Slobodan Đorđević.

Ilić Oriovčanin, Luka. 1846. *Narodni slavonski običaji*: Zagreb: Franjo Suppan.

Ilijašević, Stjepan. 1850. *Obuka malenih ili Katechetika: koju za porabu svetjenikah, učitelja, roditeljah i svih prijateljah mladog naraštaja sastavi.* Zagreb: Ljudevit Gaj.

Imen knisica: za haszen varaskih uchilnic horvatzkoga orszaga. 1823. Budimpešta: Königl. ung. Universitäts-Buchdruckerei mit Stereotyp-Blatten (ponovljeno izdanje s drugim pravopisom 1846).

Imen knisicza: za haszen ladanyzkih skol. 1796. Budimpešta: Königl. Universitätsschriften (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom 1823, 1834, 1836, 1859).

Ivanišević, Frano. 1987 (1906). *Poljica: narodni život i običaji.* Split: Književni krug

Ivkanec, Tomislav (T. I–c.). 1878. "Ivan i Mare: priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 6/1: 5-9.

Ivkanec, Tomislav (s. n.). 1884. *Dragušice: pripoviedčice i pjesmice za malu djecu sa slikami.* Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor.

Ivkanec, Tomislav (Smiljan). 1889. "Vila Marica". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 17/2: 24-28; 3: 34-38.

Ivkanec, Tomislav (Smiljan). 1890. "Brat i sestra. Priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 18/3: 39-44.

Ivkanec, Tomislav (T. I.) 1895-1906. "Gatka i priča". U *Pedagogijska enciklopedija. I.* Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, str. 347-352.

Izložba učila I. obće učiteljske skupštine u Zagrebu. 1871. Zagreb: Izložbeni odbor – Lav. Hartmàn i družba.

J. F. 1872. "Njekoliko rieči o pučkih školskih knjižnica". *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 5/29: 457-459; 5/30: 473-475.

J. Mihićeva. 1875. "*Čudotvorna škrinjica*". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 3/6: 92-93.

J. R. 1867. "Milostinja: poljska priča". *Bosiljak: list za mladež* 3/1: 13-15.

Jakšić, Josip. 1995. *Četiri stoljeća hrvatskog katekizma.* Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol i Glas Koncila.

Jambrešić Kirin, Renata. 2010. "O višedisciplinarnim uporištima hrvatske folkloristike na rubovima stoljeća". U *Folkloristička čitanka.* Marijana Hameršak i Suzana Marjanić, ur. Zagreb: AGM i Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 447-478.

Jarnević, Dragojla. 2000. *Dnevnik.* Karlovac: Matica hrvatska. Preveo Milan Kruhek.

Jauss, Hans Robert. 1986. "Povijest književnosti kao izazov znanosti o književnosti". U *Suvremene književne teorije.* Miroslav Beker ur. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 253-272. Preveo Benjamin Tolić.

Jelavich, Charles. 1992. *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.* Zagreb: Globus nakladni zavodi i Školska knjiga. Preveo Josip Šentija.

Jembrih, Alojz. 1980. "Najstarije hrvatske početnice". *Istra: časopis za kulturu, književnost, društvena pitanja* 18/3-4: 69-77.

Jembrih, Alojz. 1984. "Durychov opis glagoljske tiskane početnice iz 1527". *Slovo: časopis Staroslavenskog zavoda "Svetozar Ritig" Instituta za filologiju i folkloristiku* 34: 283-292.

Jembrih, Alojz. 1994. *Juraj Dijanić i njegovo djelo.* Samobor: Matica hrvatska, Ogranak Samobor.

Jembrih, Alojz. 1996. "Hrvatskokajkavski školski udžbenici". U *Kajkaviana Croatica.* Alojz Jembrih, gl. ur. Zagreb: Društvo hrvatskog zmaja *etc.*, str. 141-153.

Jenks, Chris. 1996. *Childhood.* London i New York: Routledge.

Johnson, Richard. 2006. "Što su uopće kulturalni studiji". U *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija.* Dean Duda, prir. Zagreb: Disput, str. 63-107. Prevela Andrea Modly.

Jones, Steven Swan. 1987. "On Analyzing Fairy Tales: 'Little Red Riding Hood' Revisited". *Western Folklore* 46/2: 97-106.

Jos. C-ć. 1890. "Uzdarje dobroj djeci poklanja Ivan Devčić". *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 8/4: 29-30.

Jutronić, Andre. 1957. "Smrtnost djece u Splitu od g. 1742. do 1830." *Starine JAZU* 47: 135-153.

Karakašević, Emil. 1893. "Što treba da čini škola, e da narod knjigu što više zavoli". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 34/16: 241-244.

Karaman, Mateo. 2005 (1739). *Bukvar.* Split i Zagreb: Ex Libris.

Katar, August (A. Katar) 1893. "Kako uzgaja seljak djecu svoju". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 34/22: 337-339.

Kermek-Sredanović, Mira. 1985. *Književni interesi djece i omladine.* Zagreb: Školske novine.

King, Margaret L. 2007. "Concepts of Childhood: What We Know and Where We Might Go". *Renaissance Quarterly* 60/2: 371-401.

Kinnell, Margaret. 1995. "Publishing for Children (1700-1790)". U *Children's Literature: An Illustrated History.* P. Hunt, ur. Oxford: Oxford University Press, str. 26-45.

Klaiber, Julius (Buzina, Konrad). 1884. "Priča i djetinja duša". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 25/22: 341-346.

Klaiber, Julius. 1866. *Das Märchen und die kindliche Phantasie: Vortrag gehalten zum Besten des Invalidenfonds in Stuttgart.* Stuttgart: S. G. Liesching.

Klaić, Franjo (Fr. Klaić). 1863. "O odgoju djece za prvih šest godinah (Konac)". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 4/13: 193-198.

Klaić, Vjekoslav. 1922. *Knjižarstvo u Hrvata: studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige.* Zagreb: St. Kugli.

Klarić, Branko. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 1103-1105.

Klobučar, Dragutin. 1893. "*Što bi mogla učiniti škola, da narod knjigu što više zavoli?*" *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 34/29: 449-455; 34/30: 469-475.

Klobučar, Dragutin. 1897. "Učeničke knjižnice". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 38/28: 456-458.

Klobučar, Josip. 1869. "Roditelji, vi kvarite svoj porod". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 10/3: 33-37.

Kobali, Milan. 1877a. "Mudar krojač". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/6: 84-85.

Kobali, Milan. 1877b. "Titrajuća zviezda". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/7: 103-104.

Kobali, Milan. 1877c. "Smrt kao kum". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 5/3: 43-45.

Kobali, Milan. 1881. "Kako je Zdravko postao kraljem palčićâ?". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 9/6: 84-87.

Kodym, Filip. 1872. *Mlada majka.* Zagreb: Društvo sv. Jeronima.

Kombol, Mihovil. 1945. *Povijest hrvatske književnosti: do narodnog preporoda.* Zagreb: Matica hrvatska.

Korunić, Petar. 1986. *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: hrvatsko-slovenski politički odnosi 1845-1870.* Zagreb: Globus, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest.

Korunić, Petar. 1989. *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875.: studija o političkoj teoriji i ideologiji.* Zagreb: Globus.

Korunić, Petar. 2006. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Kos Nalis, Mirjana. 2006. *Slikovnica djetinjstva: izložba prigodom Međunarodnog dana muzeja (18.05-18.06. 2006).* Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja.

Köstlin, Konrad. 2001. "Nova shvaćanja regije i kulture". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 38/2: 33-49.

Kovačić, Ivo. 1961. *Smij i suze starega Splita: prvi doživljaji i utisci od mog rodjenja do početka I. sviskog rata. Stari Split i njegovi običaji.* Rkp. IEF 413.

Krajačić, Ljudevit. 1914. "Naša omladinska literatura do potkraj devedesetih godina". *Napredak: naučno-pedagoška smotra* 55/1: 39-43; 55/2: 88-89; 55/3: 134-136; 55/4: 182-185; 55/9: 427-429; 55/10: 475-477.

Kranjčić, Stjepan. 1874. "Uboga Ružica". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 2/4: 35-37.

Kratka pripovedanja: za potrebovanje ladanjskeh škol vu cesarsko-kraljevskeh deržavah. 1840. Zagreb: Ljudevit Gaj (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom 1838, 1842, 1843, 1844, 1847).

Kreković, Blaž. 1882. "Napametno učenje". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 23/25: 493-495; 23/26: 409-412; 23/27: 428-430.

Krips, Valerie. 1998. "Imaginary Childhoods: Memory and Children's Literature". *Critical Quarterly* 39/3: 42-50.

Krstić, Nikola. 1864. "O Slavenih u obšte". *Bosiljak: list za mladež* 1/2: 39-44.

Lakuš, Jelena. 2005. *Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split i Dubrovnik) u prvoj polovici 19. stoljeća : (1815.-1850.): bibliografija monografskih i serijskih publikacija – građa.* Split: Književni krug.

Lang, Milan. 1992 (1915). *Samobor: narodni život i običaji.* Samobor: Zagreb.

Leček, Suzana. 2003. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.* Zagreb: Srednja Europa i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu.

Ledić, Jasminka. 2000. *Dnevnik Mladena Lokara: uvod u povijest djetinjstva i mladosti.* Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.

Lepušić, Ivan. 1905. *Knjižnica za mladež i puk. I – Borje i omorje: izvorne pripovijetke i priče.* Bjelovar: J. Fleischmann.

Lesnik-Oberstein, Karín. 1994. *Children's Literature: Criticism and the Fictional Child.* Oxford: Clarendon Press.

Lesnik-Oberstein, Karin. 2004. "Chronology" i "Introduction". U *Children's Literature: New Approaches,* XIV te 1-24.

Levander, Caroline F. i Carol J. Singley. 2003. "Introduction". U *American Child: Cultural Studies Reader.* New Brunswick, New Jersey i London: Rutgers University Press, str. 7-12.

Lipovac, Milan. 1985. *Predškolski odgoj u Hrvatskoj: razvitak mreže predškolskih institucija u razdoblju od 1945. do 1980. godine.* Zagreb: Narodne novine i Pedagoški fakultet, Osijek.

Locke, John. 1693. *Some Thoughts Concerning Education,* http://books.google.com/books?vid=0VMGkERCCDbIZ2Y_&id=OCUCAAAAQAAJ&pg=PA1&lpg=PA1&dq=%22some+thoughts+concerning+education%22&as_brr=1#v=onepage&q&f=false – stranica posjećena 05. rujna 2011.

Locke, John. 1890. *Nekoje misli ob uzgoju.* Senj: H. Luster. Preveo Ivan Širola.

Lončar, Ljuba. 1955. "Iz korespondencije Ivana Filipovića". *Starine* 45: 389-469.

Long, Elisabeth. 1993. "Textual Interpretation as Collective Action". U *Ethnography of Reading.* Jonathan Bioyarin ur. Barkeley i Los Angeles: University of California Press, str. 180-211.

Lopašić, Dušan (Janko Mišćin). s. a. *Jaglaci: pripoviedke za hrvatsku djecu.* Karlovac: Ivan Sagan.

Lovrak, Mato. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 825-834.

Lovretić, Josip. 1990 (1897-1918). *Otok.* Vinkovci: Kulturno informativni centar "Privlačica".

Lovrić, Ivan. 1948 (1776). *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice.* Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije. Preveo Mihovil Kombol.

Lowry, Martin. 2004. *Svijet Aldusa Manutiusa: poduzetništvo i učenjaštvo u renesansnoj Veneciji.* Zagreb i Lokve: Izdanja Antibarbarus i Naklada Benja. Preveo Marko Gregorić.

Lozica, Ivan. 2007. "U susret drugoj mitologiji – Porod od tmine: Jokastine kćeri i unuke". *Studia Mythologica Slavica* 10: 137-153.

Lugli, Antonio. 1972. "Problemi povijesti književnosti za djecu". *Umjetnost i dijete: dvomjesečnik za estetski odgoj, dječje stvaralaštvo i društvene probleme mladih* 23: 7-41. Prevele Sanja Avalon i Maja Prešern.

Lüthi, Max. 1986. *The European Folktale: Form and Nature.* Bloominghton i Indianapolis: Indiana University Press. Preveo John D. Niles.

Ljubinko, Nikola (N. Ljubinko). 1868. "Narodni jezik prva svetinja". *Bosiljak: list za omladinu* 4/24: 378-381.

M. K–k. 1866a. "Posljednji pogan: izvornica". *Bosiljak: list za mladež* 2/19: 289-293; 2/20: 305-308; 2/21: 323-327.

M. K–k. 1866b. "Što da radimo preko praznikah". *Bosiljak: list za mladež* 2/22: 347-349.

Macan, Trpimir. 1995. *Hrvatska povijest.* Zagreb: Matica hrvatska.

Majer, Vjekoslav. 1997. "Od plinske laterne do nebodera". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 849-857.

Majhut, Berislav. 1999. "Genoveva i Robinson". *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 31/2-3(112-113): 121-142.

Majhut, Berislav. 2005. *Pustolov, siroče i dječja družba: hrvatski dječji roman do 1945.* Zagreb: FF press.

Majhut, Berislav. 2006. "Datiranje Kuglijevih izdanja". U *Osmišljavanja: zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela.* Vinko Brešić, ur. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 181-197.

Malbaša, Marija. 1981. *Osječka bibliografija: tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1978. godine. I.* Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Centar za znanstveni rad u Osijeku.

Male pripovĕsti: za porabu seoskih školah u cesarsko-kraljevskih deržavah. 1843. Zagreb: Ljudevit Gaj (ponovljeno izdanje 1845).

Mařik, Vjenceslav (V. Mařik). 1865. "Kratka poviest Hrvatske". *Bosiljak: list za mladež* 1/9: 249-253.

Mařik, Vjenceslav Zaboj. 1862-1867. *Věnac: sbirka poučnih i zabavnih spisah za mladež i naš puk I-V.* Zagreb: Ljudevit Gaj (1862), Lavoslav Hartman (1864-1867).

Mařik, Vjenceslav Zaboj. 1870. *Ljubice.* Zagreb: Lavoslav Hartman.

Mařik, Vjenceslav Zaboj. 1884a. *Izabrane narodne pripoviedke Slavena.* Zagreb: Mučnjak i Senftleben.

Mařik, Vjenceslav Zaboj. 1884b. *Izabrane narodne pripoviedke Slavena. Dio I. –II.* Zagreb: Mučnjak i Senftleben.

Mařik, Vjenceslav Zaboj. 1884c. *Izabrane narodne pripoviedke Slavena. Dio I. –III.* Zagreb: Mučnjak i Senftleben.

Marjanić, Suzana. 2002. *Mitsko u usmenoknjiževnom: tragom Nodilove re/konstrukcije "stare vjere" Srba i Hrvata.* Doktorska disertacija: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. IEF rkp. 1774.

Marjanović, Luka (L. Marijanović). 1874. "Momak nadmudrio carevu kćer: iz sbirke". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 2/5: 78-79.

Marjanović, Luka (L. M.). 1866. "Čudan liek: narodna pripoviedka". *Bosiljak: list za mladež* 3/1: 2-5; 3/2: 30-32.

Marjanović, Luka (L. M-ća.) 1873. "Kravar Marko: narodna pripoviedka iz sbirke". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 1/2: 17-21.

Marks, Ljiljana. 1980. "Usmene pripovijetke i predaje otoka Zlarina". *Narodna umjetnost* 17: 217-280.

Martić, Anđelka. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 1301-1315.

Martinović, Ivica. 1996-1997. "Kajkavska Abeczevica iz 1746. godine". *Vrela i prinosi: zbornik za povijest Isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 21: 193-267.

Matasović, Josip. 1925. "Zagrebački kućni namještaj polovinom XVIII stoljeća". *Narodna starina* 10: 46-78.

Matić, Tomo (T. Matić). 1968. "Motiv Genoveve u starijoj hrvatskoj književnosti". *Građa za povijest književnosti hrvatske* 29: 41-49.

Matić, Tomo. 1938. "'Abecevica' iz XVIII. vijeka za analfabete u požeškom kraju". *Vrela i prinosi: zbornik za povijest Isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 8: 103-107.

Matić, Tomo. 1994. "Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda (odabrana poglavlja)". U *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda (odabrana poglavlja): slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka*. Slavonica: Vinkovci, str. 5-48.

Mazarović, Krsto (Kristo Maxarovich). 1712. *Zwiet od kriposti: prikoristan diecizi i suakomu viernomu karstianinu koiga usbudde sctitti cesto*. Venecija: Occhi.

Mažuranić, Fran. 1997. "Mladost-radost". U *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 269-311.

McLaughlin, Mary Martin. 1974. "Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries". U *The History of Childhood*. Lloyd de Mause, ur. New York: The Psychohistory Press, str. 101-181.

Mechling, Jay. 1975. "Advice to Historians on Advice to Mothers". *Journal of Social History* 9/1: 44-63.

Mikuličić, Fran. 1876. *Narodne pripovietke i pjesme iz Hrvatskoga primorja: pribilježio ih čakavštinom*. Kraljevica: vl. naklada.

Modec, Ljudevit. 1866. *Ljiljan: zabavnik za mladež*. Zagreb: Upravljajući odbor čiteljske "Zadruge".

Modec, Ljudevit. 1876. "Razvitak metoda u čitanju i pisanju". U *Izvještaj kraljevske muške i ženske preparandije i vježbaonica u Zagrebu koncem školske godine 1875-76*. Zagreb: s. n.

Modec, Ljudevit. 1884. *Rukovodnik za početnicu i bukvar*. Zagreb: Kr. hrv.--slav.-dal. zemaljske vlade.

Moguš, Milan. 2007. "Što zapravo znači naslov Kačićeva glavnog djela". U *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba: zbornik radova sa znanstvenog skupa "Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba" održanog 3.-7- studenoga 2004. u Zagrebu, Sinju, Makarskoj, Mostaru, Bristu i Zaostrogu*. Dunja Fališevac, ur. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 191-195.

Montrose, Louis Adrian. 2007. "Poučavanje renesanse: poetika i politika kulture". U *Poetika renesansne kulture: novi historizam*. David Šporer, ur. Zagreb: Disput, str. 53-78. Prevela Gordana Slabinac.

Morović, Hrvoje. 1974. "Izvještaj poglavara E. Rehe o prilikama u splitskom okrugu". *Izdanje historijskog arhiva u Splitu* 8: 235-261.

Mulih, Juraj. 1997. *Abeczevica*. Dubrovnik: Zavod za Povijesne znanosti HAZU.

Mulih, Juraj. 2002. *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva*. Donja Stubica i Marija Bistrica: Kajkavijana i Nacionalno svetište Majke Božje Bistričke.

Najveći i najpodpuniji sistematički popis hrvatskih knjiga i muzikalija koje se dobivaju u Akademijskoj knjižari Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch). 1884. Zagreb: Hartman (Kugli i Deutsch).

Natov, Roni. 2006. *The Poetics of Childhood*. New York i London: Routledge.

Nazor, Anica. 1964. "Kožićev bukvar". *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta "Svetozar Ritig"* 14: 121-129.

Nedělјna čitanka: za odraslu mladež. 1850. Trst: C. k. izdavanje školskih knjigah u Primorju, Vladateljna tiskarnica.

Němcova, Božena (B. Němcova). 1864. "Jaromil". *Bosiljak: list za mladež* 1/1: 3-12; 1/2: 34-39.

Němcova, Božena. 1865. "Šumska vila: češka narodna pripoviedka". *Bosiljak: list za mladež* 2/2: 29-31; 2/3: 46-47.

Němcova, Božena. 1878. "Šumska vila: češka nar. pripoviedka". Smilje: *zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 6/11: 168-171; 6/12: 188-191.

Neumann, Siegfried. 1993. "The Brothers Grimm as Collectors and Editors of German Folktales". U *The Reception of Grimms' Fairy tales: Responses, Reactions, Revisions*. Donald Haase ur. Detroit: Wayne State University Press, str. 24-40.

Nikolajeva, Maria. 1996. *Children's Literature Comes of Age: Toward a New Aesthetic*. New York i London: Garland Publishing.

Nodelman, Perry. 2008. *The Hidden Adult: Defining Children's Literature*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Novak, Vaclav. 1884. "Ima li strašilâ?". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 12/10: 146-149.

Nünning, Ansgar. 2004. "Where Historiographic Metafiction and Narratology Meet: Towards an Applied Cultural Narratology". *Style* 38/3: 352-372.

Obad, Stjepo. 1990. *Dalmatinsko selo u prošlosti (Od sredine osamnaestog stoljeća do prvog svjetskog rata)*. Split: Logos.

O'Brien, Patricia 2001. "Historija kulture Michela Foucaulta". U *Nova kulturna historija*. Lynn Hunt, ur. Zagreb: Ljevak, str. 55-81. Prevele Anamarija Hucika, Sanda Stepinac, Marina Škrabalo i Sanja Zubak.

Ogrizović, Mihajlo. 1974. "Ivan Filipović". U *Ivan Filipović – Učitelj učitelja*. Mihajlo Ogrizović ur. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, str. 15-26.

O'Malley, Andrew. 2003. *The Making of the Modern Child: Children's Literature and Childhood in Late Eighteenth Century*. New York i London: Routledge.

Oring, Elliott. 2008. "Legendary and the Rethoric of Truth". *Journal of American Folklore* 121/480: 127-166.

Orme, Nicholas. 2001. *Medieval Children*. New Haven: Yale University Press.

Ozment, Steven. 2001. *Ancestors: The Loving Family in Old Europe*. Cambridge: Harvard University Press.

Patterson, Lee. 1995. "Literary History". U *Critical Terms for Literary Study*. Frank Letricchia i Thomas McLaughlin, ur. Chicago i London: University of Chicago Press, str. 250-261.

Paun, Anita. 2001. *Pučke igre i igračke sutlanskog kraja/Traditional folk games and toys of the Sutla valley region/Volkstümliche spiele und das spielzeug der Sutla-region*. Zagreb: Muzeji Hrvatskoga zagorja, Muzej "Staro selo" Kumrovec. Preveli Barbara Smith Demo i Theo Tabaka.

Pavičić, Josip. 1953. *Knjiga o davnini: autobiografsko kazivanje o vremenima i ljudima*. Zagreb: Matica hrvatska.

Pavičić, Josip. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 815-822.

Pavličević, Dragutin. 1989. *Hrvatske kućne zadruge. I (do 1881)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Pepeljuga: Pričalice V. s. a. [1882] Zagreb: Albrecht i Fiedler.

Perkins, David. 1993. *Is Literary History Possible?* Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.

Peroš, Vilim. 1942. "Hrvatska književnost za djecu i mladež". U *Znanje i radost: enciklopedijski zbornik. I.* Ivo Horvat, gl. ur. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, str. 100-104.

Peršić Kovač, Vesna. 2004. *Dječje igre i igračke u Podravini*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice.

Petrić, Frano. 1997. "Sretan grad". U *Filozofija odgoja*. Ivan Čehok, prir. Zagreb: Školska knjiga, str. 33-37. Preveo Vladimir Premec.

Pihler, Lujo. 1899. "Šumska vila i poslušna Anica". *Bršljan: list mladeži* 14/12: 370-373.

Pleše, Branko. 1983. "Bartuš, Franjo". U *Hrvatski biografski leksikon. I.* Nikica Kolumbić, gl. ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 497-498.

Plohl-Herdvigov, Rikardo Ferdinando. 1868. *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke: u Vrbovcu skupio i rodu i svietu predao. I.* Varaždin: Platzer i sin.

Početnica za katoličke učionice u Austrianskoj carevini. 1853. Beč: C. Kr. prodaonica školskih knjiga kod sv. Anne (ponovljeno izdanje 1854, 1859, 1862).

Pollock, Linda. 1983. *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press.

Popis hrvatskih i srpskih knjiga nalazećih se na skladištu u Knjižari Dioničke tiskare u Zagrebu na Jelačićevu trgu, u Pongračevoj palači. 1890. Zagreb: Dionička tiskara.

Popis knjiga hrv. knjižare i antikvariata M. F. Strmeckoga u Zagrebu. 1893. Požega: Lavoslav Klein.

Popis knjiga koje ima na skladištu Sveučilištna knjižara Franje Župana (Albrechta i Fiedlera) u Zagrebu. 1879. Zagreb: Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta

Popis knjiga Srećko Hofman "Nova knjižara" i papirnica. 1925-1926. Zagreb: Tisak Jugoslovenskog novinskog D. D.

Popis knjiga sveučilišne knjižare Franje Suppana. s. a. [1903]. Zagreb: Lav. Hartman (Kugli i Deutsch).

Prestini, Romano (R. Prestini). 1887. "Strah i sanje djece". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 28/24: 373-377.

Prica, Ines. 2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing.

Pripovĕsti za porabu pérvog razreda početnih učionicah. 1846. Trst: I. Papš.

Prva hrvatskoglagoljska početnica. 1983 (1527). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Školska knjiga.

Psaltir. 1976 (1530-1521). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Puhar, Alenka. 1994. "[Yugoslav Childhood] Childhood Nightmares and Dreams of Revenge". *The Journal of Psychohistory* 22/2: 1-79, www.psychohistory.com/yugoslav/yugoslav.htm – stranica posjećena 12. rujna 2011.

Puškadija Ribkin, Tatjana. 2005. "Knjigoveže i knjižari u Zagrebu u drugoj polovici XVIII. stoljeća" *Kaj: časopis za književnost, kulturu i umjetnost* 38/3: 59-74.

Puškin, Aleksandar (A. Puškin). 1873. "O ribaru i ribici: ruska priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 1/3: 33-36.

-r. 1867. "Mašta". *Napredak: Glasilo "Učiteljske zadruge" – časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 8/1: 1-4; 8/2: 17-20; 8/3: 33-35.

R. St. 1867. "Vile: česka narodna pripoviedka". *Bosiljak: list za mladež* 3/24: 373-374.

Reljković, Matija Antun. 1988. "Satir iliti divji čovik". U *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* i *Satir iliti divji čovik*. Andrija Kačić Miošić i Matija Antun Reljković. (Josip Vončina, prir). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, str. 875-1022.

Reynolds, Kimberley. 1994. *Children's Literature in the 1890s and 1990s*. Plymouth: Northcote House Publishers.

Rieger, Josip. 1868. "Uzgoj mladeži: mašta ili razumniva". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 9/16: 241-244.

Rieger, Josip. 1869. "Sredstva uzgoja". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 10/24: 369-375.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.

Rimmon-Kenan, Shlomith. 1989. "Naracija: razine i glasovi". U *Uvod u naratologiju*. Zlatko Kramarić, ur. Osijek: Izdavački centar Revija, str. 81-103. Preveo Zlatko Kramarić.

Röllke, Heinz. 1989. "Novi pogled na 'Otroške in hišne pravljice' bratov Grimm". *Otrok in knjiga* 27-28: 131-139. Preveli Igor Kramberger i Snežana Štabi.

Rogulja, Petar gl. ur. 1982. *Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940. V. Fr-Haj*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka.

Rojnić, Matko i redakcija (M. Ro. i R). 1980. "Biblioteke, Hrvatska". U *Enciklopedija Jugoslavije. I*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 655-664.

Rose, Jacqueline. 1984. *The Case of Peter Pan: Or the Impossibility of Children's Fiction*. London: Macmillan.

Ross, James Bruce. 1974. "The Middle-Class Child in Urban Italy, Fourteenth to Early Sixteenth Century". U *The History of Childhood*. Lloyd de Mause, ur. New York: The Psychohistory Press, str. 183-228.

Rudan, Evelina. 2011. "Strah za djecu i strah za odrasle". *Zarez: dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja* 13/306: 8-9.

Rudd, David. 2004. "Theorising and Theories: The Conditions of Possibility of Children's Literature". U *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*. Peter Hunt, ur. New York: Routledge, str. 29-43.

Rumpf, Marianne. 1989. *Rotkäppchen: eine vergleichende Märchenuntersuchung*. Bern: Peter Lang.

Rushton, Peter. 1999. "Ariès, Philippe". U *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Kelly Boyd, ur. Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, str. 50-51.

s. n. 1846a. *Srećko pijanac ili Zlo sěme, zla žetva: pripovědka*. Zagreb: Franjo Suppan.

s. n. 1846b. "Premili narode!". U *Genoveva: prelepa iz starodavnosti pripovedka*, Christoph Schmid (Krištof Šmid). Zagreb: Kolo mladih rodoljuba, str. 5-7.

s. n. 1850. "Dětinstvo, muževnost, mladost, starost". *Obći zagrebački kalendar za 1850*. Vladislav Vežić, ur. Zagreb: Lavoslav Župan, str. 43-46.

s. n. 1861. "Nješto za pričoslovje Jugoslovjenah o sudicama, usudama i rođenicama". *Glasonoša: ilustrovani hrvatski časopis za zabavu, pouku, politiku i narodno gospodarstvo* 1/18: s. p.; 1/19: s. p.

s. n. 1864a. "Nesretne papuče: istočna pripoviest". *Bosiljak: list za mladež* 1/2: 60-61.

s. n. 1864b. "Sitnice". *Bosiljak: list za mladež* 1/2: 63-64.

s. n. 1864c. "Sitnice". *Bosiljak: list za mladež* 1/3: 95-96.

s. n. 1865a. "Ognjeno strašilo". *Bosiljak: list za mladež* 1/1: 13-14.

s. n. 1865b. "Dosjetljivi dječak: narodna pošalica". *Bosiljak: list za mladež* 1/5: 151-153.

s. n. 1865c. "Marko Kraljević: narodna pripoviest". *Bosiljak: list za mladež* 2/1: 2-6.

s. n. 1865d. "Omladina – naša nada". *Bosiljak: list za mladež* 1/11: 285-287.

s. n. 1865e. "Dvie pripoviedke". *Bosiljak: list za mladež* 1/7: 188-189.

s. n. 1865f. "Sitnice". *Bosiljak: list za mladež* 1/10: 271-272.

s. n. 1865g. "Poziv na predplatu". *Bosiljak: list za mladež* 1/14: 336.

s. n. 1865h. "Šareni mačak: bajka za djecu". *Bosiljak: list za mladež* 1/14: 323-328.

s. n. 1866a. "Sitnice". *Bosiljak: list za mladež* 3/5: 79-80.

s. n. 1866b. "Tri pripoviedke za malu djecu". *Bosiljak: list za mladež* 2/8: 125-127.

s. n. 1866c. "Nješto o vukodlacih". *Bosiljak: list za mladež* 2/20: 313-316.

s. n. 1868a. "Narodno odgajanje". Školski prija*telj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 1/16: 246-248.

s. n. 1868b. "Sitnice". *Bosiljak: list za omladinu* 4/4: 64.

s. n. 1869a. "Što bi imao učitelj kao odhranitelj ćudorednosti raditi, da mladež napreduje u obzoru vjerozakonsko ćudorednom?". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 10/13: 202-205; 10/14: 219-220; 10/15: 230-231; 10/16: 250-252.

s. n. 1869b. "Uzgoj posluha". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 10/18: 273-277.

s. n. 1873a. "Starac i dvanaest ovacâ: narodna slovačka priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 1/5: 70-74

s. n. 1873b. "Milostinja: poljska narodna pripoviedka". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 1/7: 108-110.

s. n. 1873c. "Književnost". *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 6/12: 190-191.

s. n. 1874. "Pijanac: narodna pripovjedka". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 2/10: 146-148.

s. n. 1876. "O pripovjedkah, razpravah i listovih te poetičkom slogu". Školski prija*telj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 9/5: 67-70.

s. n. 1878. "Snježka: ruska priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 6/4: 50-52.

s. n. 1879a. "Književnost: ovih dana dotiskane". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 20/10: 158-159.

s. n. 1879b. "Mijat Stojanović: *Šala i zbilja*". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 20/13: 207-208.

s. n. 1879c. "Crvena kapica". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 7/2: 23-27.

s. n. 1879d. "Popis hrvatskih knjiga u nakladi knjižare Mučnjak i Senftleben". *Danica: koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prestupnu godinu* 1880. Zagreb: Društvo sv. Jeronima, str. 161-162.

s. n. 1880. "O Ivanu careviću: ruska narodna priča". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 8/1: 2-5; 8/2: 19-21.

s. n. 1881. "Pričalice". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 22/36: 607.

s. n. 1883a. "Savka i Stanko". *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 1/2: 13.

s. n. 1883b. "Učitelj u Jabukovcu". *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 1/3: 19-20.

s. n. 1886. "Genoveva od Krištofa Šmida". *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 4/7: 52.

Said, Edward. 1993. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage.

Schenda, Rudolf. 1993. "Lesen und Erzählen in der Abendstube". *Narodna umjetnost* 30: 21-37.

Schmid, Christoph (Krsto Šmid). 1892. *Izabrane pripovijedke za mladež. IV.* Zagreb: Hrvatski pedagogijsko-književni sbor.

Schmid, Cristoph (Krištof Šmid). 1848. *Janješce ili Bog je stari čudotvorac: cvatućoj dobi posvetjena pripovětka*. Zagreb: Kolo mladih rodoljubah.

Scopolli-Blasi, Isabela. 1885. "Brat i sestra". *Hrvatska omladina: list zabavi i pouci* 1/2: 21-23; 1/3: 38-40; 1/4: 58-61.

Scott Macleod, Anne. 1992. "Children's Literature in America from Puritan Beginnings to 1870". U *Children's Literature: An Illustrated History*. P. Hunt ur. Oxford: Oxford University Press, str. 102-130.

Seibert, Ernst. 1997. "Angewandte Dialektik der Aufklärung. Die Frühphasen der österreichischen Kinder- und Jugendliteratur von 18. bis zum ausgehenden 19. Jahrhundert". U *Geschichte der österreichischen Kinderliteratur und Jugendliteratur*. Hans-Heino Ewers i Ernst Seibert, ur. Beč: Buchkultur Verlagsges, str. 14-22.

Sennett, Richard. 1989. *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Naprijed. Preveo Srđan Dvornik.

Sertić, Mira. 1970. "Stilske osobine hrvatskog historijskog romana". U *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, ur. Zagreb: Liber, str. 175-255.

Shahar, Shulamit. 1990. "Introduction: On the History of Childhood in the Middle Ages". U *Childhood in the Middle Ages*. London i New York: Routledge, str. 1-7.

Shavit, Zohar. 1986. *Poetics of Children's Literature*. Athens i London: University of Georgia Press, http://www.tau.ac.il/~zshavit/pocl/ – stranica posjećena 22. lipnja 2011.

Shavit, Zohar. 1989. "The Concept of Childhood and Children's Folktales: Test Case – 'Little Red Riding Hood'". U *Little Red Riding Hood: A Casebook*. Alan Dundes, ur. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, str. 129-158.

Shavit, Zohar. 1994. "Beyond the Restictive Frameworks of the Past: Semiotics of Children's Literature – A New Perspective for the Study of the Field". U *Kinderliteratur im interkulturellen Prozeß. Studien zur allgemeinen und vergleichende Kinderliteraturwissenschaft*. Hans-Heino Ewers *et al.*, ur. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, str. 3-15.

Shelly, Percy Bysshe. 1979. "Obrana poezije". U *Povijest književnih teorija (od antike do kraja devetnaestog stoljeća)*. Miroslav Beker, prir. Zagreb: SNL, str. 307-314. Preveo Miroslav Beker.

Shorter, Edward. 1977. *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.

Skok, Joža. 1987. *Lijet Ikara*. Zagreb: Naša djeca.

Skok, Joža. 2001. "Juraj Dijanić i početci hrvatske dječje kajkavske književnosti". U *200 godina kajkavske dječje književnosti: zbornik radova sa znanstvenoga skupa, Zagreb, 10. studenoga 1999*. Alojz Jembrih, ur. Varaždin i Donja Stubica: Varteks i Kajkavijana, str. 7-15.

Sky, Jeanette. 2002. "Myths of Innocence and Imagination: The Case of Fairy Tale". *Literature and Theology* 16/4: 363-376.

Slivarić, Adam. 1876. "O upotrebljavanju basanâ kod nauke". *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 9/3: 40-41.

Slovnička čitanka: za prvi razred katoličkih učionah u Carevini austrijanskoj. 1853. Beč: C. kr. uprava za rasprodaj školskih knjigah (ponovljena izdanja i izdanja s drugim pravopisom: 1855, 1858, 1860, 1862, 1869, 1872, 1873, 1875, 1877).

Smith Allen, James. 1987. "Toward a History of Reading in Modern France, 1800-1940". *French Historical Studies* 15/2: 263-286.

Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.

Smith, Sidonie i Julia Watson. 2005. "The Trouble with Autobiography: Cautionary Notes for Narrative Theorists". U *A Companion to Narrative Theory*. James Phelan i Peter Rabinowitz, ur. New York i London: Blackwell, str. 356-371.

Solar, Milivoj. 1994. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

Solar, Milivoj. 2004. "Novela i bajka". U *Ideja i* priča. Zagreb: Golden Marketing, str. 266- 280.

Soriano, Marc. 1969. "From Tales of Warning to Formulettes: The Oral Tradition in French Children's Literature". *Yale French Studies* 43: 24-43. Prevela Julia Bloch Frey.

Soriano, Marc. 1972. "Djetinjstvo umjetnosti: priče o životinjama, priče za upozorenje, pjesmice". *Umjetnost i dijete: dvomjesečnik za estetski odgoj, dječje stvaralaštvo i društvene probleme mladih* 23: 70-79. Prevela Vlasta Marec.

Sršan, Stjepan. 1997. "Inventar tiskare u Osijeku početkom 19. stoljeća". *Osječki zbornik* 24-25: 125-129.

Stahuljak, Višnja. 2006. "Zabilježbe uz igrokaze". U *Bijeli zec i drugi igrokazi*. Zagreb: Školska knjiga, str. 325-330.

Stančić, Nikša. 1997. "Ideja o 'slavenskoj uzajamnosti' Jàna Kollàra i njezina hrvatska recepcija". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 30: 65-75.

Stargardt, Nicholas. 1998. "German Childhoods: The Making of a Historiography". *German History* 16/1: 1-15.

Stipčević, Aleksandar. 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. III: od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga.

Stipetić, Vladimir. 2009. "Stanovništvo Hrvatske u XIX. stoljeću (1800-1914.)". U *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. IV. Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Mislav Ježić, gl. ur. Zagreb: Školska knjiga, str. 13-24.

Sto malih pripovĕsti: kao čitanka za dĕcu. 1852. Trst: Vladateljna tiskarnica.

Stojanović, Mijat. 1844. *Uprave za dobro i krĕposno vladanje i nĕkoje poslovice za mladež: iz različitih knjigah sabrane*. Osijek: M. A. Divald.

Stojanović, Mijat. 1865. "Pripoviedčice za mladež". *Bosiljak: list za mladež* 1/7: 216-219.

Stojanović, Mijat. 1866a. "Kobilić i lakat brade, pedalj muža". *Bosiljak: list za mladež* 2/13: 194-199.

Stojanović, Mijat. 1866b. "Lažeš: nar. pripoviest " *Bosiljak: list za mladež* 2/23: 353-356.

Stojanović, Mijat. 1867a. "Guja: pučka pripoviedka". *Bosiljak: list za mladež* 3/16: 241-244.

Stojanović, Mijat (Mijat. Stoj.). 1867b. "Šta i kako valja čitati?". *Napredak: glasilo "Učiteljske zadruge" – časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 8/14: 220-221.

Stojanović, Mijat. 1867c. *Pučke pripoviedke i pjesme: sabrao i spisao*. Zagreb: A. Jakića.

Stojanović, Mijat (M. St.). 1868. "Savitria: indijanska skazka". *Bosiljak: list za omladinu* 4/1: 2-4.

Stojanović, Mijat. 1873. *Zablude uzgoja*. Zagreb: Albrecht.

Stojanović, Mijat. 1879a. *Narodne pripoviedke: sabrao i priredio za mladež*. Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor.

Stojanović, Mijat. 1879b. "Crtice iz doba mog školovanja". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 20/2: 20-23.

Stojanović, Mijat. 1997. "Sgode i nesgode vlastitoga života". U *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 151-164.

Stone, Lawrence. 1979. *The Family, Sex and Marriage in England: 1500-1800*. New York: Harper & Row.

Strohal, Rudolf (R. Strohal). 1904. *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knjiga III.: narodne pripovijetke iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore, te sela Broda na Kupi i Oštarija*. Karlovac: vl. naklada.

Summerfield, Geoffrey. 1984. *Fantasy and Reason: Children's Literature in the Eighteenth Century*. London: Methuen & Co. Ltd.

Svenbro, Jesper. 2003. "Arhaic and Classsical Greece: The invention of Silent Reading". U *History of Reading in the West*. Gugliemo Cavallo i Roger Chartier, ur. Amherst i Boston: University of Massachusetts Press, str. 37-63. Prevela Lydia G. Cochrane.

Šabić, Marijan. 2009. *Iz zlatnog Praga: češka književnost i kultura u hrvatskoj književnoj periodici*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.

Šah, Boleslav. 1860. "Majci odgojiteljici". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 1/8: 120-123.

Šarić, Dunja. 2002. *Izrada pučkih svirala i drvenih igračaka: stalni postav Muzej Staro selo Kumrovec*. Kumrovec: Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej Staro selo.

Šehović, Šerif. 1939. "Zaboravljena trogirska Zagora". U *Kako živi narod. II knjiga*. Rudolf Bićanić i Željko Macan, ur. Zagreb: Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, str. 101-109.

Šenoa, August. 1980a. *Zagrebulje i drugi feljtoni*. Zagreb: Globus.

Šenoa, August. 1980b. *Vladimir. Branka*. Zagreb: Globus.

Šimončić, Đuro (G. M. Banjalučki) 1865. "Careva kći: narod. prip.". *Bosiljak: list za mladež* 1/12: 301-303.

Širola, Stjepan (S. Širola). 1892. "Ivo i Marica. (Priča.)". *Bršljan: list mladeži* 7/2: 55-58.

Širola, Stjepan. (Stjep. Širola) 1896. "Naša omladinska književnost (Konferencionalna rasprava)". *Škola: list za učiteljstvo i prijatelje škole* 7/11-14; 7/2: 31-34.

Širola, Stjepan. s. a. "Drugi Dante: slika seljačkog praznovjerja". U *U dokolici: sbirka izvornih crticah i pripovjestih. I.* Zagreb: Hrvatska Antikvarna knjižara M. F. Strmeckog, str. 28-35.

Š-nek, Franjo. 1869. "Igra i djetinjske zabave: pedagogičko-didaktička rasprava. II". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 10/6: 81-86.

Šporer, Đuro Matija (G. M. Šporer). 1858. "Kako ljubežljiva majka goji tielo i duh svomu djetetu. Knjige lječnika, uputjene svojoj kćeri". *Neven: zabavan, poučan i znanstven list* 7/21: 332-335; 7/22: 425-429; 7/23: 361-363; 7/25: 393-397.

Šulek, Božidar. 1850. *Mala čitanka: za početnike.* Zagreb: Lav. Župan.

Talbot, C. H. 1977. "Children in the Middle Ages". *Children's Literature* 6:17-33.

Tatar, Maria. 1992. *Off with Their Heads! Fairy Tales and the Culture of Childhood.* Princeton: Princeton University Press.

Tegl, Vjekoslav. 1893. "Način za uzbuditi pučanstvo da knjigu zavoli". *Škola: list za učiteljstvo i prijatelje škole* 4/10: 157-159.

Tešić, Vladeta M. 1974. "Ivan Filipović i učiteljstvo u Srbiji". U *Ivan Filipović – Učitelj učitelja.* Mihajlo Ogrizović ur. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, str. 110-121.

Težak, Dubravka. 1991. *Hrvatska poratna dječja priča.* Zagreb: Školska knjiga.

Težak, Dubravka. 2001. "Bajka u Hrvatskoj prije Ivane Brlić-Mažuranić". U *Zlatni danci 3. Bajka od davnina pa do naših dana.* Ana Pintarić, ur. Osijek: Sveučilište Jurja Strossmayera u Osijeku Pedagoški fakultet, Hrvatski znanstveni zavod u Pečuhu, Odsjek za kroatistiku sveučilišta u Pečuhu i Matica hrvatska Osijek, str. 17-25.

Tinjanov, Jurij. 1998. *Pitanja književne povijesti.* Zagreb: Matica hrvatska. Preveo Dean Duda.

Tkalac, Imbro. 1894. *Jugenderinnerungen aus Kroatien.* Leipzig: Otto Wigand.

Tkalac, Imbro. 1945. *Uspomene iz Hrvatske.* (1749.-1823., 1824.-1843.). Zagreb: Matica hrvatska. Preveo Josip Ritig.

Todorov, Tzvetan (Cvetan Todorov). 1987. *Uvod u fantastičnu književnost.* Beograd: Kosomos. Prevela Aleksandra Mančić-Milić.

Toldi, Zvonimir. 2006. *Mi smo djeca vesela.* Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja.

Tomašić, Ivan. 1897. *Najljepši ures duši i srcu dobre Hrvačadi: ćudoredno-poučne priče i pripovijesti za mladež.* Zagreb: Franjo Suppan.

Tomić, Janko. 1866. *Zornica: ili zbirka ćudorednih i zabavnih pripoviedakah. I.* Karlovac: Ivan Nep. Prettner.

Tomić, Janko. 1867. "Šta i kako valja čitati (Svršetak)". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 8/15: 234-237.

Tomić, Janko. 1887. i 1889. *Sielo za zabavu i pouku: složio za djevojčice.* Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor.

Tomić, Janko. 1892. *Sielo za zabavu i pouku: složio za djevojčice.* Zagreb: A. Scolz.

Tomšić, Ljudevit. 1870. "Književnost". *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 3/1: 14-25.

Tomšić, Ljudevit. 1875. *Djetinji vrtić: zabavne pripovjesti dobroj djeci. I.* Zagreb: Mučnjak i Senftleben.

Tomšić, Ljudevit. 1877. *Djetinji vrtić: zabavne pripovjesti dobroj djeci. II.* Zagreb: Mučnjak i Senftleben.

Topolčić, Ivan. 1878. "Važnost i korist djačkih školskih knjižnica". *Hrvatski učitelj: časopis za školu i dom* 2/2: 54-55.

Trstenjak, Davorin. 1881. "Što vriede pripoviedke za mladež". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 22/1: 3-5.

Trstenjak, Davorin. 1897. *Dobra kućanica: za žensku mladež.* Zagreb: Hrv. pedagoško-književni zbor

Truhelka, Ćiro. 1893. "Što da čitaju naše mlade djevojke". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 34/2: 163-168.

Truhelka, Ćiro. 1992. *Uspomene jednog pionira.* Zagreb: Mala Azurova povjesnica.

Turić, Đuro (Turić, Juraj). 1885. "Vukodlak". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 13/9: 130-133.

Turow, Joseph. 1982. "The Role of 'The Audience' in Publishing Children's Books". *Journal of Popular Culture* 16/2: 90-99.

Valjavec, Matija Kračmanov (M. Valjavec). 1865. "O rodjenicah i sudjenicah". *Književnik: časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti* 2: 52-61.

Valjavec, Matija Kračmanov. 1858. *Narodne pripovjedke: skupio u i oko Varaždina.* Varaždin: Josip pl. Platzer.

van Dülmen, Richard. 2005. *Otkriće individuuma: 1500-1800.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. Prevela Sanja Lazanin.

Vann, Richard T. 1982. "The Youth of *Centuries of Childhood*". *History & Theory* 21/2: 279-297.

Varjačić, Ljudevit (Lj. Varjačić). 1879. "Priča o 'Pepeljugi'". *Smilje: zabavno-poučni list sa slikami za mladež* 7/11:173-175.

Varjačić, Ljudevit. 1877. *Potočnice: zabavno-poučne pripoviesti mladeži našoj.* Zagreb: Mučnjak i Senftleben.

Veber Tkalčević, Adolfo. 1997. "Životopis". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 165-186.

Velagić, Zoran. 1996-1997. "Nepoznata Abecevica Jurja Muliha iz godine 1737." *Vrela i prinosi: zbornik za povijest Isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima* 21: 187-192.

Velagić, Zoran. 1999. "Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestog stoljeća". *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 17: 111-131.

Velagić, Zoran. 2000. "Štokavska početnica Jurja Muliha iz 1737. godine". *Gazophylacium: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku* 5/1-2: 16-48.

Velay-Vallantin, Catherine. 1989. "Tales as a Mirror: Perrault in the *Bibliothè bleue".* U *The Culture of Print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe.* Roger Chartier, ur. Oxford: Polity Press, str. 92-135. Prevela Lydia G. Cochrane.

Verlags- und Prämien-Katalog von Leop. Hartmán's Buchhandlung in Agram. 1866. Agram: Dr. Lj. Gaj.

Videk, Nevenka. 2005. "Jurković, Janko". U *Hrvatski biografski leksikon. VI.* Trpimir Macan, gl. ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 650-651.

Vitez, Grigor. 1997. "Autobiografija". U *Autobiografije hrvatskih pisaca.* Vinko Brešić, prir. Zagreb: AGM, str. 1007-1015.

Vončina, Ivan (I. Vončina). 1867. "Tko je ludji? S českog". *Bosiljak: list za mladež* 3/15: 237-239.

Vranić, Antun (Vranich, Anton). 1796. "Predgovor". U *Mlaissi Robinzon: iliti jedna kruto povolyna, y hasznovita pripovezt za detczu. I.* Joachim H. Campe, Zagreb: Novoszelska slovotizka, str. 1-6.

Vrčević, Vuk. 1868. "Njekoliko narodnih pripoviedaka". *Bosiljak: list za omladinu* 4/23: 366-367.

Vudy, Šime. 1894. *Danica i Ljubica: uzgojna pravila za žensku mladež.* Požega: Lavoslav Klein.

Vukelić, Vilma. 1994. *Tragovi prošlosti: memoari.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske. Preveo Vlado Obad.

Wanning Harries, Elizabeth. 2003. *Twice upon a Time: Women Writers and the History of the Fairy Tale.* Princeton: Princeton Univesity Press.

Williams, Raymond. 1973. *The Long Revolution.* Harmondsworth: Penguin.

Williams, Raymond. 1983. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society.* New York: Oxford University Press.

Williams, Raymond. 1986. "Književnost". U *Suvremene književne teorije.* Miroslav Beker ur. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 331-352. Prevela Snješka Knežević.

Wilson, Adrian. 1980. "The Infancy of the History of Childhood: An Appraisal of Philippe Ariès". *History & Theory* 19/2: 132-153.

Wilson, William. 1973. "Herder, Folklore and Romantic Nationalism". *Journal of Popular Culture* 6/4: 819-835.

Wölfl, Pajo. 1876. "K pitanju o polazku škole". *Napredak časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 17/36: 561-564.

Wölfl, Pajo (Wölfl). 1879. "Dvie tri o polazku pučke škole". *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 20/34: 537-540.

Z. 1861. "Dopis". *Napredak: časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* 2/15: 242-243.

Zabava štionička: za seosku diçicu drugoga reda normalskih nixijh uçionah po Dalmacii. 1849. Beč: C. K. Nastojniçtva za prodaju uçioniçkih knjigah kod S. Ane.

Zaninović, Mate. 1988. *Opća povijest pedagogije.* Zagreb: Školska knjiga.

Zečević, Divna. 1978. "Pučki književni fenomen". U *Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga. I – Usmena i pučka književnost.* Zagreb: Liber i Mladost, str. 357-638, 653-655.

Zečević, Divna. 1982a. *Pučko štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća. I.* Osijek: Izdavački centar Revija.

Zečević, Divna. 1982b. *Pučko štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća. II.* Osijek: Izdavački centar Revija.

Zelizer, Viviana. 2002. "Kids and Commerce". *Childhood: A Journal of Global Child Research* 9/4: 375-396.

Zima, Dubravka. 2001. "Moderna bajka u hrvatskoj dječjoj književnosti". U *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 3, Osijek, 15. – 16. ožujka 2001.: bajke od davnina pa do naših dana.* Ana Pintarić ur. Osijek: Sveučilište Jurja Strossmayera u Osijeku Pedagoški fakultet, Hrvatski znanstveni zavod u Pečuhu, Odsjek za kroatistiku sveučilišta u Pečuhu i Matica Hrvatska Osijek, str. 165-176.

Zima, Dubravka. 2004. *Hrvatski dječji roman: doktorska disertacija.* Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, NSK. DOC-ZG-86/05

Zima, Dubravka. 2006a. "Djetinjstvo i stereotipi: slika djeteta u hrvatskom dječjem romanu 20. stoljeća". U *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjeeuropskim književnostima.* Dubravka Oraić Tolić i Ernő Kulcsár Szabó, ur. Zagreb: FF Press, str. 253-265.

Zima, Dubravka. 2006b. "Dijete kao konstrukt pamćenja". U *Osmišljavanja: zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela*, Vinko Brešić prir. Zagreb: FF press, str. 367-375.

Zima, Dubravka. 2010. "Ivana Brlić-Mažuranićs Märchen und die Kinderliteratur". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 56: 161-172.

Zipes, Jack 2010. "Sensationalist Scholarship: A Putative 'New' History of Fairy Tales". *Cultural Analisys: An Interdisciplinary Forum on Folklore and Popular Culture* 9: 130-145.

Zipes, Jack. 1991. *Fairy Tales and the Art of Subversion: The Classical Genre for Children and the Process of Civilization*. New York: Routledge.

Zipes, Jack. 1999. *When Dreams Came True: Classical Fairy Tales and their Tradition*. New York i London: Routledge.

Zoričić, Petar. 1848. "Několiko rěčih o gojenju děce". *Obći zagrebački kalendar za godinu 1848*. Vladislav Vežić, ur. Zagreb: Lavoslav Župan, str. 66-69.

Zoričić, Petar. 1850. *Čitanka za pučke učionice u Hervatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Franjo Župan.

Ž. F–ć. 1866. "Grob kršćanski: arapska bajka". *Bosiljak: list za mladež* 2/24: 379-381.

Ž. F–ć. 1867. "Liepa carevna: narodna pripovjest". *Bosiljak: list za mladež* 3/11: 161-165.

Ž. F–ć. 1868. "Dugi, široki i bistrooki: česk. nar. pripovj.". *Bosiljak: list za omladinu* 3/4: 49-52; 3/5: 65-68.

Žic, Ivan. 2001 (1899-1949). *Vrbnik na otoku Krku: narodni život i običaji*. Rijeka: Adamić, Institut za etnologiju i folkloristiku *etc.*

Živančević, Milorad. 1975. "Ilirizam". U *Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga. IV - Ilirizam, realizam*. Slavko Goldstein, Milan Mirić *et al.* ur. Zagreb: Liber i Mladost, str. 7-217.

Živković, Mladen. 1998. "Mašta: kratki pregled povijesti pojma". *Hrvatska obzorja: časopis Ogranka Matice hrvatske Split* 6/2: 393-408.

Bilješke

1 Usp. npr. http://www.kul-tim.net/?m=20090110, http://www.sretnodijete.net/clanak/226/klasicne-bajke-su-strasne-i-nekorektne/, http://www.klinfo.hr/detaljnije/hr/klasicne-bajke-su-strasne-i-politicki-nekorektne/17/1910/1/ i sl. Stranica posjećena 10. listopada 2011.

2 Knjiga *L'enfant et la vie familiale sous L'Ancien Régime* prevedena je, između ostaloga, i na engleski (1962), talijanski (1968) te njemački (1975) jezik. U hrvatskim je knjižnicama dostupno njezino drugo skraćeno francusko izdanje (Ariès 1973) te njegov prijevod na srpski jezik (Ariès 1989), kao i prijevod prvog francuskog izdanja na slovenski jezik (Ariès 1991). U knjizi u pravilu upućujem na srpski prijevod drugog francuskog izdanja koji je – premda skraćen i ne uvijek pouzdan u odnosu na izvornik – ipak najdostupniji zainteresiranim čitateljima. Kada je to bilo neophodno srpski, prijevod sam korigirala francuskim izvornikom ili njegovim engleskim prijevodom.

3 Usp. npr. Lesnik-Oberstein 2004: xiv, 20, Levander i Singley 2003: 3.

4 O člancima koji su prethodili Arièsovoj knjizi vidi više u Hutton 2004: 105-106.

5 Više o određenju Arièsa kao povjesničara mentaliteta i svakodnevice vidi npr. u Hutton 2004, a više o značajkama nove francuske povijesti vidi npr. u Gross 1996: 237-263.

6 Više o toj vrsti historiografskih istraživanja djetinjstva vidi u Becchi i Julia 1996: XIII; Cunningham 1995: 4-6; Heywood 2001: 5. Za Hrvatsku usporedi pak npr. Batorović 1979, Franković 1958, Lipovac 1985 i Zaninović 1988 (za povijest odgoja, obrazovanja i školstva), zatim Jutronić 1957 (za povijest nataliteta), Bačić 1996 (za povijest medicine), kao i Alujević i Premuž Đipalo 2008, Biškupić 1989, Paun 2001, Peršić Kovač 2004, Šarić

2002 i Toldi 2006 (za dječji folklor i folklor za djecu) te bibliografiju u Bertoša 2005 (za povijest institucionalnih oblika skrbi za djecu). Čini se međutim da su sve rjeđi radovi u kojima se pojedini fenomeni interpretiraju bez problemskog pristupa širem (društvenom, kulturnom) kontekstu. Štoviše, kad se i objavljuju, oni ističu vlastite nedostatke. Nikola Anušić, recimo, na samom početku članka o smrtnosti djece u Makarskoj u 19. stoljeću napominje da njegov "istraživački pristup, uvjetovan dostupnošću izvora, ne omogućuje šire socijalno i emocionalno problematiziranje fenomena dječje smrtnosti u smislu povijesno-antropološkog promišljanja koje bi omogućilo dublje uvide u istraživanu situaciju" (2007: 161).

7 Prikaz Payneove knjige vidi u *The New York Timesu* od 20. veljače 1916. http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?_r=1&res=9E01E0D9153AE633A25753C2A9649C946796D6CF&oref=slogin – stranica posjećena 9. veljače. 2008. Payneovu knjigu spominje ipak kontroverzni psihogeni povjesničar djetinjstva Lloyd de Mause (1974: 6), o kojem će još biti riječi u nastavku ove knjige.

8 O dvostrukom, javnom i strukovnom, utjecaju zamaha psihologije na recepciju Arièsove knjige u SAD-u vidi više u Hutton 2004: 96-97; 106-108 *et passim*.

9 Arièsovi su zaključci kao povijesni izvještaji prešutno ili s uputnicom ugrađeni i u stožerne društveno-humanističke rasprave druge polovice 20. stoljeća u rasponu od van Dülmenova *Otkrića individuuma* (2005: 96), preko Iličeve *Dolje škole* (1972: 39) do Sennettova *Nestanka javnog čovjeka* (1989: 119-121).

10 Lynn Hunt je u povjesničare procesa civilizacije svrstala i "dvojicu, u odnosu na povijesnu struku marginalnih historičara, Philippa Arièsa i Norberta Eliasa" (prema O'Brien 2001: 66). Arièsa se marginalnim, preciznije, nedjeljnim ili vikend-povjesničarom naziva i u kritičkim osvrtima na metodološka i teorijska ishodišta *Stoljeća djetinjstva*, kao i u stručnim enciklopedijama i sintezama historiografskih pristupa djetinjstvu. Usp. npr. Baskar 1991; Heywood 2001: 12; Rushton 1999; Wilson 1980.

11 O odnosu Foucaulta i Arièsa usp. Hutton 2004: 12; 158 *et passim*, o Foucaultovu utjecaju na Arièsov prelazak na fakultet usp. Hutton 2001:397, a o odnosu analista i Arièsa pak Hutton 2004: 3; 10 *et passim*. Za kronologiju Arièsova života i rada vidi Hutton 2004: xxi-xxv.

12 Dakako, nisu sve Arièsove interpretacije *Velikog vlasnika svih stvari* obilježene anakronizmom. Gravuru (doista nastala u ranom novom vijeku) iz *Velikog vlasnika svih stvari* Ariès je s pravom interpretirao kao izvor za novovjekovne predodžbe djetinjstva (Ariès 1989: 226).

13 Arièsov društveni angažman može se označiti kao politički sporan u kontekstu Arièsove suradnje sa školom na kojoj su se obučavali i ideološki usmjeravali nastavnički kadrovi za kontroverzne kampove za mladež (*chantiers de la juenesse*) koji se smatraju jednim od "najradikalnijih obrazovnih eksperimenata što ga je pokrenuo novi višijevski režim" (Hutton 1998: 477-478). Za Arièsov poslijeratni društveni angažman vidi npr. Hutton 2001 i 2004, a o odnosu njegova znanstvenog rada i "desno-lijevih" političkih opcija vidi i Baskar 1991: 502-504.

14 Za uvid u najnovije tendencije u području povijesti djetinjstva usp. npr. pregledni članak Margaret L. King (2007) ili članke i strukturu novopokrenutog časopisa *The Journal of the History of Childhood and Youth* (2008-).

15 Usp. npr. Orme 2001: 6-7; Ozment 2001: 56-57. Koncepcije životnih doba Ariès u svojoj knjizi doduše nije previdio, ali ih je interpretirao kao potvrdu cikličkoga shvaćanja životnoga vijeka (Ariès 1989: 40-48). Za radove o autonomnom statusu djetinjstva u srednjem vijeku usp. npr. Demaitre prema Cunningham 1996: 27, Ross 1974 i McLaughlin 1974, a za rasprave o privrženosti djece i roditelja u tom razdoblju usp. npr. Herlihy 1985; Ozment 2001; Pollock 1983.

16 De Mausov zbornik nije preveden na hrvatski, ali je u prosincu 2009. portal H-Alter objavio prijevod članka u kojem taj kontroverzni američki povjesničar sažima i komentira desetljeća povijesti psihogenih istraživanja povijesti djetinjstva kojima je on rodonačelnik http://www.h-alter.org/search/index/Lloyd+deMause/author.

17 Doduše, još 1970-ih, u doba sveopćeg oduševljenja Arièsovom knjigom, nekoliko je članaka objavljenih u uglednom časopisu *Children's Literature* kritički ili barem oprezno referiralo na Arièsovu interpretaciju djetinjstva u srednjem vijeku (Talbot 1977; Barstow 1977). Novije kritičke napomene o Arièsovoj knjizi u području proučavanja dječje književnosti vidi u npr. Tucker prema Lesnik-Oberstein 1994: 15; Nodelman 2008: 247; Reynolds 1994: 16; Rudd 2004: 34.

18 Usp. npr. knjige Jacqueline Rose (1984: 7), Marie Tatar (1987: xiv), Marie Nikolajeve (1996: 3), Gretchen Galbraith (1997: 1) i Roni Natov (2006).

19 Usp. npr. knjige Zohar Shavit (1986: 3-32) i Kimberly Reynolds (1994: 1-17).

20 Usp. npr. udžbenik Perrya Nodelmana (1992: 17-22).

21 Usp. npr. knjigu Karin Lesnik-Oberstein (1994).

22 Prema nekim autorima Arièsa tema djetinjstva nije "više privlačila" nakon što je objavio *Stoljeća djetinjstva* (Baskar 1991: 509). No već i Arièsov članak (1969) o povijesti djetinjstva i povijesti dječje književnosti, ali još više iscrpna bibliografija Patricka H. Huttona (2001) kojoj treba pridodati i članak "Infanzia" ("Djetinjstvo") što ga je Ariès (1979) napisao za opću enciklopediju talijanskoga nakladnika Einaudi, pokazuju da se Ariès problemima povijesti djetinjstva bavio i nakon što je objavio *Stoljeća djetinjstva*.

23 Na pitanje zašto je Perrault autorstvo svoje zbirke bajki pripisao sinu u literaturi se nude različiti odgovori. Tako sve donedavno neprikosnoveni svjetski autoritet za Perraultov opus, Marc Soriano smatra da se Perrault na taj postupak odlučio kako bi podupro uvođenje Perraulta mlađeg u dvorske krugove (Soriano prema Wanning Harries 2003: 30), dok Milan Crnković taj postupak tumači time što je "to djelce smatrao manje vrijednim od svojih učenih rasprava" (Crnković 1990: 31).

24 Članak Zohar Shavit koji je 1989. godine Alan Dundes uvrstio u zbornik *Little Red Riding Hood: A Casebook* ustvari je pretisak članka iz 1983. godine.

25 I Filip Grabovac je u svoj odmah po objavljivanju zaplijenjeni i uništeni *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (1747) uvrstio i upute o odgoju djece (2007: 240-261), te Tobijin životopis kao primjer uzoritog odgoja (2007: 261-286). Sudeći prema marginalijama na primjerku koji je danas pohranjen u Kaptolskoj biblioteci u Zagrebu (faksimilsko izdanje 2007), s ponešto se slobode može pretpostaviti da su upravo ta poglavlja bila osobito važna i za njegova vlasnika/vlasnicu. Ona je, ili vjerojatnije on, naime u tim, prema historiografskim interpretacijama djeci manje no danas sklonim vremenima, na prvu lijevu (praznu) stranicu zabilježio upravo podatak o rođenju djeteta: "Rodi se moje dite na 18. juliusa godine 1806. u petak potlam pol dana u jedan sat prid svetog Iliju na jedan dan i krsti se u subotu i znamenuje Ilija."

26 Ako nije drugačije istaknuto, svi se navodi i naslovi u ovoj knjizi citiraju uvažavajući grafijska rješenja primjerka koji se citira. U skladu s time su i suvremena izdanja tekstova iz dugog 19. stoljeća, neovisno o tome radi li se o pretiscima ili transkripcijama, citirana prema viđenju, doslovno. S druge strane, a uvažavajući postojeću tradiciju, naslovi za koje se u međuvremenu u literaturi ustalio noviji grafijski oblik u ovoj se knjizi navode u tom obliku. Stoga se u knjizi npr. *Czvet Szveteh* Hilariona Gašparotija navodi kao *Cvet sveteh*, dok se publikacije poput *Chténya knige od pravo-tvornozti*, koje nemaju suvremenu recepciju navode doslovce prema viđenju tj. u skladu s pravopisnim rješenjima citirane publikacije. Slično

tomu se i osobna imena, kad god je to moguće s obzirom na razinu njihove recepcije u literaturi, navode u njihovim danas uvriježenim oblicima te se, primjerice, umjesto o Antonu Vranichu piše o Antunu Vraniću, umjesto o Kristi Maxarovichu o Krsti Mazaroviću i sl.

27 Usp. npr. *Čitanka* (1850), Hadžić (1828) i Zoričić (1850).

28 Usp. npr. sljedeće savjetnike za učitelje, odgojitelje i druge: Bock (1872), Ilijašević (1850), Kodym (1872) i Stojanović (1873).

29 Dakako, još su se u 16. stoljeću tiskale hrvatske knjige izrijekom namijenjene djeci (usp. npr. Andriolić 1585), no ta se vrsta literature kontinuirano objavljuje tek od kraja 18. ili prema nekim autorima 19. stoljeća. Počeci hrvatske dječje književnosti u literaturi se stoga, razmjerno otvorenošću prema kontekstualizaciji pojmova književnosti i djetinjstva, smještaju na kraj 18. (usp. npr. Majhut 2005: 14; Skok 1987 i 2001) ili pak sredinu 19. stoljeća (usp. npr. Crnković 1978: 16; Crnković i Težak 2002: 14; Hranjec 2006: 33).

30 Usp. npr. sljedeće članke o odgoju djece koji su se objavljivali u hrvatskim kalendarima: Filipović 1858b, s. n. 1850 i Zoričić 1848.

31 Usp. npr. *Abc* 1779; *Chténya* 1780; *Imen* 1823. O reformi udžbenika sredinom 19. st. usp. Cuvaj 1910: 105-114.

32 Za vjerske priručnike koji su imali i funkciju početnica usp. npr. *Bukovgnak* iz 1788. i 1800. godine, zatim *Abekaviczu* iz 1779. te *Bukvar* iz 1739. (pretisak 2005), zatim Mulih 1746. (pretisak 1997); tzv. *Prvu hrvatskoglagoljsku početnicu* iz 1527. (pretisak 1983. i 2007); *Psaltir* 1530-1531. (pretisak 1976) i štokavsku početnicu Jurja Muliha iz 1737. godine (Velagić 2000). Više o glagoljskim *paternoster* početnicama, odnosno, psaltirima vidi npr. u Damjanović 2005: XI-XV; bibliografiju katekizama s abecedom vidi u Jakšić 1995.

33 U želji da čitatelje što manje opterećujem pravopisno (osobito grafijski) zahtjevnim tekstovima s jedne strane, te s druge u želji da što manje interveniram u navode tekstova o kojima pišem, u knjizi sam kad god je to bilo moguće citirala inačicu koju sam prepoznala kao najbližu današnjem pravopisu. Tako sam i u ovom slučaju umjesto početnice iz 1779. godine citirala njezinu varijantu iz 1851. godine.

34 Usporedi sljedeće priče: *Imen* 1823: 56-60; *Kratka* 1840: 42; *Male* 1843: 35; *Sto* 1852: 15-16.

35 Za priče usmjerene na demistifikaciju nadnaravnog koje su se u drugoj polovici 19. stoljeća objavljivale u dječjim knjigama i časopisima vidi npr. Belović Bernadzikowska 1899: 217; Novak 1884; Lopašić s. a.: 5-6,

Širola s. a. te Turić 1885. Za priče tog tipa koje su nastale križanjem s avanturističkim i poučnim pričama usp. npr. Hajdenjak 1883a: 32-41; s. n. 1865a: 13-14; s. n. 1865e; s. n. 1874; J. Mihićeva 1875; Stojanović 1865; Stojanović 1879a: 74-76; Tomašić 1897: 144-149; Tomšić 1875: 96-97 i 1877: 87-93; Tomić 1866: 56-59. Prerano "razdraživanje djetinjih moždjana praznovjerjem o strašilih" u obliku priča kritiziralo se, konačno, u istom razdoblju i u savjetnicima i člancima za roditelje i odgojitelje: usp. Hajdenjak 1875: 48 usp. i Stojanović 1865, 1879a: 74-76 i 1873: 44-54.

36 U skladu s već ustaljenom hrvatskom folklorističkom terminologijom prema kojoj se govori o etiološkim predajama ili povijesnim predajama (a ne o npr. etiopredajama) u knjizi sam se odlučila za pojam negativna predaja, premda bi preuzimanje nekog drugog u anglosaksonskoj literaturi uvriježenog pojma (antipredaje i sl.) termin rasteretilo vrijednosnih konotacija pripadnih pojmu negativno. Negativne predaje, nadalje, u ovoj knjizi nisu uvedene u raspravu kako bi se postojeći klasifikacijski okviri usmenih priča nadopunili novom kategorijom, nego kako bi se što bolje opisali i interpretirali tekstovi i problemi obuhvaćeni ovim istraživanjem te eventualno pritom potaknulo i promišljanje o arbitrarnosti, odnosno, isključivosti postojećih klasifikacija.

37 Iscrpnu analizu formula vjerodostojnosti vidi u Rudan 2006.

38 Motivaciju priče o čovjeku koji je od straha umro na groblju u hrvatskoj dječjoj književnosti 19. stoljeća vidi npr. u Stojanović 1879a: 74; Turić 1885: 131. Za motivaciju u usmenim varijantama te priče usp. npr. Belović Bernadzikowska 1899; Bošković-Stulli 1967-1968: 348; *Čitanka* 1902: 80; Devčić 1887; Dolenc 1972: 140; Marks 1980: 245; Strohal 1904: 250-251. Polazeći od uže definicije predaje od one koja je prihvaćena u ovom radu Maja Bošković Stulli priče ovog tipa, svjesna njihove odredbe kao šaljivih priča u međunarodnom Aarne-Thompson (danas Aarne-Thompson-Uther) katalogu, ipak ne svrstava u predaje ili negativne predaje, nego u numinozne priče o groblju i mrtvima (Bošković-Stulli 1967-1968: 418).

39 O dječjem radu u predindustrijskoj i industrijskoj Europi općenito vidi npr. Chassagne 1996. O vezi ekonomske produktivnosti i shvaćanja djetinjstva usp. npr. Zelizer 2002.

40 Naturalistički opis uvjeta u kojima se odvijao dječji rad u samoborskoj staklani u drugoj polovici 19. stoljeća vidi u *Knjizi o davnini* Josipa Pavičića (1953: 91-93).

41 Lockeove su se priče u literaturi sve donedavno gotovo automatski povezivale ili izjednačavale s bajkama (usp. npr. Bottighemer 2002: 11; Cross 1997: 19; Hameršak 2004: 33; O'Malley 2003: 18; Sky 2002: 373-374).

42 Argumentaciju i tijek višegodišnje polemike o pristupu i zaključcima Ruth Bottigheimer (2009) vidi u Zipes 2010 te jesenskom broju *Journal of American Folklore* iz 2010. godine (vol. 123/br. 490).

43 Više o pričama upozorenja vidi i u Soriano 1972; Tatar 1992: 30-50.

44 Doduše, 1877. godine u zbirci *Djetinji vrtić II* Ljudevita Tomšića (1877: 99-102), objavljena je i "Priča o kozlićih", vjerojatno lančani prijevod Grimmove priče o vuku i sedam kozlića. Premda se radi o priči koja ima strukturu bajke (usp. Propp 1982: 108-109), cijeli niz signala od ustroja i formata zbirke do značenja koja su se u hrvatskom kontekstu u doba kad je objavljena pridruživala vuku sugerira da su inicijalni čitatelji Tomšićeve zbirke "Priču u kozlićih" dekodirali u alegorijskom modusu karakterističnom za recepciju basni i priča o životinjama, a koji je prema Bengtu Holbeku (1987: 202-203) stran povijesno dominantnim recepcijama bajke (usp. Hameršak 2010). Utoliko se u ovoj knjizi uključenje bajki u monografsku produkciju vezuju uz dvije godine mlađu zbirku narodnih priča za djecu Mijata Stojanovića (1879a).

45 Podatke o danas izgubljenim izdanjima *Priče o ružici, Priče o pepeljugi, Priče ob obuvenom mačku* te *Priče o crvenoj kapici* donosim prema "Popisu hrvatskih knjiga u nakladi knjižare Mučnjak i Senftleben" koji je objavljen u *Danici* za 1880. godinu, a na koji su prvi upozorili Štefka Batinić i Berislav Majhut (2001) u katalogu izložbe o povijesti hrvatske slikovnice do 1945. godine.

46 Podatke o danas izgubljenom Lopašićevu izdanju *Priča iz tisuću i jedne noći* donosim prema opisima u kartičnom katalogu *Nacionalne i sveučilišne knjižnice* u Zagrebu, kao i prema *Građi za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940* (Rogulja 1982: 205) te prema navodima iz dva knjižarska popisa s konca 19. stoljeća (*Najveći* 1884; *Popis* 1890: 31), kao i prema oglasu uz *Izabrane priče* priređivača Vjekoslava Čopa (1900) u izdanju knjižara Ivana Sagana iz Karlovca.

47 Na Filipovićevo autorstvo upućuju biografski (usp. Ogrizović 1974: 17-18), epistolarni (usp. Lončar 1955: 451) i bibliografski (usp. Filipović 1855: 127 i 1858a: 73 i 92) izvori.

48 Usp. bilješku 29.

49 Hirschfeldov katalog knjiga iz 1835. godine čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Zbirka Stampata 117/7.

50 Usp. Diklić 1963: 76-77; Lovrak 1997: 830; Majer 1997: 855-856; Martić 1997: 1302; Pavičić 1997: 817-819; Stojanović 1997: 157; Vitez 1997: 1010.

51 Knjiga Pavla Posilovića obrada je znamenite i u nas udomaćene srednjovjekovne kompilacije *Fiore di virtù* koji se u glagoljskim prijepisima iz petnaestog stoljeća zvao *Cvet vsake mudrosti. Cviet* je dospio i u "dubrovački *Libro od mnozieh razloga*, gdje mu je dano i točnije ime *Cviet od krjeposti*" (Kombol 1945: 25).

52 Usp. npr. *Abekavicza* 1779; Karaman 2005 (1739); Jakšić 1995; Matić 1994; Mulih 1997 (1746); *Prva* 1983 (1527); *Psaltir* 1976 (1530-1531); Velagić 1996-1997 i 2000.

53 Nagyeva *Genoveva* ustvari je nenaznačena prerada *Genoveve* Christophora Schmida. Više o toj i drugim obradama Genoveve u hrvatskoj dječjoj književnosti vidi u Matić 1968: 46-48.

54 Više o čitanju kao kolektivnom činu vidi npr. u Chartier 1994; Long 1993; Schenda 1993; Smith Allen 1987; Velagić 1999.

55 *Razgovor* u naslovu Kačićeva znamenitog djela ne treba međutim bezrezervno tumačiti u najraširenijem značenju te riječi. Kako Milan Moguš (2007: 191) upozorava, tzv. Akademijin rječnik razgovor u Kačićevu *Razgovoru* definira kao pouku ili tumačenje.

56 Iznimke su tek dijete u Nagyjevu predgovoru *Genovevi* (usp. Majhut 2005: 320), malena Cilika iz *Hižne knižice* (usp. npr. Dijanić 1994: 53), zatim djeca iz čitanki prve polovice 20. stoljeća (usp. npr. *Čitanka* 1905; Tošić 1945: 63) te sjećanja Adolfa Vebera Tkalčevića (1997: 165). Prema tim su tekstovima, djeca naime čitala pismenim odraslima, najčešće jednostavno zato da bi im prikratila vrijeme ili da bi im ugodila, demonstrirajući stupanj svojega napretka.

57 Za razliku od Trstenjakova savjetnika koji je, obraćajući se širim društvenim slojevima, pozivao djecu da čitaju odraslima, drugi su savjetnici iz tog doba bili u pravilu usmjereni na roditelje "odličnijeg stališa". Tu se skupinu, upravo suprotno, upućivalo da djecu ne uče znanjima (čitanju, pisanju ili kakvoj priči, pjesmici i sl.) za koja su ona još nedorasla (Blache 1885: 43; Kodym 1872: 93).

58 Polazeći od uvida da se hrvatski puk "žalibože niti sada na onom stupnju izobraženosti nenalazi, na kojem je puk u Bavarskoj već onda bio, kad je slavni Šmid ove pripovětke za njega pisao" (s. n. 1846c: 6), hrvatski je nakladnik redefinirao i čitateljsko-slušateljske uloge Schmidove *Genoveve*. Podnaslovno *za matere i děcu* u hrvatskom se izdanju *Genoveve*, odnosilo

naime ponajprije na djecu koja čitaju i/ili pripovijedaju neukim majkama, a tek onda, kako to slijedeći izvornik pretpostavlja recimo Majhut (1999: 135), i na majke koje čitaju i/ili pročitano pripovijedaju djeci.

59 Prema podacima iz literature (Videk 2005: 650) izdanje *Janješca* iz 1848. godine preveo je Janko Jurković, (dječji) književnik, pedagog, i što je u kontekstu rasprave o djeci kao čitateljima odraslima osobito zanimljivo, jedan od autora osnove prijelomnog školskog zakona iz 1874. godine.

60 Ideja o obaveznom osnivanju školskih knjižnica zamalo je makar samo legislativno zaživjela već sredinom 19. stoljeća. Godine 1849. pripremljena je i razaslana na javnu raspravu nikad potvrđena *Osnova temeljnih pravilah javnoga obučavanja za Hèrvatsku i Slavoniu* koja je nalagala učiteljima da se imaju "pobrinuti i za to, da se kod svake učione sbirke proizvodah naravskih knjigah, pěsamah i sličnih koristnih stvarih utemelje" (Cuvaj 1910: 355), što Aleksandar Stipčević tumači kao obavezu osnivanja knjižnica u svim školama (Stipčević 2009: 262). Tzv. Mažuranićev školski zakon iz 1874. godine predviđao je obavezno osnivanje učiteljskih, ali ne i učeničkih knjižnica pri školama u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. No isti je zakon nalagao da svaka školska općina s najmanje 10 forinta na godinu doprinese utemeljenju i uzdržavanju općinske knjižnice (Rojnić 1980: 660). Novim školskim zakonom iz 1888. godine za tu je svrhu bilo predviđeno dvostruko veće izdvajanje općine (Cuvaj 1913: 230). Pučke škole u Istri i Dalmaciji trebale su pak prema naredbi bečkog Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 1869. godine biti opremljene i učiteljskom i učeničkom knjižnicom (Rojnić 1980: 660).

61 Prema drugom izvoru 1891. godine na području Hrvatske i Slavonije, uključujući i bivšu Vojnu krajinu bilo je 795 pučkoškolskih knjižnica (Rojnić 1980: 660).

62 Iako je još prema *Systema scholarum elementarium od 16. kolovoza 1845.* pučka škola bila obavezna samo za djecu iz općina u kojima je već postojala škola (Cuvaj 1910: 145), tek je tzv. Mažuranićev školski zakon iz 1874. godine "stvorio prve temelje za opće i obavezno školovanje" (Gross i Szabo 1992: 409).

63 Broj pismenih u gradovima je bio, dakako, znatno veći. Prema podacima koje donose Mirjana Gross i Agneza Szabo, 1869. godine 46,90% stanovnika gradova civilne Hrvatske i Slavonije znalo je čitati i pisati, a 0,76% samo čitati. Već 1880. 57,72% žena i 70,10% muškaraca znalo je i čitati i pisati, a 2,71% žena i 0,70% muškaraca samo čitati (Gross i Szabo 1992: 44 i 64-65).

64 Za suvremene tekstove o dječjoj književnosti u kojima se djeca izjednačavaju s pukom usp. npr. Crnković i Težak 2002: 150-151 i Lugli 1972: 29.

65 Prema podacima i izračunima kojima danas raspolažemo 1869. godine udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske bio čak 85,9%. Još 1890. godine taj je udio iznosio 84,7% (Usp. Stipetić 2009: 19).

66 O nakladama i mjestima izdanja Bechsteinovih i Grimmovih zbirki bajki u njemačkim i habsburškim zemljama vidi više u Bottigheimer 1993.

67 Najstariji hrvatski izbor iz *Dječjih i kućnih bajki* Grimmovih je, danas izgubljeno, prvo izdanje *Odabranih priča* braće Grimm koje je Stjepan Širola priredio za nakladnika Mirka Breyera i koje kao drugo dopunjeno izdanje objavljeno najvjerojatije 1917. godine, a kao treće 1922. (usp. Rogulja 1982: 195-196).

68 Za zbirke basni usp. npr. Ferić 1813; Relković 1916; Čivić Rohrski 1844-1847. Za savjetnike za djecu i mlade vidi npr. Stojanović 1844.

69 Jedan od najstarijih romana engleske dječje književnosti, *The Governess* (*Guvernanta*, 1749) Sarah Fielding sadržavao je i bajke (usp. Kinnell 1995: 33-34).

70 Usp. npr. Basariček 1890; *Čitanka* 1902 i *Čitanka* 1909. Bajke Grimmovih i u matičnoj su sredini relativno kasno uključene u školske planove i programe. Godine 1880. pruski je školski plan i program nalagao, doduše, čitanje Grimmovih priča, ali ne i bajki, budući da je naglasak bio na poučnim pričama zaokupljenim međuljudskim (obiteljskim, prijateljskim) i klasnim odnosima (Bottigheimer 1987: 21).

71 Crnkovićev je pojam priče k tomu sporan i zbog njegovog, u literaturi već uočenog (usp. Zima 2001: 166-167) oslonca na siptomske, a ne strukturne značajke tekstova što ih nastoji obuhvatiti, kao i stoga što, kako to uostalom i sam autor spremno navodi (Crnković 1978: 101), samo djelomice odgovara svojemu uzoru – praksi aktualnoj u razdoblju na koje se odnosi. Osim toga, nejasno je kako je inače minuciozni Crnković "brojao" priče koje su se poput Vrčićevih "Narodnih priča" (IV godište, 1867-1868), objavljivale u skupinama, kao i kojoj se definicji bajke priklonio. Također je pitanje je li kao narodne priče klasificirao sve anonimne priče iz *Bosiljka* koje stilom i sadržajem sugeriraju svoje usmeno porijeklo ili samo one priče koje su eksplicitno bile označene kao narodne ili pojedinog naroda. Neovisno o ovim nejasnoćama zbog kojih je nemoguće jednoznačno odrediti na kojih točno trideset šest priča referira Crnković, neupitna je njegova procjena da među pričama objavljenim u *Bosiljku* prevladavaju tzv. narodne priče. Stoga je ona i u ovoj knjizi preuzeta kao pokretač rasprave o bajkama u *Bosiljku*.

72 U skladu s oznakama u *Bosiljku* te se priče i u ovoj knjizi nazivaju deklarativno narodne ili skraćeno narodne. O pojmovima parateksta, periteksta i epiteksta vidi u Genette 1997.

73 Dubravka Težak u raspravi "Bajka u Hrvatskoj prije Ivane Brlić-Mažuranić" (2001), doduše, ističe kao zanimljivost da u "*Bosiljku* ima više bajki nego pripovijedaka i to podjednako su zastupljene i strane i hrvatske" (2001: 19). No ova je ocjena ustvari posljedica terminološke greške do koje je došlo pri preuzimanju Crnkovićeva zaključka da u prvom godištu *Bosiljka* ima "više novela nego bajki, ali u ostalima prevladavaju bajke" iz koje je očito da za njega novela obuhvaća one tekstove koji odgovaraju tzv. realističkim ili novelističkim usmenim pripovijetkama (Crnković 1978: 101). Crnkovićeva se ocjena odnosila na položaj bajke u korpusu priča objavljenih u *Bosiljku*, a ne u *Bosiljku* općenito. "Novela" se u prethodnom navodu nije odnosila na proznu vrstu koja se u literaturi još naziva pripovijetka, pripovijest ili priča i koja se, u užem značenju riječi, "kao izgrađen književni oblik afirmira u renesansi" (Solar 1994: 211), nego na realističke ili novelističke usmene priče.

74 Više o uporabi i opsegu pojma mladeži tijekom 19. stoljeća vidi u Crnković 1978: 34-36. O povijesti izjednačavanja djece i mladih iscrpno piše i Ariès. U školskom latinskom su se sve do 18. stoljeća, prema Arièsu, koristile "podjednako riječi *pur i adolescens*. U *Bibliothèque national* čuvaju se knjige isusovačkog kolegija u Cannesu sa spiskom učenika i njihovim ocjenama. Jedan četrnaestogodišnji dječak zaveden je kao *bonus puer*, a njegov drug, kome je trinaest godina, nazvan je *optimus adolescens*" (Ariès 1989: 48-49). Istodobno je francuski jezik imao zasebnu riječ za dijete, no ne i za mladića ili djevojku (Ariès 1989: 49-57).

75 Ideja djetinjstva kao formativnog razdoblja života relativno je nova i u europskim razmjerima. U srednjem se vijeku, prema Jamesu A. Schultzu, nije smatralo da odnos prema djeci utječe na to u kakve će ljude djeca izrasti (prema Cunningham 1998: 1197-1198). U Hrvatskoj 1860-ih i 1870-ih tu je ideju zastupao cijeli niz savjetnika i pedagoških članaka. Usp. npr. Bock 1872: 2; Hajdenjak 1872: 307; s. n. 1969b: 277; Tomić 1866: s. p.; Tomšić 1870: 14.

76 Radi se o negativnoj predaji koju je pod imenom "Ognjeni kotač" nekoliko godina kasnije Vjenceslav Zaboj Mařik uvrstio u svoju zbirku *Ljubice* (usp. Mařik 1870: 18-20).

77 Etnografske zapise o vjerovanjima u usude vidi npr. u Valjavec 1865, Lang 1992: 918.

78 O modernizacijskim procesima 1860-ih i 1870-ih, njihovim polazištima, značajkama i zahtjevima vidi više u Gross i Szabo 1992.

79 Više o Filipovićevoj unitarističkoj političkoj orijentaciji vidi npr. u Crnković 1978: 22-23; Korunić 1986: 176 i Tešić 1974.

80 Vezu *Bosiljka* i *Slavonca* isticalo je i uredništvo *Bosiljka* koje je povodom obavijesti o njegovu gašenju objavilo sljedeći komentar: "Slavonac nas je neugodno iznenadio, obznanjujuć nam u svôm 17. broju, da će za njeko vrieme prestati izlaziti iz razlogah njemu poznatih. Mi želimo, da bi to sbiljam bilo samo za njeko vrieme, a ne da bi nam posve iščezao ovaj u Slavoniji jedini narodni organ. Slavonac ne samo da veoma blagotvorno na razvoj narodnosti u Slavoniji djelovati može, nego je već i djelovao, te je u svôm krugu i razpirio mnogu iskru rodoljublja, koja se inače možebit nigda nebi razbuktala bila. Neka bi se dakle ta stanka u njegovu djelovanju, što je moguće, pokratila!" (s. n. 1865f: 271).

81 Slično tomu u jednom od prvih brojeva *Bosiljka* objavljen je članak "O Slavenih u obšte" (Krstić 1864) preuzet iz tada netom objavljene knjige *Istorija srpskog naroda*.

82 Usp. npr. Cugšvert 1865; s. n. 1864a; Stojanović 1868; Ž. F–ć. 1866. te ciklus "Perzijskih bajki" objavljenih u drugom godištu (1865-1866). Te su se priče za razliku od navodno slavenskih objavljivale, dakako, bez nacionalno integracijskih ambicija, tek kao zabavne i/li poučne priče. Poput popularnih publikacija općenito, one su čitateljsku pozornost plijenile zanimljivom fabulom i neobvezujućom egzotikom začinjenom s više ili manje pouke.

83 Za zbirke narodnih priča usp. Mikuličić 1876; Plohl-Herdvigov 1868; Stojanović 1867c i Valjavec 1858.

84 Usp. Filipović 1864b; Filipović 1865b; Němcova 1865; s. n. 1865b; s. n. 1865c; Šimončić 1865; Stojanović 1866a i 1866b; Marjanović 1866; I. R. 1867; J. R. 1867; R. St. 1867; Stojanović 1867; Ž. F–ć. 1867; Asanger 1868; Ž. F–ć. 1868; Vončina 1868 te Vrčević 1868.

85 Više o prosvjetiteljskoj uporabi usmene književnosti u kalendarima i pučkoj literaturi vidi u Bošković-Stulli 1978: 321 te Zečević 1978: 76-77, a za primjere tog pristupa u dječjim knjigama usp. npr. Modec 1866: 98-104 i Tomšić 1875: 41-43.

86 Radi se o sljedećih osamnaest deklarativno slavenskih, slavenskih narodnih ili općenito narodnih priča (ili kao u slučaju Vrčević 1868 skupina priča) objavljenih u *Bosiljku*: Filipović 1864b; Filipović 1865b; Němcova 1865; s. n. 1865b; s. n. 1865c; Šimončić 1865; Stojanović 1866a i 1866b; Marjanović 1866; I. R. 1867; J. R. 1867; R. St. 1867; Stojanović 1867; Ž. F–ć. 1867; Asanger 1868; Ž. F–ć. 1868; Vončina 1868 te Vrčević 1868. Sve one su uz iznimku šaljive priče "Tko je ludji?" (Vončina 1867) u podnaslovu, zaglavlju ili drugdje bile eksplicitno označene ili kao narodne (pučke), ili kao slavenske ili pojedinog slavenskog naroda ili oboje. Priču "Tko je ludji?" (Vončina 1867) ubrojala sam u deklarativno narodne (slavenske, slavenskih naroda ili narodne) priče premda nije u paratekstu bila označena kao takva stoga što je stilom, strukturom, odrednicom "s českoga preveo" te izostankom imena autora sugerirala svoje "narodno" porijeklo. Među navedenim je pričama dvanaest bajki: Filipović 1864b; Filipović 1865b; Němcova 1865; s. n. 1865c; Šimončić 1865; Stojanović 1866a; Marjanović 1866; I. R. 1867; R. St. 1867; Stojanović 1867; Ž. F–ć. 1867; Ž. F–ć. 1868.

87 Usp. npr. Crnković 1978: 157; Crnković i Težak 2002: 141; Hranjec 2006: 32-47; Idrizović 1984: 15-45; Krajačić 1914.

88 Trimmer uz Perraulta spominje naime Ezopove i Gayeve basne te *Guvernantu* Sarah Fielding.

89 Zabava i pouka povezivale su se u hrvatskoj dječjoj književnosti i prije 19. stoljeća (npr. Vranić 1796: 4 i dr.). Počevši od najstarije eksplicitno za djecu priređene obrade legende o Genovevi od koje se također očekivalo da bude od "pomoći pri [...] **zabavnom poučavanju"** (prema Majhut 1999: 134 – istaknula M. H.), preko anonimnog romana *Srećko pijanac* koji je u uvodniku upozoravao svojega čitatelja da "pamti, da se ovdě neradi samo o zabavi nego i o koristi; ne o rěčih, nego o stvari" (s. n. 1846: s. p.), pa sve do primjera o kojima je riječ u tijelu teksta, u okviru hrvatske dječje književnosti 19. stoljeća zabava se ustrajno udruživala s poukom.

90 Uporabu fikcionalnih primjera u odgojne svrhe u drugoj je polovici 19. stoljeća u nas zazivao cijeli niz tekstova. Usp. npr. Basariček 1868, Ilijašević 1850: 205, I. Š. 1864, Klaić 1863, s. n. 1869a: 219, Tomić 1866: s. p. i 7, Trstenjak 1881: 3, Rieger 1869. Nju je uostalom zagovarao još Locke (§ 156), a njegovim tragom i prosvjetiteljski pedagozi (Jembrih 1994: 31), pa tako i Juraj Dijanić (1994) koji je u *Hižnoj knižici* nastojao uz pomoć *pelde-primjera* iz života djelovati odgojno na svoje čitatelje, polazeći od pretpostavke da "(općenito govoreći, primjeri djeluju jače na raspoloženje negoli čista pouka. Pouka je samo jedan opis, primjer je pak stvarna predodžba, živa slika" (Jembrih 1994: 31). Na njezinim temeljima izrasli su i fikcionalni prilozi u udžbenicima za početnu obuku u čitanju i pisanju

s kraja 18. početkom 19. stoljeća, među kojima i negativne predaje o kojima je već bilo riječi u knjizi.

91 O povijesnim mijenama načela zornosti u pedagogiji vidi više u Zaninović 1985.

92 Pod pojmovima prenošenja i preuzimanja, dakako, ne podrazumijeva se da su urednici ili suradnici *Smilja* doslovce prelistavali *Bosiljak* i zatim iz njega preuzimali tekstove, premda je bilo i takvih slučajeva. Usp. prijevod "Šumske vile" Božene Němcove koji je isprva objavljen u *Bosiljku* (1865), a zatim i *Smilju* (1878).

93 Usp. sljedeće bajke *Bosiljka:* Marjanović 1866; R. St. 1867; s. n. 1865c; Stojanović 1866a i Šimončić 1865.

94 Nasuprot tomu, muževnost, mladost i starost definirali su se kao "stališ in actu, iliti samo življenje na različitih razdělih" (s. n. 1850: 44).

95 U *Smilju* su od 1873. do prijelomne 1880. objavljene sljedeće "nenarodne" bajke: Andersen 1873a; -c. 1877b; –c. 1877a; Fr. H–i. 1880; Ivkanec 1878; Kobali 1877a, Kobali 1877b, Kobali 1880, s. n. 1879c te Varjačić 1879.

96 U nedostatku autobiografskih ili preskriptivnih izvora o čitanju koji bi potkrijepili ili opovrgli interpretaciju spomenutih bajki kao poučnog štiva, od pomoći može biti i desetljeće kasnije objavljena čitanka za više razrede pučke škole u kojoj je prva od njih, Puškinova bajka "O ribaru i ribici" uvrštena u cjelinu naslovljenu "Živi umjereno i skromno" (Basariček 1890: 77-83).

97 Pritom se sam "narodni duh" definirao na sljedeći način: "Svaki narod ima svoju povješću i narodnimi odnošaji izraženu osobnost, svoj narodni duh, svoju narodnost. On ima svoj narodan život, koji je slobodnim razvijanjem i djelovanjem narodnoga duha ili njegovu osobnost označujućeg načela postao narodnom samostalnošću i slobodom" (Basariček 1871: 126).

98 Argument prema kojem su bajke i drugi usmeni žanrovi osobito prikladni za djecu jer potječu iz doba "djetinjstva čovječanstva" u nas je populariziran tek od kraja 19. stoljeća dijelom pod utjecajem gledišta njemačkih filozofa prirode, a dijelom i pod utjecajem novijih biologijskih rekapitulacijskih teorija, od kojih je svakako najpoznatija teza Ernesta Haeckela prema kojoj je "ontogeneza kratka i brza rekapitulacija filogeneze" (prema Gould 1997: 76). Još sredinom 19. stoljeća Filipović je, recimo, pisao da "djetinstvo čovječanstva bijaše doba vilah i utvorah" (Filipović 1858b: 77), a da pritom nije dometnuo da su stoga i suvremena djeca predodređeni primatelji te vrste književnosti.

99 Usp. npr. bajke "Palčac" (-c. 1877a), "Smrt kao kum" (Kobali 1877c) te "Priča o 'Pepeljugi'" (Varjačić 1879), kao i dvije priče upozorenja, "Ivan i Mare" (Ivkanec 1878) te "Crvena kapica" (s. n. 1879c) s ATU 327A, 332, 333, 510A, 700.

100 U ovoj matrici valja razumjeti i cijeli niz "Šumskoj vili" sadržajno vrlo sličnih tekstova hrvatske dječje književnosti druge polovice 19. stoljeća (Bartuš 1883; Bartuš 1889; Bartuš 1890; Pihler 1899 i dr.), među kojima je osobito dojmljiva bajka "Šumska vila i poslušna Anica" o djevojčici Anici koju je majka unatoč tomu što joj je "bilo teško pri duši" poslala u šumu po košaricu jagoda. Ondje je Anica, koja je i inače majci "premda je još bila dosta mala, [...] mnogo koristila: Pospremala je i čistila kuću, kuhala, šila, prala i sve obavljala umjesto bolesne si majke. Nikada nije mrmljala. Bila je marljiva i poslušna" (Pihler 1899: 371), susrela šumsku vilu – darivatelja, koja ju je nakon što je uspješno odgovorila na provjeru u poslušnosti, bogato nagradila, te je za razliku od Betuške, "kad je došla kući, sve [...] majci ispripovijedala i učinila onako, kako je gospođa kazivala: s draguljem je protrla čelo, i majka je zbilja odma ozdravila" (Pihler 1899: 372).

101 Iznimka su, dakako, tzv. dječje moralističke bajke o kojima iscrpno piše Holbek 1987: 160-161.

102 Primjerice: "Ali baš ovakove nježne i ljubezne dušice, koje sav sviet voli, mrzi – nenavist, a to vam je djeco goropadan vuk, koji proždire nježne i ljubezne stvari. [...] A dobro znamo, kako babice vole svoje unuke, a htila bi viditi unuka, koji nebi ljubio babice svoje. [...] Tako u obće skoro svaka mati govori." (s. n. 1879c: 23)

103 Recimo: "Živjaše nekoč djevojče, nježno i ljubezno, koje je svatko volio. [...] Ovo djevojče bijaše svakomu milo i drago [...] Nije se baš ništa prestrašila, jer je bila marljiva i nevina [...]" (s. n. 1879c: 23).

104 Poput: "Tako se barem pripovieda i u knjigah čita pa da je istina, ne ima dvojbe. [...] Liepoj pripoviesti treba i liep svršetak" (s. n. 1879c: 23-26).

105 Više o poslušnosti kao pedagoškom imperativu 19. stoljeća vidi npr. u Batinić 2005: 40-42.

106 Za razliku od ilustracija njemačkih izdanja "Ivice i Marice" koje su, prema Rachel Freudenburg, nasuprot tekstu, naglašavale slabost i ranjivost djece (Freudenburg 1998: 269-300), ilustracije hrvatskih izdanja te bajke u *Smilju*, iako porijeklom vjerojatno, također, njemačke, ipak nisu podrivale tekstualnu reprezentaciju Ivice i Marice kao poduzetne dječice. Umjesto kao zbunjene, bespomoćne i uplašene (usp. Freudenburg 1998: 269-300) one su ih prikazivale kao, doduše, djetinjaste – punašne i stasom

malene – ali i samosvjesne te samostalne (Ivkanec 1890; Ivkanec 1878). Ivica i Marica na najstarijoj ilustraciji te bajke u *Smilju* uperili su naime pogled pun samosvjesne znatiželje i opreza prema objektu u dubini šume, onkraj okvira ilustracije (usp. Ivkanec 1878: 7). Osim toga, a za razliku od Ivice i Marice s većine njemačkih ilustracija koji su "u trenutku kada se suočavaju s vješticom, uz tek nekoliko iznimki, vidljivo uplašeni", vrlo često i prestravljeni (Freudenburg 1998: 297), na ilustraciji istoimene priče iz *Smilja* (1890) brat i sestrica se sasvim mirno, kao da je riječ o zasluženom obroku, goste kolačićima ni ne obraćajući pažnju na vješticu koja je upravo provirila kroz vrata kućice (usp. Ivkanec 1890: 41). Štoviše, na drugoj ilustraciji tog izdanja Marica ne bez truda, ali s obzirom na svoj rast sa začuđujućom lakoćom ugurava vješticu u peć, dok je Ivica promatra očito ne sumnjajući pritom, čini se, ni na trenutak u povoljan ishod cijelog pothvata (usp. Ivkanec 1890: 43).

107 Za recepciju bajki u tradicijskim sredinama vidi npr. Bošković-Stulli 1983: 191; Lüthi 1986: 81-82; Ranke prema Biti 1981: 41.

108 Još je Milan Crnković (1978: 41) potaknut raskorakom između argumentacijske umješnosti članka "Priča i djetinja duša" i marginalna, bolje rečeno nikakva položaja njegova potpisnika Konrada Buzine na književnoj, ali i pedagoškoj sceni, kao i zbog uporabe alternativnog izraza uz pojam 'zatvorilo' u samom tekstu, sugerirao da bi Buzinin članak "Priča i djetinja duša" mogao biti zasnovan na prijevodu. Usporedba Buzinina "teksta" s Klaiberovom knjižicom *Bajka i dječja mašta* potvrđuje Crnkovićeve slutnje (usp. Klaiber 1866: 16-22; 28-34).

109 *Priče...*, kao i *Novu slikovnicu za malu djecu* Ljudevita Varjačića objavljenu u istom ciklusu, u literaturi se prepoznaje kao vjerojatno najstarije primjerke slikovnica hrvatske dječje književnosti (Batinić i Majhut 2001: 33). Pitanje je međutim ne zaslužuje li taj naslov ipak neka starija publikacija, poput danas također izgubljene *Prve slikovnica za malu djecu* koju je, kako se to saznaje iz vjestice u *Bosiljku* (s. n. 1868b; usp. i Hajdenjak 1870-1871: 9), još 1868, ako ne i ranije, objavio zagrebački nakladnik Lavoslav Hartman. Što se tiče drugih hrvatskih slikovnica prije 1880-ih valja spomenuti da je Hartman, kako to točno naslućuju Batinić i Majhut, a kao izvor i ovoga puta potkrjepljuje najava u *Bosiljku* (s. n. 1866a: 79), godine 1866. tiskao *Naravoslovni slikovani Abecedar*, koji se danas također smatra izgubljenim, premda je još do kraja 19. stoljeća bio u prodaji (*Popis* 1896). Prema katalogu *Verlags- und Prämien-Katalog von Leop. Hartmán's Buchhandlung in Agram* (1866: 8 i 11) Hartmanova je knjižara do 1866. objavila *Malu zviernicu: za zabavu i pouku mladeži. S bojadisanimi prema naravi nacèrtanimi slikami važnijih sisarah i dodanim tumačenjem* iz 1864. (cijena 1 fl. 20 kr) te *Slikovnu početnicu za pomnjivu děčic.: sa 16 bojadisanih slikah: zabave malih i velikih, pokućstvo, glasbila, oružje i. t. d.* (40 kr).

110 Usp. http://www.nsk.hr/Library.aspx?id=14 – stranica posjećena 25. rujna 2011.

Nakladnik
ALGORITAM d.o.o.
Zagreb, Harambašićeva 19

Za nakladnika
glavni urednik
Neven Antičević

Izvršna urednica
Ivana Mirošević

Lektura i korektura
Jelena Popović

Grafički urednik
Davor Horvat

Obrada i prijelom
Algoritam DTP
Nenad Šimunić

Tisak
Grafički zavod Hrvatske

Naklada
1000 primjeraka

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem
785232

ISBN 978-953-316-468-7

Marijana Hameršak (Split, 1977.) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirala je 2000. godine komparativnu književnost i opću lingvistiku, a doktorirala 2008. tezom *Tvorbe djetinjstva i preobrazbe bajke u hrvatskoj dječjoj književnosti*. Od 2001. zaposlena je kao znanstvena suradnica pri Institutu za etnologiju i folkloristiku.

U hrvatskim i inozemnim časopisima objavljuje stručne i znanstvene članke o teorijskim, materijalnim i institucionalnim aspektima dječje, popularne i usmene književnosti te o teorijskim i metodološkim aspektima historiografije, etnologije i folkloristike. S Filipom Hameršakom prevela je knjigu Jonathana Cullera *Književna teorija: vrlo kratak uvod* (Zagreb, 2001), a sa Suzanom Marjanić uredila zbornik *Folkloristička čitanka* (Zagreb, 2010). Surađuje s Leksikografskim zavodom Miroslav Krleža, Trećim programom Hrvatskoga radija, Sveučilištem u Zagrebu, Sveučilištem u Dubrovniku i dr.

ISBN 978-953-316-468-7
9 789533 164687